

EURÓPA

ÉS

A FRANCZIA FORRADALOM.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

EURÓPA
ÉS
A FRANCZIA FORRADALOM.

IRTA
SOREL ALBERT.

ELSŐ RÉSZ.

A POLITIKAI ERKÖLCSÖK ÉS A HAGYOMÁNYOK.

BUDAPEST,
1888.

EURÓPA
és
A FRANCZIA FORRADALOM.

IRTA
SOREL ALBERT.

ELSŐ RÉSZ.

A POLITIKAI ERKÖLCSÖK ÉS A HAGYOMÁNYOK.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDÍTOTTA

SZATHMÁRY GYÖRGY.

BUDAPEST, 1888.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

Budapest, 1868. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

A Magyar Tudományos Akadémia feladata lévén, a tudományok önálló művelése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* feladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennél fogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkkelé tenni.

VIII

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítóról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

Európa és a francia forradalom.

BEVEZETÉS.

Az Európa és a francia forradalom közti harcz közel egy negyedszázadig tartott. E harcz Valmynál veszi kezdetét és csak Waterloonál ér véget. A szövetséges Európa győzedelmeskedett ugyan végül a francia hadak fölött, azonban nem lehet azt mondani, hogy Franciaország a küzdelemben legyőzött volna. Franciaország fölvette a küzdelmet, hogy megvédje nemzeti függetlenségét, területének integritását és a reformokat, melyeket törvényeiben és politikai alkotmányában valósított meg. A béke csak az általa meghódított területek átengedésébe került; visszatért régi határai közé: a nemzettest nem lón megcsontítva. A francia forradalom lényeges eredményei megmaradtak: Franciaország megtartá a Code civilt s a képviselői kormányt. Ez elég volt arra, hogy az 1789-diki művet lerombolhatatlanná és arra képessé tegye, hogy a jövőben minden következményét elviselje.

E történet főbb vonásait összeállítani és keresni fogom, mi magának a történetnek a lényege, távoli okait »eme nagy lökéseknek, melyek visszahatása oly messze

hord.«¹⁾ E hosszú tragédiának mindig meglepő fordulatai, szinterének terjedelme, mely egész Európát elfoglalja, a szereplők sokasága, a hősi jelenetek és iszonyú képek hirtelen változata, az epizódok elragadó érdekessége és végül a katastropha robaja megrendítik a szemlélőnek lelkét s nem engedik, hogy megértse a cselekmény összefüggését. Mindazáltal, bármily különöseknak tűnjenek is föl az események az ő válságukban, megvan köztök az összefüggés viszonylataik- és láncolatukban.

A francia forradalom, első föllépésétől kezdve és már csak első elvének egyedüli következményei által is, aláírta és romba dönti a régi egyeduralmi Európa egész épületét. Proclamálja a népfeliséget; úgy állítja oda tanait, mint világos és általános igazságokat; fenyeget minden fennálló hatalmat; felhív minden nemzetet, hogy lázadjon föl és tegye szabaddá önmagát. A mi itt a legkülönösebb, az sem a tannak jelleme, sem pedig a propaganda hevesége, hanem az európai kormányok közönye. A vihar jelei kikerülnek figyelmöket, s midőn már kitört a vihar, azt önző nyugalommal nézik; csak akkor rémülnek meg tőle, midőn a ragadó ár kicsap a mederből s az áradat őket is magával sodorja.

Nem tudták felismerni a veszélyt s még kevésbbé tudták leküzdeni. Nem állítanak mást a veszélylyel szembe, mint csak össze nem függő erőlködések, ellenmondó rendszabályokat és szüntelen megzavart terveket. Fenyegetve egy fellázadt nép s egy felforgató tan által, nincs sem egy conservatív elvök, melyet a tannal, sem közös erejük, me-

¹⁾ Bossuet, *Discours sur l'histoire universelle*, 3-e partie, ch. VIII.

lyet a lázadással szembe állítsanak. Minden fel van for-
gatva Franciaországban, minden fennáll Európában. Fran-
ciaországnak nincs sem kormánya, sem kincstára; a had-
seregeknek alig a keretei maradtak meg számára. A régi
monarchiák rendelkeznek az erős kormányok minden se-
gélyforrásával: csapataik hadilábon; tanulmány és a csa-
ták gyakorlata által kiképzett tábornoikaik fegyelmezett
és gyakorlott katonákat vezényelnek. Birják a tudományt,
a fegyelmet, a számot, a hadiszert, a fegyvereket. Úgy lát-
szik, hogy Franciaország le fog veretni. De minden vára-
kozás ellenére, az anarchia szervezi magát s a szervezett
erő bomlik föl. Franciaország leveri a coalitiót; sőt még
esodálatosabb dolgot művel: megosztja azt. »E haramiák«,
írja a szövetséges uralkodók egyike,¹⁾ »nem akarnak sem
barátokat, sem szövetségeseket, nekik büntársakra és áldo-
zatokra van szükségök.« Angliát kivéve, mely különben a
maga számlájára elfoglalta a francia gyarmatokat és azo-
kat megtartani szándékszik, valamennyi szövetséges egy-
másután egyezkedik és lesz a győzőknek büntársává, oly
célból, hogy megosztozzék az áldozatoktól elragadott zsák-
mányon. A királyok által a fennálló jogrend védelme cél-
jából a francia forradalom ellen indított keresztes had-
járat a continensnek a monarchicus jog védelmezői és a
forradalomból kikerült hatalmak közti felosztásával vég-
ződött. A vén Európa székenletes bukással végzi vál-
lalkozását.

A vén Európa, hogy egyezkedhessék a francia for-

¹⁾ II. Katalin utasítása berlini követszámára, 1794. jún. 6.
Martens, *Traité de la Russie avec l'Allemagne*, t. II. p. 167. Péters-
bourg, 1888.

radalommal, megtagadja saját elvét ; a francia forradalom, hogy egyezkedhessék a vén Európával, meghamisítja a magát. Franciaország ünnepélyesen lemondott a hódításokról. A világnak a békét hozta meg ; a nemzeteket egyetértésre szólította fel : a zsarnokság — mondák — elváltatta, a szabadságnak kell egyesíteni őket. Mit irigyelnének egymástól, ha mindnyájan egyaránt boldogok lennének ?

A háború kitört és némelyek azt képzelék, hogy megfogja valósítani e csodálatos utopia uralmát. De szerencsétlenségre az történt, a mi a dolgok természetének és az emberi szenvedélyeknek sokkal inkább megfelelt : a győzelem a forradalmat harcziasá tette. A háborúnak, mely a francia terület védelmére kezdetett meg, a szomszéd területek invasiója lön a folytatása. Franciaország, miután előbb hódított, hogy fölszabadítson, osztozkodott, hogy conserváljon.

De ugyanakkor, midőn hasznot húzott a háborúból, túrnie kellett annak törvényét. A francziák a hadseregbe helyezék a köztársaság lelkét : ez ott megmaradt. Az újra föléledt Róma nemzé Caesárt. Bonaparte a forradalom eszközeként mutatá be magát Franciaországnak és Európának. Franciaország elhitte : ez magyarázza meg a lelkesedést, melylyel őt környezé. Európa megkisérlé ellenállni neki : ő azt úgy a politika, mint az erő által megfékezte. Lángesze a háború urává tette őt, ellenfeleinek kapzsisága megszerezte neki a békét, mely az ő kezeiben borzasztóbbá lett magánál a háborúnál. Franciaország és Európa ekkor ugyanazon látványt nyujtották egymásnak. Azok, kik a forradalmat csinálták, és azok, kik ellene küzdöttek, ugyanazon szolgaságban találkoztak. Míg Fran-

Franciaországban a leghevesebb demokraták sorából egy egész királygyilkos nemességet kiemelkedni látunk; míg a Tullerriákban egy gróf oldala mellett, ki a gyanúsokról szóló törvényt készítette, egy herceget találunk, ki a közjóléti bizottságban elnökölt: Európában, a legrégebb uralkodóházakból származó fejedelmek királyi koronákat fogadtak el ugyanazon kézből, mely Párisban oly különös investitúrákat osztogatott s egy tollvonással egész dynastiákat száműzött. A forradalom 1808-ban a continensen csak legyőzötteket és társakat számlált. — Hatalmába keríté az államokat, de még hátra volt, hogy bevegye az utolsó menedéket, a melyben eme leigázott vagy meguyert fejedelmek elsáncolták magokat: családokat. Már nem volt többé más mit elragadnia tőlök, mint az egyedüli felsőbbséget, melylyel jövőre kérkedhetek volna: a vért, melyre oly büszkék valának s a mely őket az európai népfajok között mintegy külön fajjá tette. Ez megtörtént 1810-ben. Az az ember, kit Metternich »a forradalom megtestesülésének« tekintett, nőül vette Mária Terézia császárnő másodunokáját. Alig tizenhét éve mult, hogy Marie Antoinette a vérpadon elveszett, midőn egy másik ausztriai főhercegnő foglalta el helyét Franciaország trónján, Napoleon oldala mellett. Ez volt a vén Európára nézve a forradalom egész történetében a legrendkívülibb esemény.

Franciaországra nézve pedig a mi következett, még rendkívülibb. 1792-ben hadat izent a királyoknak és békét hirdetett a nemzeteknek. Győzelmeskedett a királyok felett és elbukott a nemzetek erőfeszítései alatt. A forradalom megállapodott Franciaországban és bizonyos mértékig megaludt a katonai despotismusban; de magának e despotismusnak munkája által tovább folytatta terjeszke-

dését Európában. A hódítás kiterjeszté azt a népek között. Bár nagyon elfajulva, még is elég rugékonyságot tartott meg arra, hogy mozgásba hozza a népeket, és bármennyire eltorzult vala is a harcmezőkön a szabadság nyelve, mélyen megrázta mégis a lelkeket. A háború különös módon egyszerűsítette Európa térképét. Sok határ elenyészett: a minap még darabokra széttagolt nemzetek újra tömörültek. Ugyanakkor, midőn Franciaország hadainak munkájával az embereket illetén módon egymáshoz közelébb vitte, gondolkozóinak iratai által arra tanította őket, hogy a nemzetekre nézve nincs semmi szebb a függetlenségnél; hogy ennek elérésére semmi sem oly biztos, mint az egyesülés; hogy végül a nemzetek souverainek; s hogy az első, a mire souverainitásukat használniok kell, az, hogy szabadokká tegyék magokat. A népek könnyen megértették ezt a beszédet; megértették azt a példát is, melyet nekik Franciaország adott 1792-ben. De a mit már nem értettek meg többé, az, hogy Franciaország így beszélve és ily példát adva, őket szolgaságban tartsa és kizsákmányolja. Ők nem tettek különbséget közte és azon ember közt, ki azt kormányozta; ők nem vizsgálták, minő phásisokon ment keresztül a francia forradalom s mint alakult át a köztársaság császársággá: ők a forradalmat csak a hódítás alakjában ismerték. Ez alakban terjeszté köztök elveit és ez alakjában borzadtak meg tőle, már saját elvei következtében is. Föllázdak tehát uralma ellen.

Európa királyai saját erejökre és classicus kormányzati eszközeikre utalva, legyőzettek egy oly nemzet által, mely lelkesedéssel harczolt előbb függetlensége-, később dicsőségéért. Midőn Európa nemzetei harczra keltek, a szerepek föleseréltettek: Franciaország volt az, mely egye-

dül az állam segélyforrására utalva találta magát. Európa ellene fordítá annak saját fegyvereit. És a következmény során, melyet előre várni lehetett, az európai nemzetek elragadtatták magokat a szenvedélyek által, melyek őket fölkelésre birták. Miután fölfegyverkeztek a függetlenségért, fegyverben maradtak a bosszú és a hódítás céljából.

Mindenik bele vitte a harczba a gyűlöletet, bosszút és dicsvágyat, melyeket a századok homályosan fölhalmaznak a lelkekben és a melyek azonnal kitörnek a nagy válságokban, mint a rejtett vulkánok, miket a földrengések tárnak föl. A lökés olyan volt, hogy Európa még mindig érzi. Ama harczoknak vége, melyek egyenesen a francia forradalomból indultak ki, egy európai forradalom kezdetét jelzi, melynek következményeit nagyon is megérezte Franciaország. Ez a nemzetek fölülkerekedése. A francia forradalom jelezte ennek első sikerét; de az új korszak távol attól hogy az ó-világnak a rend és megnyugvás elvét hozza meg. önmagával sokkal meghasonlottabbnak, több versenygés áldozatának és több szétdarabolás által fenyegetettnek hagyta, mint a hogy valaha volt.

Azonban e különös viszontagságok, e meglepő menete a dolgoknak, melyek látszólag annyira ellenmondó eseményeket fűznek össze, nem fejthetők meg esetleges okokból. Ha a távoli tényeket önkényesen egymás mellé állítjuk, úgy tűnik fel, mintha nem volna köztök semmi összefüggés; de hogyha e tényeket egymás után való következőkben tekintjük, látni fogjuk, hogy mindenik hozzá fűződik az előzőhöz, és a sorozat pontról pontra kiegészül. Elannyira, hogy e nagy modern forradalomról azt lehet mondani, mit Bossuet az ókoriakról mondott: »Minden

meglepő, ha csak a különleges okokat tekintjük, mindazáltal minden szabályos összefüggéssel halad.*¹⁾

Ez az összefüggés az, melyet Franciaország és Európa történetében, a francia forradalom ideje vagy legalább e forradalom lényeges korszaka alatt, vagyis a convent végéig, kifejtteni akarnék. Ekkor az események minden oka megállapítva, minden főeredmény kitarva, minden sarkalatos viszony meghatározva van. Hogy megértsük, szükséges tekintetbe venni, minők voltak a régi kormányzat végén Európa államainak viszonyai és népeinek hajlamai; minő elveken nyugodott az államok társadalma; minő szabályok irányozták magoktartását; a közérdeknek minő szempontjai vagy a magánérdeknek minő számításai vezették politikájokat; minő eszmék voltak a nemzetek közt elterjedve, minő érzelmek hatották át a kedélyeket; végül minő viszonyok közt voltak a kormányok és a népek, midőn kezdetét vette az ó-világnak e nagy felforgatása, mely megrázta a földet, mozgásba hozott minden hadsereget, és kényszerített minden európaít, hogy lakását elhagyva, az összecsapás közé vesse magát.

A francia forradalom elvei elvontak és egyetemesek valának, s ez okozta, hogy oly könnyen terjedtek el; de viszont innen van, hogy oly különböző eredményeket szültek a helyekhez képest, a hol elterjedtek. E szép eszmék csak a bölcselő öntudatában, vagy a mathematicus értelmességében őrzik meg metaphysikai tisztaságukat. Az élet legkisebb folyamata meghamisítja és fölbontja azokat. A ki alkalmazni akarja, elsajátítja azokat, s az által, hogy magáévá tette, kivetközteti természetökből. A dialektika az emberek nagy

¹⁾ *Discours*, 3-e partie, ch. VIII.

tömegének látókörét túlhaladja. Ők nem fogadják az eszmét mint oly törvényt, a mely szerint gondolkozniok kell, hanem öntömintának veszik, a melybe zavarosan bele-dobják mind azt, a mit csak tökéletlen nevelésök, össze nem függő tapasztalataik, családi és országos befolyás bennök ösztön, érzelem, ismeret, előítélet és tévedés tekintében összehalmoztak. A vegyész elemezi a léget, mely eltűnik és formulába vezeti le, a nép beszívja; és a csirákhoz képest, melyeket tartalmaz, s a szervezetekhez képest, melyekbe behatol, hoz eme levegő az embereknek lázat vagy egészséget.

A tiszta ész nem dolga sem a politikusoknak, kik az állameszély, sem a népeknek, melyek szenvedélyeik által vezetetik magokat. De vannak úgy az államokra, mint a népekre nézve hagyományok, melyek oly régiak, mint azok története, mert ugyanazon forrásból származnak, mint e történet, s az államok és nemzetek életfolyamatát a magokéval párhuzamosan fejlesztik. Hatásuk a szellemekre egészen ösztönszerű és annál határozottabb, minél kevésbbé elkészülvék a szellemek annak befogadására.

Az ember a válságokban, melyek hirtelen megrohanják, nem talál önmagában más támaszt; és akarja vagy nem, vegye számba vagy nem, legyen rá hajlandó, vagy igyekezzék kivonni magát: ki van téve a szerzett alaptulajdonok és a benne és környezetében uralkodó szenvedélyek befolyásának. Ez elemekkel együtt fogja fel és igyekszik megvalósítani az új eszmét. A francziák és Európa többi népei így értelmezték a forradalom elveit, és alkalmazták azokat multjok hagyományaihoz.

Nem igénylem magamnak, mintha sikerült volna megfejtenem e történeti nagy tüneményeket, de azt vélném,

hogy munkám nem volt haszon nélküli, ha ez eredményhez jutnék: kimutatni a francia forradalomban, mely némelyek előtt felforgatásnak, mások előtt az európai ó-világ ujjaszületésének tűnik fel, Európa történetének természetes és szükségszerű összefüggését — és szembetűnővé tenni, hogy e forradalom nem szült oly következményt, még a legrendkívülibbet sem, mely nem e történetből foly, s nem a régi kormányzat előzményei által fejthető meg.

ELSŐ KÖNYV.

A politikai erkölcsök és a reformok.

ELSŐ FEJEZET.

A politikai erkölcsök.

I.

Van egy balfogalom, melyet szükséges eloszlatni, midőn belekezdünk e történetbe. Ez a téves nézet abban áll, hogy a régi kormányzat Európáját úgy képzeljük, mint az államoknak szabályosan megalakult társaságát, a melyben kiki hozzá alkalmazta magatartását a mindnyájok által elismert elvekhez; melyben a jogrend tisztelete vezérelte az egyességeket és hozta létre a szerződéseket; melyben a jó-hiszeműség irányozta azok végrehajtását; melyben a monarchiák együvé tartozandóságának érzete biztosítá a közrend fentartásával a fejedelmek által kötött szerződések tartósságát. Ez a »keresztény köztársaság«, a mint azt nevezni szerették, az újabb idők óta nem volt egyéb, mint egy fenséges abstractio. Csak egy pillanatig látszott megvalósulni, a középkorban, de ez elmosódó kép elenyészett akkor, midőn eltűnt a pápaság nagy álma: a katolikus világ kormányzata a theokratia által. A renaissance romba dönté e conceptiót, mint a hogy lerombolta a hűbérrend-

szert és a scholasticus bölcseletet is. Nem maradt meg belőle egyéb, mint homályos emlékek, melyekkel az utopisták ábrándba ringatták magokat.

Olyan Európa, melyben kinek-kinek jogai mindenkinek kötelmeiből származnak, valami oly idegenszerű volt a régi kormányzat államférfiai előtt, hogy egy negyed századig tartó háborúra, a legborzasztóbbra, melyet valaha láttak, volt szükség, hogy annak ismeretét rájuk kényszerítse és szükségességét nekik bebizonyítsa. A kísérlet, melyet a bécsi és az utána következett congressusokon oly végből tettek, hogy Európának valamely kezdetleges szervezetet adjanak, haladás, és nem a multhoz való visszatérés volt. ¹⁾ A XVIII. században ez a haladás még nem egyéb, mint a bölcselek egyik legszebb föltevése. 1789. táján főleg Franciaországban némely politikusok ²⁾ elméjét ragadja meg, kik álmodozóknak tekintetnek, Európa kormányzóinak

¹⁾ A bécsi szerződések a birtoklási állapotot határozták meg egész Európára nézve; aláírtak valamennyi nagyhatalom által, melyek azokat együttesen biztosították; ezek a congressusokat rendes intézménynyé tették, melynek rendeltetése, az ő bíraskodásuk és fenhatóságuk alatt, megelőzni és szabályozni az államok és nemzetek közti viszályokat. Ez intézmény 1815-től 1822-ig működött. — V. ö. *Précis du droit des gens*, 464. és köv. l. — A bécsi mű, bármily tökéletlennek tűnik is fel annak szerkezete; bármily önkényesek, sőt visszaéléssel teljesek voltak is annak egyes alkalmazásai, Európának mindazáltal a béke legáldásosabb korszakát hozta meg, a minőt csak valaha élvezett. Ez, ha úgy tetszik, nem volt más, mint egy építő-állvány, de a diplomaták egy időben sem építettek szilárdabb alapokra jobban rendezett épületet, sem a művelődésre jótékonyabb munkát nem teljesítettek.

²⁾ L. alább II. könyv, II. fejezet, Franciaország, a külpolitika 10. §. a határ-kérdés, Vergennes politikája.

nagy többsége pedig, összetévesztvén e törekvést az örök-béke agyrémével, továbbra is úgy tekinti azt, mint a paradoxonok legszélsőbbikét. ¹⁾

Azonban ha nem volt is Európában keresztény köztársaság, voltak nemzetek és államok. A mióta pedig nemzetek és államok vannak, és egymáshoz való viszonylatokkal bírnak, van közjog is. »Még az irokézeknek is van ilyen«, mondá Montesquieu. ²⁾ Vizsgáljuk meg azt, a mit a régi kormányzat Európája szem előtt tartott. Nem szólok, magától értődik, azon közjogról, melyet a reformátorok a jövő társadalom eszményeként állítottak fel. »Úgy látszik, mondá Voltaire ez iratokról, hogy vizsgálatul szolgálnak a népeknek ama csapásokért, melyeket a politika és az erőszak okoztak. Olyan fogalmat adnak az igazságról, mint a hogy bírjuk azon híres személyek arczképeit, a kiket nem lehet látni.« ³⁾

A mit látni lehet, azok a kormányok tényei; a mit

¹⁾ »Ennek egy gyöngye képét találjuk a császárságban«, mondá Saint-Simon, Sullynek az örök békére vonatkozó tervezete alkalmából. Az udvari tanács, a császári kamara, a diéták, olykor maga a császár, bíraskodnak a vitás ügyekben. Azon tapasztalást tették, hogy csak a gyengék és kicsinyek hajoltak meg ez előtt. A hatalmasok, gyakran még a középszerűek is ellenállnak és engedetlenkednek; és meglátszik, hogy itt az erő határoz, s hogy, ha az elítélt, hatalmas szövetségekre támaszkodhatik, vagy ha oly viszonyok állnak elő, melyeket hasznára tud fordítani, az elmarasztalás erőtlen s a megítélt dolgok végrehajtás nélkül maradnak. Még sokkal inkább így történnek ez a keresztény köztársaság ama senatusával. Minden tagja a maga érdeke szerint járna el és csak »folytonos szakadások és viszályok« támadnának. — *Parallèle des trois premiers Bourbons*, publié par M. Faugère. Paris, 1880.

²⁾ *Esprit des lois*, liv. II., ch. III.

³⁾ *Siècle de Louis XIV.* Personnages célèbres Barbeyrac.

meg kell ismernünk, az ama szokásjog, melyet magoknak alkottak s a mely szerint viszonyaikat szabályozták. Ez az ő szemökben nem volt valamely elvont elveknek jogi deductiója, hanem egyszerű meghatározása a viszonylatoknak, melyek a dolgok természetéből folytak. »A közjog tényekre van alapítva«, írta egy publicista, a ki méltán volt tekintély a kanczelláriákban. »Hogy megismerjük, szükséges tudni a történetet, a lelkét ezen tudománynak, mint általán a politikának.«¹⁾

II.

Ebben a közjogban van egy alapfogalom, az állam fogalma: ez uralkodik és vezérli az egész politikát. Ez a római

¹⁾ *Bielfeld, Institutions politiques*. La Haye, 1760., t. I. ch. II., §. 13. — Senki nem határozta meg jobban, mint Mallet du Pan, a közjog valódi állását közvetlenül a forradalom előtt: »Származzék vagy ne származzék a háború valamely jogból, nem kevésbé történik az; az uralkodóknak épen nem jut eszökbe a böleselők homályos ész-tana szerint fogalmazni kiáltványaikat: gyakorlat és szerződések, az egyedüli czimek, melyektől tanácsot kérnek. Származott ebből egy-codex, mesterkél, ha úgy tetszik; ellentétes a természetjoggal, az ész-szel, a vallással, de a melynek a szokás törvényerőt adott. Semmi sem haszontalanabb tehát az e kérdés feletti beszédek érveléseinél; a nép-jog nem egyéb, mint a tények és szokások rendszere. Grotius és az utána következők mérhetetlen tudományosságot fejtettek ki azok levezetésére; ők a természetjogot e nagy építménybe akarák bevezetni, az igazságot annak építőmesterévé és istenségévé tenni, szokásokat joggá átváltoztatni, a homokra tanokat építeni és a polgári társadalom viszontagságai szerint esetleges, képződött és átalakított, elfogadott vagy megvetett módzatok és viszonyok örök szabályaiként felállítani.« — *Mercur de France*, 1786, no. 33. — *L. Sayous, Mémoires et correspondance de Mallet du Pan*, t. I, p. 115, Paris, 1851.

szellem szerinti állam: collectiv lény, souverain és feltétlen úr. ¹⁾ Rómában a fejedelemben testesült meg, kire a felséget, vagyis a mindenható tekintélyt ruházták, mely a köztársaságé volt. E fogalomhoz hozzájárult még az isten-választotta fejedelem keresztény eszméje, ki az istenség képviselője a földön és az uralkodó hűbéri eszméje, a ki egyetemes szuverain. Így képződött a souverain fogalma, a mint azt Bossuet adja és a hogy azt az egész szárazföldön ismerik is. »Az egész állam a fejedelem személyében van összpontosulva. Benne van a hatalom, ő benne az egész népnek akarata.« ²⁾ Mivelhogy az uralkodó: maga az állam, ezért van e felséggel felruházva; ő azt az államtól nyeri és az állam bírja még akkor is, mikor nincs uralkodó, ki az államot képviselje. Az isteni jog elve, mely az uralkodó személyeket úgy tekinti, mintha jogaikat magától az istenségtől ³⁾ nyernék, előbb alkalmazkodik az államhoz, mint a személyekhez s nem egyéb, mint kifolyása e tannak: Minden hatalom istentől származik. Ez a tan nem tesz különbséget a hatalomátruházásnak sem alakja, sem módja között.

»Meg kell maradni azon állapotban, melyhez a népet hosszú idő szoktatta hozzá; ezért fogad isten oltalmába minden törvényes kormányt, bármily alakban legyen is berendezve.« ⁴⁾ »Általa uralkodik minden király, úgy azok,

¹⁾ L. *Fustel de Coulanges, Histoire des institutions politiques de l'ancienne France*, t. I, p. 66. Paris, 1875.

²⁾ *Politique*, liv. VI., art. 1, prop. 1, Cf. *ibid.*, liv. V., art. 4, prop. 1.

³⁾ »Szentek hivataluknál fogva, minthogy képviselői az isteni felségnek, s a gondviselés által vannak kiküldve és megbízva, hogy szándékait végrehajtsák.« — *Bossuet, Politique*, l. III. art. 2. prop. 2.

⁴⁾ *Id. ibid.* l. II, art. 1. prop. 12.

kik születés folytán jutnak trónra, mert ő a természet ura ; mint azok, kik választásból kerülnek ki, mert ő vezet minden tanácskozást. A földön nincs hatalom, melyet nem ő rendelt: *Non est potestas, nisi a Deo*, mondja a szentírás.«¹⁾

A pápa, Németország császára, Lengyelország királya választottak voltak és nem tettek semmi különbséget ezek és Franciaország királyának jogai között. Midőn Napoleon, fejére téve Olaszország koronáját, e szent formulát hangoztatá: »Isten adta ezt nekem, jaj annak, ki bántani fogja!« nem ferdítette el az értelmét s nem tette ki magát a veszélynek, hogy megbotránkoztassa a vén Európát: mert ennek nyelvén beszélt. »Nagy Károly, midőn elhatározta, hogy a többi hatalmasságokat egyedül egynek veti alá, a dicsőség magas fokára emelkedett föl, de nem valamely fejedelmi választás, hanem a bátorság és győzelmek által, melyek az égnek választását és szavazatait képezik.«²⁾

Ezért kell a közhatalmak eredetét elhomályosítani. E jogban minden csak elévülésen alapszik ; nincs jog, melynek homályosabb alapjai volnának, mint ennek. A rejtély, mely által a tény törvényesül, olyan természetű, hogy el kell vonni a szemek elől. Félelmes sötétség ez, melybe vakmerőség volna behatolni. Főleg azon fordul meg a dolog, hogy a nép ne nyomulhasson be a szentélybe. »Nem szabad, mondá Pascal, hogy tudja a bitorlás igaz voltát; hajdan megtörtént a bitorlás észszerű ok nélkül, de aztán észszerűvé lett; hitelesnek és örökösnek kell azt tekintetni, és elrejtteni eredetét, ha azt nem akarják, hogy véget ér-

¹⁾ Id. *Troisième Sermon pour le dimanche des Rameaux*: Sur les devoirs des rois.

²⁾ *Mémoires de Louis XIV*, année 1661, ed. Dreyss. Paris, 1866, II. p. 449.

jen. ¹⁾ E pontra nézve a gyakorlati ember ép úgy gondolkozik, mint a bölcsész. »A népek és királyok joga soha sem fér össze annyira jól egymással, mint a csendben«, — írta Retz. ²⁾ A XVIII. század scepticismusa ugyanezen következtetésre vezet. Voltaire a nélkül, hogy a kancelláriákban a censurát maga ellen kihívta és az udvarokban magára gáncsot idézett volna föl, kimondhatta, hogy: »az idő, az alkalom, a gyakorlat, az elévülés, az erő alkot minden jogot.« ³⁾ Ez volt mindazon emberék felfogásának alapja, kik a XVIII. század végén Európa ügyeit vezették.

A souverainitás a többi államokra nézve csak azon elismerés által lesz törvényessé, a melyben ezek azt részesítik. Ezen elismerés különben nem foglal magában semmi feltételt a hatalom eredetére nézve. Sőt még azt is megengedik, hogy vannak az államok közt viszonyok, melyek függetlenek a kormányformától és forradalmaktól, melyek ez utóbbit megváltoztathatják. De Bordeaux, XIV. Lajos által Angliába küldve, 1652. deczember 21-én a köztársaság parlamentje elébe bocsáttatott és mondá: »Az egyezés, melynek a szomszéd államok között létezni kell, nem szabályoztatik kormányalakjuk által; ezért még ha az isteni gondviselésnek tetszett is megváltoztatni azt, mely előbb ezen országban fennállott, nem engedi, hogy Francia- és Angolország kereskedelem és egyetértés tekintetében szükségét lássanak; e királyság megváltoztathatta arczulatát és monarchiából köztársasággá alakulhatott: de ez országok helyzete nem változott; a népek azért mégis

¹⁾ *Pensées*. Édition Havet, Paris. 1866. Article III, no. 8.

²⁾ *Mémoires*, 2-e partie, ch. III. V. 6. Toqueville, *l'Ancien Régime et la Révolution*, liv. II. ch. XI.

³⁾ *Annales de l'Empire*, livre II.

mindig szomszédok maradnak és a kereskedelem által egyik a másik irányában érdekelvők és a nemzetek közt fennálló szerződések nem annyira a fejedelmeket, mint inkább a népeket kötelezik, mert főczéljok a népek közhaszna.«¹⁾

Európában létezett már mindenféle kormányforma és valamennyi egyaránt törvényesnek tekintetett.²⁾

»Hogy fentartsuk társadalmunkat, írja egy XVI. századbeli történetíró, három fajta köztársaságot hoztunk be: a királyit, hűbérit, a népiest. Minden törvényhozó a magát tartotta legjobbnak.«³⁾ A XVIII. században ezeket monarchiának, aristokrátiának és demokrátiának nevezék. Tanulmányozták is azokat céljokhoz, mely az állam jóllétében áll, való viszonylatukban, de arra, hogy köztök valamely rangfokozatot állítsanak föl, nem gondoltak. Az előkelő társaság emberei régóta úgy gondolkoztak, hogy a legészszerűbb és leghelyesebb, »azon kormányformát, melyben az ember született, valamennyi közt a legjobbnak tartani és magát annak alávetni.«⁴⁾ Ez az egyház⁵⁾ tana volt,

¹⁾ Guizot, *Cromwell*, livre III. Paris, 1860.

²⁾ A theokratia az egyházi államban, az autokratia Oroszországban, a tiszta despotismus Konstantinápolyban, a korlátlan egyeduralom Franciaországban, Spanyolországban, az osztrák ház államaiban, Poroszországban stb.; az alkotmányos monarchia Angliában; szövetséges államokból alakult császárság Németországban; foederatív köztársaságok az Egyesült-Tartományokban és Svájcban; köztársaság választott királylyal Lengyelországban; Velenczében, Génúában, Németország szabad városaiban előfordult a köztársasági kormány minden változata, melyek csak a középkorban léteztek.

³⁾ Etienne Pasquier, *Lettres*, livre XIX. lettre VII. *Oeuvres*, Amsterdam, 1723.

⁴⁾ La Bruyère, *les Caractères*, ch. X.

⁵⁾ »Voltak az ó-korban más kormányformák, mint a monarchia, melyekre nézve isten semmit sem rendelkezett az emberi nem-

és az az ember, a ki legmélyebben tanulmányozta és a legjobban határozta meg az államok alkotmányait, Montesquieu, ezen okos elvet alkalmazta: »Én jó polgár vagyok, mondá, és jó volnék, ha bármely országban születtem volna is. Jó polgár vagyok, mert szeretem azon kormányt, mely alatt születtem.«¹⁾

Azon eszme, hogy valamely alkotmánynak a többiek fölött feltétlen fölény tulajdoníttassék; azon eszme, hogy létezhetik eszményi alkotmány, mely minden országra alkalmazható volna, és főleg az az eszme, hogy az propaganda tárgyává tétessék, — nem hatolt be az államférfiak elméjébe. A »köztársaság« és »demokratia« szavak semmikép sem társultak a forradalom eszméjével. Azt tartották, hogy a demokratia és köztársaság csak kis államoknak valók, mert békés erkölcsöket és szerény politikát tételzenek föl.²⁾ Az angol köztársaság kivételt képezett, mint a mely csak Cromwellnek köszönhető erejét. Azok, melyek szemeik előtt lebegtek, többé-kevésbbé romlásnak indultak; legtöbbször fenyegetettnek látszott, de egyik sem fenyegetőnek. A svájci cantonok a semlegesség felé hajlottak; az

nek, úgy, hogy minden nép isteni parancsként tartozik követni azon kormányt, mely országában létezik.« — Bossuet, *Politique* liv. II. Conclusion.

¹⁾ *Pensées*.

²⁾ Montesquieu e pontban egyetért Rousseauval. A nagy megfigyelő olyan következtetésre jut, mint a nagy forradalmár: »A köztársaság természetéhez tartozik, hogy csak kis területtel bírjon; e nélkül nem állhat fenn. . . A monarchia szelleme: a háború és a terjeszkedés; a köztársaság szelleme: a béke és a mérséklet.« — *Esprit des Loix*, I. VII, ch. 16. és I. IX, ch. 11. — »A monarchia csak a virágzó nemzeteknek, az aristocrazia a középszerű, a demokratia a kicsiny és szegény államoknak való.« — *Contrat social*, I. III. ch. IV, VI, VIII.

Egyesült-Tartományok üzletökben merültek el; Velence ünnepelesen sülyedt le; Lengyelország anarchiában osztott fel. »Svédország, írú Frigyes, tapasztalá mindazon monarchikus állam sorsát, mely köztársasággá alakúl: meggyengült.«¹⁾ Midőn a mult század vége felé Észak-Amerikában egy nagy köztársaság alakult meg, azt az európai szárazföld monarchiái ugyanezen szempontból itélték meg. »Hódító nép alakítására idő kell«, így beszéltek a kancelláriákban. »Köztársaság sokkal nehezebben sajátít el hódítási szellemet, mint a feje egy oly kormánynak, mely egy emberre van bízva.«²⁾ E szempontokból itélték meg a régi Európa államférfiai a francia forradalmat, első föllépésekor. A francia állam meggyengítését látták benne, és következőleg a szerint foglaltak állást, a mint abban politikájokra nézve hátrányt vagy hasznot fedeztek föl.

III.

Az állam önmagában hordja saját czélját. Az állam souverain: a magáé felett nem ismer el semmi más hatóságot. »Ők: istenek«, mondja a tan. Csak isten ítélhet az ő ítéleteik és személyeik fölött.«³⁾

Magok a katolikus uralkodók sem ismerik el a pápa-király részéről e felsőbbiséget. A dogmai kérdéseken kívül ő is csak olyan fejedelem, mint a többi. »Ki

¹⁾ *Histoire de mon temps*, ch. I.

²⁾ *Examen des motifs et des conditions du traité de paix à faire avec les insurgens, avec les Anglais et avec nos alliés*, 1782. Publié par Bancroft, *Histoire de l'indépendance des États-Unis*. Traduction de M. de Circourt, t. III, p. 35. Paris, 1876.

³⁾ Bossuet, *Politique*, liv. V, art. 1, prop. 2.

legyen ezen dolgoknak a bírója? — írta Richelieu.¹⁾ — Ki ítelné meg azokat szenvedély és érdek nélkül? A pápa nem, ki földi uralkodó és nem mondott le annyira a földi nagyságról, hogy ebben közönyös lehetne. Egyedül csak isten lehet a bíró. A királyok is csak ellene vétkeznek, kire egyedül tartozik tetteiket ismerni.« Igy hivatkozni istenre, annyi, mint hivatkozni a történelemre, mely egyedül tárja föl a Gondviselés szándékait. Tényleg, az esetleges tények sorozata- és az élet folyamatában irányítóra és oly szabályra van szükség, mely az ítéletnek alapul szolgáljon.

Az állam nem találhatja meg ezeket máshol, mint önmagában. Meríti azokat mindenhatóságából. Minden dologban végczélja az állameszély, vagyis a régi tan a közjóról, a mint azt Róma gyakorolta és tanfította a világnak.²⁾ E tan soha sem veszett ki a politikából. A renaissance visszaadta tekintélyét; fejlődése párhuzamos a modern nagy államok alakulásával. Ezek Rómától kölcsönzék politikájok szellemét, úgyszintén intézményeik mintáját.

Machiavelli neve méltán fűződik e tanhoz; de Machiavelli kevésbé theoretikus, mint inkább megfigyelő, és munkájának egész ereje a realitásnak azon jellegéből származik, melyet annak kölcsönözni tudott. Leírja azt, a mit lát, és keresetlenül vezérli a maga elvéhez kortársainak politi-

¹⁾ *Mémoires*. Année 1626. Ed. Petitot, t. III, p. 24. Paris, 1823. P. Santarel egy javaslatára nézve, ki azt vitatta, hogy a pápának joga van letenni a királyokat »büntény, képtelenség vagy hanyagság miatt«, lásd D'Avenel, *Richelieu et la monarchie absolue*, t. I, p. 180. Paris, 1883.

²⁾ A nép java a legfőbb törvény. *Salus populi suprema lex esto*. Cicero, *De legibus* III. 3. L. Fustel de Coulanges, *Histoire des Institutions*, t. I, p. 66. és Ferrari, *Histoire de la raison d'État*. Paris, 1860.

káját. Így gondolkozott Richelieu, ki annak befolyása alatt állt és »elengedhetetleneknek« tartá »e komoly és valódi író« elveit. Az *Apologie pour Machiavel*-ben, melyet a bíbornok egy tanítványa szerkesztett, olvassuk a következőket: »Elvei és igazságai oly régiek, mint az idő és az államok. Nem tanít ő semmi különöst, sem hallatlant, csak azt beszéli el, a mit elődeink tettek, és a mit a mai emberek tesznek hasznosan, ártatlanul és kikerülhetetlenül.«¹⁾

A régi Franciaország legmélyebb gondolkozója és legnagyobb politikusa találkoznak e pontban, és e találkozásban nincs semmi véletlen. »Az államok elvesznének, ha a törvényeket gyakran meg nem hajlították volna a szükség előtt. . . . Nem szilárdíthatván meg az igazságot, igazolták az erőszakot«, mondá Pascal.²⁾ Richelieu, ki oly szigorral alkalmazta a közjó tanát, azt végkövetkeztetéseiig viszi *Testament politique*-jában: »A ki bírja az erőt, gyakran bírja a jogot is állami ügyekben, és a ki gyenge, nehezen szabadulhat a világ legnagyobb részének azon ítéletétől, hogy nincs igaza.«³⁾ XIV. Lajos uralkodása nem változtatta meg a világ nézetét. »A legfőbb törvény: az államszély« Saint-Simon⁴⁾ mondásaként, továbbra is vezérli a fejedelmeket. A XVIII. században csak egy kivételt látok,

¹⁾ Lásd Céleste, *Louis Machon, apologiste de Machiavel. Annales de la Faculté des lettres de Bordeaux*, 1881, p. 446. Ezen apologiából kivonatokat közölt Buchon az ő Machiavelli-kiadásában. Paris, 1852. V. ö. Janet, *Histoire de la science politique*, liv. III, ch. I. és II. Paris, 1872.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. — Art. XI. no. 6, art. VI. no. 7.

³⁾ *Testament*, ch. IX, section IV. Paris, 1764.

⁴⁾ *Mémoires*. 1703. V. Fülöpre s a spanyolországi ügyekre vonatkozólag.

de ez is azok közé tartozik, melyekről mondják, hogy csak a szabályt erősítik meg: s ez Frigyes és az ő *Anti-Machiavellije*. Mikor Frigyes ezen értekezését írta, nem volt még túl az iskolai ambíciókon. De mihelyt a járszalagtól megszabadulva látta magát, az európai szélrózsa minden irányába szórta szét iskolai füzetait és egészen mást hajhászott, mint erénydíjat. Machiavelli megboszlúta magát. Látni fogjuk, hogy a század vége még fényesebb boszút tartott fenn számára; de a dolog nem volt új s nem volt benne semmi, a mi a tájékozott szellemeket meglepje. »Mindenki gyalázza e szerzőt«, mondá Mazarini egy bizalmas embere, »mégis mindenki követi őt és alkalmazza elveit, főképen azok, a kik gyalázzák.«¹⁾ A XVIII. században az eszmék és jellemek hanyatlottak. Egy Pascal finom gúnyja és egy Richelieu nyers őszintesége helyett Voltaire megszóló csipkedéseit és Frigyes cynismusát kell egybevetni, melyek hangadók.²⁾ A két kor közti különbség mellett is a párhuzamosság tovább tart: a gondolkozásmód az erkölestelenebb tettek iránt elnézőbb; de ha az állameszély ennyire túlfinomúl is, ha még inkább megromlik, s egy finomabb romlottsággal szövődik is egybe, még zsarnokibb módon uralkodik.

Uralkodik mindenütt, a hol az emberek elég erőseknek érzik magokat arra, hogy büntetlenül kövessék ama

¹⁾ Propos de Gabriel Naudé à Gui Patin. Naudé nagy machiavellista volt. A politikát Olaszországban tanulmányozta, s egy kis értekezést írt az államcsinyekről. *Lettres de Gui Patin*, éd. Réveillé-Parisse, t. II, lettre 351. à M. Spon. Paris, 1846.

²⁾ Ugyanezen viszonyok észlelhetők az irodalomban. V. ö. *Molière* Don Juanját Lovelace-szal és Valmont-nal. — L. Sainte-Beuve, *Nouveaux Lundis*, t. VII, art. *Alton-Skée*.

törekvéseket, melyeket sugall. Ugyanazon terveket sugallja Bécsben, mint Berlinben.¹⁾ Tanítják a fiatal fejedelmeknek és a leendő minisztereknek. Bielefeld²⁾ *Institutions politiques*-jában olvasom: »Legyen az állam bárminő helyzetben, az állameszély alapelve mindig változatlan marad. Ezen elv, melyet a régi és mai népek valamennyien elfogadtak, abban áll, hogy a nép java mindig a legfőbb törvény legyen.« »A nagyhatalmak,« írta 1791-ben egy osztrák diplomata, »csak az állameszélynek megfelelő magatartást tanúsíthatnak . . . Az érdekek kell győzedelmeskedni minden fajta neheztes fölötte, ha ez utóbbi még oly jogos volna is.«³⁾

Az állameszély lévén a szabály, a területi nyagobodás a politika tárgyát képezi. »A ki semmit sem nyer, veszít,« írta II. Katalin.⁴⁾ Az állam nagyságának eszméje henségleg van összekötve az állam terjedelmének eszméjével.

¹⁾ Frigyes írja 1742. szept. 12-én Fleury bibornoknak: »Mindazzal, a mit csélesap és kevésé értelmes ember ellenem mondhat, semmit sem törödöm. A királyokat csak az utókor ítélheti meg.« *Politische Correspondenz*, 1742. Berlin. 1879. — II. József fivérének, Lipót toscánai nagyhercegnek, ezeket írta 1775. május 6-án: »Azt tartom, hogy hagyjuk nyugodtan az embereket beszélni, a mit akarnak, csak-hogy ők is hagyjanak minket tenni azt, a mit akarunk.« *Arneth, Joseph II. und Leopold II. von Toscana*. Wien, 1872.

²⁾ Tome II, ch. V. *Des engagements réciproques des souverains*; §. 8. és 9. *De la raison d'État*.

³⁾ Mémoire du comte Louis de Cobenzl, ambassadeur d'Autriche à Pétersbourg, 1791. (francziául). Beer, *Die orientalische Politik Oesterreichs*, p. 761. Prag, 1883. — Frigyes ezt írta *Histoire de mon temps* előszavában: »Az államérdek az uralkodóknak szabályul kell hogy szolgáljon.«

⁴⁾ A Grimm, février 1794. Publications de la société d'histoire de Russie. *Correspondance de Catherine II. avec Grimm*. Pétersbourg, 1878.

Ezen eszmék oly régiek, mint az emberi társadalmak. A mióta csak összegyűlt emberek léteztek, mindig hódítás- és övédelemért harczoltak. A fosztogatás és hódítás oly régiek, mint a birvágy, a birvágy pedig az emberiséggel egyszerre született. A fejedelmek minden időben becsületbeli dolognak tekintették. »Nagyon természetes és közönséges dolog, mondá Machiavelli, a határok kiterjesztését és bővítését kívánni, és mikor az emberek ezt tehetik és erre vállalkoznak, nagy mértékben dicsérendők, vagy legalább feddést nem érdemelnek.« ¹⁾ A XVII. századbeli apologéta kifejti e tételt. »Ez, úgy mond, azon elven és igazságon alapszik, hogy a fejedelmeknek nem lévén egyebök, mint a mit elbitoroltak, az erősebbek törvényt szabnak a gyengébbeknek és elragadják azt, a mi javokra szolgál, mert jogosnak tartják azt, a mi hasznos, és hogy az államokra nézve miúcsenek más korlátok, mint önfentartásuk, még pedig szomszédjaik rovására.« ²⁾ Ez vezette a következő században Montesquieut ezen következtetésre: »A monarchia szelleme: a háború és a területi nagyobbodás.« ³⁾

¹⁾ *Le Prince*, ch. III. — V. ö. Étienne Pasquiernél *le Pourparler du prince*, a közbeszólók egyikének, Curialnak beszédét: »Nekem úgy tetszik, hogy a legfőbb bölcsészet, melytyel a fejedelemnek birni kell, annak emelkedésében és nagyságában áll, minden más tekintet nélkül. Óhajtom, hogy e király mindig szeretve legyen határainak kiterjesztése- és biztosságáért . . . Ez által nyílik ösvény örök dicsőségre; — ezért tiszteltetnek nem csak övéik, hanem az egész világ által.«

²⁾ Machon, id. munk. — Saint-Évremond irá ugyanazon időben: »Nincs oly nép, melynek nem kellene biztosítani magát idegen kegyetlenségek ellen, mikor gyöngye, vagy mely ne tenné helyzetét hódítások által dicsőbbé, mikor hatalmas.« *Discours sur les historiens français*.

³⁾ *Esprit des lois*, l. IX, ch. 2.

IV.

A politika elve és tárgya így meg lévén állapítva, vonjuk le azokból a magatartás szabályait. A főszabály az, hogy mindig résen kell állni, az alkalomnak nyomában lenni, hogy azt meg lehessen ragadni. »A ki mindig alku-szik, végül talál alkalmas pillanatot, hogy céljaihoz jusson.«¹⁾ Az előrelátó és ügyes aratja a sikert. Számítani kell a véletlenre is, kétségkívül; de a véletlen, mely a legtöbb-ször nem egyéb, mint a fondorlatok műve, csak a képeőbb embereknek válik javára. »Ha csak az egyes véletlen esete-ket tekintjük, a vaksors látszik dönteni birodalmak meg-alapítása és romlása fölött; de mindent összevéve, majd-nem az történik, mint a játéknál, melyben elvégre is a leg-ügyesebb nyer. Valóban ama véres játékban, melyben a népek birodalom és hatalom felett tűztek össze, a ki leg-meszszebb látott előre, a ki leginkább alkalmazkodott, a ki legkitartóbb volt a nagy fáradaalmakban, s végre a ki, a mint a véletlenség megkivánja, leginkább tudott a végletekig menni, vagy magát legjobban tudta kimélni, — végül az húzta a hasznot és tette a szerencsét szándékainak szolgál-jává.«²⁾ Nem szabad, hogy e magasztos nyelvezet tévedésbe

¹⁾ Richelieu, *Testament politique. Des négociations.*

²⁾ Bossuet, *Discours.* Partie III, ch. II. — Hasonlítsuk csak mindig össze a gondolkozót és politikust; Richelieu ír *Mémoires*-jaiban 1632. évben: »Az ember élete és főleg az uralkodóé, kinek egy nagy monarchiát kell kormányozni, hasonlít a kockajátékhoz, mely-nél a szerencséhez szükséges, hogy a játék kedvező legyen s hogy a játékos jól fel tudja használni az esélyeket. Azonban e két dolog el-seje nem áll hatalmunkban, de a második, hogy jól felhasználjuk, a mi nekünk kínálkozik s hogy előrelátással minden dolgot jól rendez-

ejtsen minket a dolgok természete felől. Soha bőségesebb euphemismusok nem takargatták kevésbé lelkiismeretes politikának lépéseit. Hagyjuk el a képtárakat, melyekben Bossuet festi a maga roppant freskóit; lépünk egy terembe, a melyben az államférfi, levetve udvari öltözetét és a kiséretben megszokott tartását, olyannak mutatja magát, a minő valóban. La Bruyère erről bevégzett képet ad, s a ki abba behatol, annak nincs többé mit tanulni amaz idők politikájáról. ¹⁾

»A miniszter, vagy teljhatalmú miniszter: egy kameleon, egy Protæus«; de csak szántsándékkal és mert úgy akarja, változtatja meg arczatát. »Tanácsot kér az időtől, a helytől, az alkalmaktól, hatalmától vagy gyengeségétől, a nemzetek szellemétől, melyekkel tárgyal, azon személyek vérmérséklete- és jellemétől, a kikkel alkudozik. Politikájának mindezen szempontjai, elvei és cselfogásai egyedül egy cél felé irányulnak, mely abban áll, hogy ne legyen megcsalatott, hanem hogy maga csaljon meg másokat.«

A legbiztosabb eszközök egyike még mindig: az igazat megmondani s ez oly művészet, melyben ő mesterkedik. »Ő komoly és színeskedő, hogy elrejtse az igazságot, midőn éppen megmondja, mert reá nézve fontos, hogy megmondta

zünk el, úgy, hogy ha jók, nekünk minél több hasznot hozzanak, vagy ha rosszak, minél kevesebb kárt okozzanak: ez már a fejedelem hatalmában és kötelességében áll.«

¹⁾ *Les Caractères*, ch. X. *Du souverain et de la République*. Ha Európa tízenyolczadik századbéli kormányairól sok okmányt gyűjtünk össze, azt vesszük észre, hogy egyszerűen csak jegyzeteket halmoztunk össze az *Esprit des lois* új kiadására. Ha a régi kormányzat sok diplomatájának leveleit olvassuk, rájövünk, hogy kis darabokra szedtük szét La Bruyère bámulatos munkáját.

legyen, de hogy ne higgyék el; vagy pedig nyílt és őszinte oly végből, hogy midőn színeli azt, a mit tudni nem szabad, azt higgyék mégis, hogy nincs elrejtve semmi abból, a mit tudni akarnak, s arról legyenek meggyőződve, hogy mindent megmondott.« Támogatja szövetségeseit, »ha ebben hasznát és szándékainak sikerét látja«; támogatja még a gyengéket is és őket az erősek ellen egyesíti, »hogy a mérleget egyensúlyba hozza,« hogy aztán egyetértésre jutva az erősekkel, az egyensúlyt megdöntse és drágán adja el pártfogását és szövetségét a gyengéknek. Egyébiránt ő világfí; mindenek fölött *tisztességes ember* és illedelem tekintetében választékos. Ismeri a nyelvnek minden árnyalatát, bírja alaposan azt, mely az ő korának megfelel és jeleskedik az előkelő ürügyek kitalálásában. »Csak a békéről, szövetségekről, köznyugalomról, közérdekről beszél; és a valóságban csak saját, vagyis urának és az általa képviselt államnak érdekeire gondol.« De ő nem bolondja saját szavainak és nem csalja meg önmagát. »Cselszövényeivel mindenek fölött a komolyra és lényegesre törekszik s mindig kész ezeknek az aprólékos és képzelt becsületbeli dolgokat feláldozni.«

A XVIII. században megváltozik a hang, de csak is a hang. A divatos jelzők s a közvélemény által elfogadott ürügyek változnak a napi ízlés és az uralkodó tan szerint. A finom gúny van felszinen és tekintélynek örvend a kétely. A politika hitelenséget negélyez — még saját szelleme irányában is. Voltaire szerint »mindenki a természettől nyerte a terjeszkedési vágyat; jó alkalom kínálkozik: egy cselszövő felhasználja azt; egy, pénzzel, vagy egyébbel a mi annál még több, megnyert asszony ellene szegül az alkudozásoknak; egy másik megújítja azokat: a körül-

mények, hangulat, szeszély, tévedés -- egy semmi határoz«. ¹⁾ »Ime így halad a világ, mondja Frigyes, komámuram és komámasszony által kormányoztatja magát.« ²⁾ Frigyes alapjában véve semmit sem hisz ebből, s ha nyilvánosan áldoz »a jó istennőnek, a véletlen ő szent felségének«, mint ő nevezi, azért ő mégis a legmegfontolóbb, legeszélyesebb s a legkevésbé kockácztató a politikusok között. Megvannak neki az ő asztali mondásai és cabineti elvei. Ez utóbbiak Richelieuhöz vezetik őt vissza. »Ne ámítsuk magunkat: a szerencse, a véletlen -- oly szavak, melyek a valóságban semmit sem jelentenek. Meg kell ragadni az alkalmat és cselekedni, mikor az kedvező, de nem hagyni mindent a véletlenre. — A politika türelmet igényel s az ügyes embernek mesterműve abban áll, hogy mindent a maga idején cselekedjék. — A ki legjobban számította ki magatartását, az egyedüli, a ki győzelmeskedhetik azok fölött, a kik kevésbé következetesen cselekednek, mint ő.« ³⁾ Ez azon benső gondolat, mely nem változik.

Midőn a közérület kedvező fordulatot vesz a bölcsészetre nézve, a politikus is bölcsészszé lesz. Szereti az igazságot, »nemeslelkű«; »polgár«-nak mondja magát; a türelméről prédikál; csak az emberi nem boldogságáról beszél; illedelemből és életrealitásból *erényessé* lesz a *tisztességéből*, a mi volt a megelőző században. Ez egyébiránt könnyű erény és oly természetű, mint a tisztesség, melyet helyettesít. Nincs benne semmi vadság és nem foglal magában önmegtartóztatást semmitől. Elég: udvarias embernek

¹⁾ Á Frédéric, 5. août 1738.

²⁾ Á Voltaire, 8. décembre 1771.

³⁾ *Considérations sur l'état présent de l'Europe*, 1738. — *Histoire de mon temps*, avant-propos, 1775.

lenni, előítéletektől mentnek látszani, a szokásos alakiságokat megtartani, illedelmesen beszélni és az árnyalatokra ügyelni. Frigyes, a Trenck-botrány nélkül »humanus«-nak tekintetett volna. Talleyrand pedig »erényes« lesz vala, ha nem »világiasította« volna magát oly nagy zajjal. A politikus, ha kell, érzelmesnek mutatja magát; föllelkesül, szereti a természetet, könyeket hullat. A diplomatiának, melynek megvannak a maga encyklopaedistái, meglesz a maga *Nouvelle Heloise*-e. »Ő sírt és foglalt mindig!« mondá Frigyes Lengyelország felosztása után, Mária-Teréziáról beszélve.

A valóságban tehát ugyanazon csapáson halad a világ s mindezen szörszálhasogató elmésségek mind csak egy cél felé törnek, mely abban áll, hogy »meg nem csalatni, de megcsalni másokat.« Ők tudják ezt s viszonyaikba gyógyíthatatlan bizalmatlanságot visznek be, mely nagyon is alapos. »Az államnak, írja egy volt külügyminiszter, mindig résen kell állani, mint a jó társaság embere, a ki verekedő és civakodó emberek közt él. Ilyenek Európa nemzetei, ma még inkább, mint valaha, az alkudozások nem lévén egyebek folytonos pörpatvarnál az erkölcs nélküli emberek között, kik merészek a ragadozásban és folytonosan kapzsik.«¹⁾

V.

Minthogy az állameszély vezérli az egész politikát, az államérdek képezi a szerződések minden biztosítékát. Ez annyit tesz, mint azt mondani, hogy nincs biztosság. Soha

¹⁾ D'Argenson, *Mémoires*, éd. Rathery, t. II, p. 326, année 1739. Paris, 1859—1863.

sem is volt sok. A XVI. században Bodin szomorúan igazolá ezt: »Azt látjuk, hogy két-háromszáz esztendő óta azon vélemény kapott lábra, hogy nincs oly erős szerződés, mely megszeghető ne volna; úgy hogy azon nézet majdnem az elv erejére emelkedett, mely szerint azon fejedelem, ki a maga hátrányára kénytelen békét vagy szerződést kötni, megszegheti azt, a mikor csak jó alkalma nyílik rá.«¹⁾ A XVII. század e tekintetben fölért a XVI-dikkel; ²⁾ a XVIII-dik felül múlta azokat. — Frigyes *Mémoires*-jai elején tárgyalja »a szövetségek felbontásának eseteit.« Ő négy ilyent különböztet meg: a szövetséges elszakadását, ennek megelőzése szükségét, a vis majort s az eszközök

¹⁾ Baudrillart, *Bodin et son temps*, Paris, 1850.

²⁾ »Semmi biztosság a jelenben, semmi bizalom a jövőben. Ünnepelesen megvitatott, aláírt és ratificált szerződések végrehajtás nélkül maradtak, tökéletlen és ingatag emlékekül; a régiebbek, melyek bevégzettek s melyeket az általános tisztelet, mint az európai egyensúly alapját szentesített, nemcsak titkon aláásattak, de nyilvánosan is merészen megtámadtattak és megcsonkítottak.« Camille Rousset, *Histoire de Louvois*, t. III, ch. I. Paris 1862. Torcy, a legbecsületesebb emberek egyike, a kik valaha közügyekben ténykedtek, a legyőzött és segélyforrásait kimerített XIV. Lajosnak tanácsolván, hogy ellenségei nagy mérvű követeléseinek messze menő engedményeket tegyen, azt mondá, hogy a szétdarabolás, melylyel fenyegeték, nem fogja romba dönteni Franciaországot; hogy a szövetségek meg fognak hasonlani; »hogy ép akkor fogja Franciaország a viszonyok szerencsés alakulásával eljöttnek találni az időt, hogy megbozúlja magát egy szerződésért, melynek kötelező ereje előtte valósággal nagyon hasonlónak tűnt fel azon ígérethez, a minőt az ember rablóknak tesz, kik őt egy erdőszélen meg akarják gyilkolni és soha sem hinné, hogy a lelkiismeret ily ígéretek megtartására kötelezne, ha eljövendett az idő, hogy azon túltehesse magát az ember.« — Frédéric Masson, *Journal inédit du marquis de Torcy*, 21. juin 1710, p. 207. Paris, 1884.

elégtelenségét. De elfeledi az ötödiket, mely a leggyakoribb volt s a melyet gyakorlatból ismert: az állameszélyt, vagy a politikai érdeket, — nevezük bárhogyan. Ép úgy, mint Machiavelli, Frigyes is csak korának erkölceit írja le itt. Nem satyrát ír ő, hanem jegyzőkönyvet szerkeszt. ¹⁾ »Ha az embernek bolondokkal, gazokkal, személyes ellenségekkel vagy vetélytársakkal van dolga,« mondá Dubois bíbornok, a ki pedig czéhbeli volt, »az eszély azt parancsolja, hogy ne vállaljon velök szemben semmi kötelezettséget nagy óvatosság nélkül.« ²⁾

Nincs óvatosság, mely a fékevesztett birvágy s az állameszély sophismái ellenében helyt állana. Meglátszott ez a század közepén, egy oly eseményben, mely annak erkölceit élénken és természetűen tükrözi vissza; értem az osztrák örökösödési háborút. Mind azt, a mit a közjog segélyforrások és biztosítékok tekintetében nyújtott, VI. Károly császár mind felhasználta, hogy leányának, Mária Teréziának biztosítsa az utódlást örökös államaira nézve. Megállapította jogait egy szerves törvényben, a *Pragmatica Sanctio-*

¹⁾ Egy 1741-ben Mandat által irt emlékiratban, melynek címe »*Nouveaux Intérêts des princes de l'Europe*, olvasom a következőket: »A politika és az érdekek tekintetében sem a hála, sem a szerződések nem érnek semmit; az erő vagy az érdek az, mely a szerződéseket alkotja; az erő vagy az érdek az, mely azokat megszegi.« — Archives des Affaires étrangères. — D'Argenson (*Mémoires*, éd. Rathery, t. IV, p. 245.) mondá: »A fejedelmek érzelmei túlárvereztetnek érdekeik által.« És máshol, 1746-ban egy kölni választó levelére vonatkozólag, ki nem akarta aláírni a szerződést: »Inkább szeretném ezt a levelet, mint egy oly szerződést, melyet nem szoktak hivebben megtartani, mint a becsületszót.«

²⁾ Aubertin, *l'Esprit public au dix-huitième siècle*, p. 100. Paris, 1878.

ban, melyet monarchiájának minden országgyűlése által elfogadtatott. A praetendensektől a legünnepélyesebb lemondásokat vette. A *Pragmatica Sanctio* azután notificáltatott az összes hatalmaknak, melyek azt határozottan elismerték és formasierinti szerződésekben kötelezték magokat, azt örökösen tiszteletben tartani. ¹⁾ Azonban mindjárt másnap, VI. Károly halála után, a fejedelmek, kik lemondottak örökségéről, és azok, kik azt leányának biztosították, széttépték aláírásukat, megszegették adott szavukat és szövetkeztek Mária Terézia örökségének felosztására. Soha az állameszély nagyobb szemérmertlenséggel nem állított szembe a becsület és igazság legelemibb törvényeivel. Egyedül Anglia tartotta meg kötelezettségeit; de megjegyzendő, hogy érdeke és szenvedélyei vezették rá, hogy azokhoz hű maradjon. Ezek voltak a korszak erkölcei és egész Európa erkölcei. Egy francia diplomata, a világ legtisztességesebb embere, tele észszel és tapintattal, commentálva egy híres publicista iratait, ki az osztrák ház szenvedélyes ellensége volt, írta a század végén: »A mit Favier a szerződések csekély szilárdságáról s a bécsi kormány rosszhiszeműségéről mond, nagyon igaz; de a történelem, sajnos, azt bizonyítja, hogy ez az igazság ráillik Európa valamennyi kormányára.« ²⁾

¹⁾ L. *Frédéric II. et Marie-Thérèse*, par le duc de Broglie. Paris, 1883, t. I, p. 75. »Ha a szavaknak a királyokra nézve ugyanazon értékök volna, mint az egyszerű halandókra nézve, és ha a szerződések érvénye köteleznék a kormányok jóhiszeműségét, semmi, még a legcsekélyebb kétely sem támadhatott volna Franciaország szándékait illetőleg.« Ugyanezt lehet elmondani a többi államokról is.

²⁾ Le comte de Ségur, *Notes sur les Doutes et questions sur le traité de 1756.*; par Favier. Oeuvres, Paris, 1824—1830.

Innen az a közjog, melyet egymás irányában használtak. »Politikai dolgokban, mondja Bielfeld báró, ki kell bontakozni ama speculativ eszmékből, melyeket a közönséges ember alkot magának az igazságról, méltányosságról, mérsékletről, őszinteségről s a nemzetek és vezetőiknek más erényeiről. *Végül minden a hatalmon fordul meg.*«¹⁾ Mert ez mindent magával ragad, még a helyeslést is, mely bizonyos mértékben ép úgy elévül, mint minden egyéb, a mit bitorolnak. A cynikusok egész durván jelentik ki, hogy a czél szentesíti az eszközöket; a bölcsek csak annak constatálására szorítkoznak, hogy ha nem szentesíti is, de elfeledteti. »Ne ámítsuk magunkat,« mondá egy államférfi a francia monarchia utolsó éveiben, »azzal a gondolattal, hogy a porosz király vállalkozásaival gyűlöletessé tette magát: »Idővel azon eszközök gyűlöletes volta, melyek egy monarchiát teremtettek meg, elenyészik s a hatalom megmarad.«²⁾ Így értelmezik még magát a becsületet is, és ebbe szükséges behatolni, ha meg akarjuk érteni ezen idők szellemét. Hallgassuk meg Montesquieut a mint a nevelést tárgyalja a monarchiákban: »)

Itt az emberek tetteit nem mint jókat, hanem mint szépeket; nem mint igazságosokat, hanem mint na-

¹⁾ *Institutions politiques* t. II, ch. IV. *De la puissance des États*, §. 30.

²⁾ *Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France de 1648. à 1789.* t. I, Autriche. Paris, 1884. *Instruction du baron de Breteuil*, en 1774. par M. de Vergennes. E mondás annál jellemzőbb, mert Vergennes ugyanazon okmányban méltó szigorral itéli meg Frigyeszt: »E hatalommal minden viszony lehetetlen, ha csak nem vagyunk elhatározva, lábbal tiporni az igazságot és emberiséget.«

³⁾ *Esprit des lois*, l. IV, ch. 11.

gyokat, nem mint észszerűeket, hanem mint rendkívülieket ítélik meg. Mihelyt a becsület bennök valami nemest találhat, akkor vagy mint bíró törvényeseknek mondja, vagy mint sophista, igazolja azokat. ¹⁾ Megengedi a cselszövényt, ha ez a szellem, vagy az ügyek nagyságának eszméjével van kapcsolatban, mint a politikában, melynek fortélyai nem sértik. A hízélgést csak akkor tiltja, ha nem jár együtt a nagy vagyon eszméjével.«

A háború az uralkodás nagy eszköze, az állameszély legfőbb érve. Igazságosnak tekintik azon pillanattól, a mint szükségesnek ítélik. Háborúznak, hogy hódítsanak és conserváljanak, hogy védekezzenek valamely támadás ellen, vagy hogy ezt megelőzzék. Coligny sürgetvén IX. Károlyt, hogy támadja meg a spanyolt, ki őt fenyegeté, hozzá tette, hogy »jobb, felgyújtani a szomszéd házát, mint azt várni, hogy ő dobjon üszköt a miénkbe.« ²⁾ »A nagy királyoknak, mondá IV. Henrik, el kell határozniok magokat, hogy kalapácsok vagy ülők legyenek, és én inkább szeretek két csapást mérni ellenségeimre, mint csak egy csapást is kapni az ő kezeiktől.« ³⁾ Descartes, a ki különben épen nem volt a machiavellismus híve, azt találta, hogy ezen eszmékben semmi sincs, a mi ellenkezne a philosophiával. »Az igaz-

¹⁾ Belle-Isle tábornagy a háborúba menve, melyben minden jog megvetésével Mária Teréziát kifosztani készülöttek, azt tartotta, hogy a vállalat, melyet a király ő reá bízott, »a legdicsebb és leghízélgőbb volt, a mit csak valaha ember vezényelhetett, mert arról volt szó, hogy egy embert császárrá tegyen és királyságokat hódítson meg.« Le duc de Broglie, *Frédéric II. et Marie-Thérèse*, t. II, p. 7.

²⁾ Pierre Matthieu, *Histoire de France*. Charles IX, liv. VI. 1631.

³⁾ Sully, *Économies royales*, éd. Petitot, t. VII, ch. VIII, année 1607.

ságnak az uralkodók közt, mondá ő egy magasrangú hölgynek, ki véleményét kérdezte a *Principe* politikájáról, más határai vannak, mint az egyszerű magánemberek között... Különbséget kell tenni az alattvalók, barátok vagy szövetségesek és az ellenségek között is; mert az utóbbiak tekintetében quasi meg van engedve mindent elkövetni, ha abból maga vagy alattvalói számára haszon származik; és én nem helytelenítem, ha ilyen alkalommal a rókát az oroszlánal párosítják össze és ha ravaszságot párosítanak az erővel. Ellenségek neve alatt értem mindazokat is, kik nem barátok vagy szövetségesek, mert megvan a jog, haddal támadni meg őket, ha ebben haszon mutatkozik, és mert, ha elkezdenek gyanúsokká, vagy félelmesekké lenni, megvan az ok a bizalmatlanságra irányukban.«¹⁾ Az *Esprit des lois*²⁾ híres része a praeventív háborúkról nem egyéb, mint összefoglalata e régi nézeteknek.

Ha jogosnak tartják a háborúzást oly czélből, hogy a veszély megelőztessék, szükségesnek ítélik gyorsan végrehajtani annak megkezdését, hogy az ellenség meglepve és tervei annál jobban meghiusítva legyenek. Gyakran idézték Frigyes brutális támadásait, lesből való kitöréseit, erőszakos betöréssel párosult hódításait. Ő csak merészen kezdte és szerencséjével hajtotta végre azt, mit kortársai gondoltak, a nélkül hogy megtenni merészelték, vagy megkísérlették, a nélkül, hogy sikert arattak volna. »Oly nagy hatalom, melynek nagy céljai vannak, mondá XV. Lajosnak titkos tanácsosa, Broglie herczeg, céljai megvalósítá-

¹⁾ *Oeuvres de Descartes*, éd. Cousin, t. IX. 387. és köv. l. Lettre à Madame Elisabeth, princesse palatine, septembre 1646.

²⁾ Liv. X, ch. 11.

sához fog a nagy lárma daczára. Azután leszámol szomszédaival s a számadás kiegyenlítése mindig kedvező reá nézve.«¹⁾

Az angolok 1755-ben megtámadták tengeren a francziákat, váratlanul, hadizenet nélkül. Versaillesban azt hitték, hogy az angolok egyetértének a bécsi udvarral. »A katonák, mondja Bernis, azon nézetben voltak, hogy az angolok támadását egy régóta tervezett és Anglia szövetségeseivel egyetértőleg megállapított hadjárat kezdetének kell tekinteni, minél fogva tervöket az osztrák Németalföld elfoglalása által kell meghiusítani.« Közbe lépett a porosz király, azt erősítve, hogy 140,000 katonája van hadilábon és hogy meg fogja támadni Csehországot, míg a francziák Belgiumot²⁾ ejtenék hatalmukba. De nem hallgattak rá és jól tették, mert ugyanazon időben, mikor Franciaország-nak, szövetségeseinek eme furfangos javaslatokat tette, Angliával egy oly szerződés tárgyalásába bocsátkozott, mely Franciaország ellen volt irányozva. Ez események 1755. július és augusztus hónapjaiban történtek. Mária Terézia értesítettett és szeptember elején fölfedezte XV. Lajos előtt Frigyes elszakadását; aztán azt javasolta a francia királynak, hogy fordítsa meg a játékot s vesse magát Poroszországra, »hogy kellő határok közé szorítsa nagyravágását.«³⁾ XV. Lajos visszautasítá; ő csak véd-szövetségről akart hallani. Mária Terézia az oroszokhoz fordult, és követe 1756. márczius 25-én kijelenté Pétervá-

¹⁾ Le duc de Broglie, *le Secret du Roi*, t. II, 83. l. Paris, 1879.

²⁾ Bernis, *Mémoires*, publiés par Frédéric Maasson, t. I, 120. és köv. l. Paris, 1878.

³⁾ L. Bernis, *Mémoires*, ch. XIV, p. 223. — *Recueil des Instructions, Autriche*. Instruction du comte Stainville, 1757. 362. és köv. l.

rott, hogy kész megtámadni Frigyeset 80,000 emberrel.¹⁾ Sietett »nyélbe ütni az ügyet,« mint Bernis mondja és jól tette, mert nem lehetett azt képzelni, hogy Frigyes addig fog várni ellenségei megtámadásával, míg ezeknek idejük lesz szövetségre lépni.²⁾ »Felfricskázni való orrom van nekem?« mondá Anglia miniszterének. »Ez az asszony háborút akar; meg fogja kapni. Én nem tehetek mást, mint megelőzni ellenségeimet. Csapataim készen állnak; meg kell bontani az összeesküvést, még mielőtt nagyon erőssé lesz.«³⁾ Megtámadta Szászországot és Csehország ellen nyomult. Így kezdődött a hét éves háború.

Fölemlítém ezen esetet, mert jellemző: jogi érvényt nyert, s látni fogjuk később, hogy 1792-ben azok, kik Ausztria ellen a háborút pártolták, nem késték hivatkozni Frigyes 1756-ki példájára, hogy igazolják a támadást, melyet elméjükben forgattak.⁴⁾

¹⁾ Martens, *Traité de l'Autriche et de la Russie*, t. I, p. 190. Pétersbourg, 1875.

²⁾ L. Bernis, *Mémoires*, t. I, p. 243. és 289.

³⁾ Le duc de Broglie, *Secret du Roi*, t. I, p. 162.

⁴⁾ »Hasonló helyzetben oly király, kinek egyedül fényes tehetségei igazolhatják a zsarnokságot, Nagy Frigyes, a ligának törekvéseit, melyet a bécsi udvar alakított ellene, csak úgy bírta el, hogy elébe vágott a liga terveinek.« Gensonné, 13. janvier 1792. — »A példák nem hiányoznának, hogy igazoljuk e támadás jogszerűségét... Emlékezzenek csak a nagy nevű Frigyes híres szászországi hadjárata . . . Négy hatalom fenyegette őt és ő azokat megelőzve, ellenők fordítá a vihart. És a mi ügyünk bizonyára jóval igazságosabb, mint az övé. A körülmények reánk is, mint Frigyesre nézve, kötelezővé teszik e támadást.« Brissot, 17. janvier 1792.

VI.

Az államok nem ismernek más bíróát, mint önmagukat és nem ismernek más törvényt, mint saját érdekeket; de a mi túlságokra viszi e tant, mérsékli is azt. Az állameszély képtelenségeinek van egy ellensúlya: a közszellem; a birvágy túlzásainak van egy féke: a jól felfogott érdek. A valóságban nem ismernek más szabályt, és ez képezi egész alapját igazságuknak. A becsvágy sugallja a tervet, az észelynek vezetni kell a végrehajtást. Frigyes azt tartotta, hogy tudni kell visszatartani magát a kellő időben: »Erősszakolni a szerencsét, annyi, mint elveszíteni; s mindig többre vágyódní, annyi, mint sohasem lenni boldog.«¹⁾ Ez egészen gyakorlati erkölccstan, vagy még inkább nem is erkölccstan, hanem számítás és politika.

Régen mondták Nagy Sándorra vonatkozólag, hogy míg halállal büntetik a kis tolvajokat, oltárokat emelnek a nagyoknak.²⁾ Minden csak az árnyalatok és arányok kérdése. A ki hírnevet szerez egy tartomány elfoglalása által, azt leköpi egy mezővároskáért. A kis csetepaté, melyben fölégetnek egy falut, kegyetlen mérsárlás számba megy; a csata, melyben egész nemzedékeket gyilkolnak le, fényes tett. Számolni kell a világ előítéleteivel: ha szükséges néha azokkal szemtül-szembe szállni nagy vállalkozásokban, mindig haszontalan dolog, azokat felingerehni apróságokkal. A megbocsátható bűnököt bocsátja meg legkevésbbé hőseinek a közvélemény. Innen van, hogy a politikusok lelkiis-

¹⁾ Podewilshez intézett levele, 1742. jun. 11. *Politische Correspondenz*.

²⁾ L. e tárgyra nézve Saint-Simon észrevételeit, *Parallèle*, 26. l.

merete oly elnézőnek mutatja magát a nagy igazságtalanságok és oly szigorúnak a kicsinyek irányában. »Helytelen dolog, ok nélkül megszegni az adott szót,« mondá még Frigyes. »Mert változékony és könnyelmű ember hírébe jutunk.«¹⁾ Richelieu már azon nézetben volt, hogy mindent összevéve megtartani a saját szerződéseket, a legokosabb eljárás. »Ebben van az uralkodók legnagyobb ereje.«²⁾ Épen így bitorolni sem szabad, mint csak jól megfontolva. »Mi az emerlandi herczegséget illeti, ettől visszatartottam magamat, mert e rész oly csekély, hogy nem ért volna föl az általa keltett nagy lármával. Ha nagy mohósággal kapkodunk csekélységek után, ez a kapzsiság és telhetetlenség jellegét viseli magán.«³⁾ Frigyes egyenesen vonja le e cynikus következtetést és büszkélkedik vele. Mária Teréziát lelkiismereti furdolásai, sok könyezésen keresztül, ugyanezen vallomásokra vezetik. »Birni kell az önmegadás tudományával s egy csekély haszonért nem szabad kockáztatni jó hírnevünket isten és emberek előtt«, írta miniszterének, Kaunitzknak.⁴⁾ És tény is, hogy megadta magát, még pedig

¹⁾ *Exposé des raisons que je puis avoir pour rester dans l'alliance avec la France, 1742. Politische Correspondenz.*

²⁾ *Testament politique, 2-e partie, ch. VI.*

³⁾ Au prince Henri, 24. janvier 1771. *Oeuvres. Correspondance.* Berlin, 1846 — 1857.

⁴⁾ 1772. Januar 13. Arneth, *Geschichte Maria Theresia's VIII.* k. 596. l. Bécs, 1877. — II. József írta Lipót fivérének jun. 19. 1773. ugyanezen ügyre, Lengyelország felosztására nézve: »Meg kell gondolni, hogy ha már annyit tettünk és foglaltunk, foglaljuk el a többi csekélységeket is, de a melyek fontosak arra nézve, hogy annak, a mit foglaltunk, valódi értéke legyen s hogy a művelet legalább följérjen a fáradsággal, hogy megtettük; másként minden tekintetben hibás, szegényes és fölszeg marad.« Id., 613. l.

nagyon bőségesen. Eljött az idő, mikor a bécsi felséges asszony és a sans-souci-i bölcsész találkoztak, egymással kezét fogtak és áldoztak ugyanazon jelben s e jel Lengyelország teste volt. A császárnő foglalt sírva, a király vigyorgott foglalva; de az egyedüli különbség köztök az, hogy az előbbi a másodiktól Lengyelország egy függelékét követelte — lelkiismereti furdulásaiért és egy nagyobb tömegnyi lengyeliséget, hogy megnyugtassa kisbíróját. Megkapta s ez az egész elégtétel, melyet a morál ez ügyben nyert.

A hódítás lévén minden vállalkozásnak kiindulási pontja és betetőzése, nem talál többé más korlátot, mint csak saját tárgyában. Az erőhatalommal való visszaélések lerombolják annak alkotásait. Erősnek kell lenni a hódításra, igazságosnak és bölcsnek a megtartásra. Rabelais, ki a francia monarchiában a bölcsen át gondolt és ügyesen keresztül vitt hódítások példáját szemlélte, fenséges szavakban fejtette ki annak elveit. ¹⁾ . . . »Ujjonnan elfoglalt országok meg- és visszatartásának módja nem abban áll, mint némely zsarnoki elmék, saját kárukra és szegényökre, tévesen hitték, hogy a népeket kifosztogassák, rajtok erőszakoskodjanak, kínozzák, tönkre tegyék, rosszól bánjanak velök és vasvesszővel kormányozzák. . . Mint az újonnan született gyermeket, azokat is táplálni, ápolni, ringatni kell. . . Mint a hosszú és nagy betegségből megmentett embert, ki üdülőfélben van, e népeket is melengetni, kímélni, helyreállítani kell. Az emberséges és szeretetteljes bánásmód az, mely által békésen meg lehet tartani azt, a mit nagy bajjal hódítottak. És a hódító, legyen az király, herceg vagy bölcsész, csak úgy uralkodhatik boldogúl, ha nála a

¹⁾ *Pantagruel*, liv. III, ch. I.

vitézség után az igazság következik; igazságosan kormányozva tarthatja meg az uralmat. A ki másképp cselekszik, nem csak elveszti a mit hódított, hanem túrni lesz kénytelen a szégyent és megrovást, hogy gonoszúl és igazságtalanul szerzett, és pedig azért, mert a szerzemény kezei között veszett el És ha egész életén át békeséggel bírta volna is hódítását: mihelyt az örökösei alatt veszendőbe megy, csak olyan botrányos lesz a szégyen az elhúnyton és átkos emléken, mint igazságtalan a hódítóén.«

Rabelais messze látott. Három évszázad tapasztalatai erősíték meg kiváló szellemének itéletét. Montesquieu, miután szemügyre vette, hogyan szerezte és tartotta meg Franciaország Elzaszt, Roussillont, Flandriát és a Franche-Comtét, észrevételeit a következő szavakba foglalta össze: »A háború célja: a győzelem; a győzelem: a hódítás; a hódítás: a megtartás. — A hódítás: szerzés; a szerzés szellemével együtt jár a megtartás és használat szelleme és nem a rombolás.«¹⁾ A hódításnak tehát van egy természetes határa: az áthasonítás (assimilation). Csak annyit kell hódítani, a mennyit meglehet tartani; és csak annyit tartunk meg, a mennyit áthasonítunk. »A hódító-nak kötelessége helyrehozni azon csapások egy részét, melyeket okozott; a hódítási jogot így határozom meg: egy szükséges, törvényes és szerencsétlen jog, mely után mindig roppant fizetendő adósság marad hátra, melylyel a hódító az emberi természet irányában való tartozásait rója le.«²⁾ Az igazat megvallva, egyedül ezen lerovás által lesz a hódítás törvényszerűvé és jogossá. »Ezen hódítási

¹⁾ *Esprit des lois*, l. I. ch. III.; l. X, ch. III.

²⁾ *Esprit des lois*, l. X, ch. IV.

jog, mely az erőből veszi eredetét, mondá Bossuet, ¹⁾ a népek beleegyezése és a békés birtoklás által úgy szólván köz- és természeti joggá válik.«

Tegyük hozzá, hogy az államok nem nagyobbodhatnak a végtelenségig. Kiterjeszkedve gyengülnek. Nagyon kiterjedt határok megnehezítik a védelmet, s az ellenségnek nem egy módot nyújtanak a támadásra. Egyébiránt minden nagyság viszonylagos. »Nagyon vigyázni kell arra, nehogy a valódi nagyságot gyarapítani törekedvén, a viszonylagos nagyságot megkisebbsítsük.« ²⁾ Gyakran többet ér a határok mellett gyöngé és meghasonlott államokat túrni, mint azokat elfoglalni és hatalmas szomszédal megosztani, kit mulékony combinatió szövetségessé tehetett ugyan, de ki azért mégis mindig versenytárs marad. Ime még egy határa a nagyobbodásnak: a dicsvágyak versenye. Minthogy Európában nincsenek széles, nagy területek, senki sem gyarapíthatja területét máskép, mint csak másnak rovására. De a hatalmasak valamennyien egyetértének abban, hogy meg ne engedjék, hogy közülök egyik is a többiek fölé emelkedjék. Ki az oroszlánrészt követeli, versenytársait csakhamar szövetkezni látja maga ellen. Így keletkezik a nagy államok között egy neme az üzleti társaságnak: meg akarják tartani, a mivel birnak; nyerni betéteik arányában és a társultak mindenikének megtiltani, hogy szabályt alkosson a többiek rovására. Ez az, a mit az erők mérlegének, vagy európai egyensúlynak neveznek.

Ez tény: előáll nagy háborúk után, mikor mindanyyan tönkre vannak téve és kimerülve. Ekkor egy időre

¹⁾ *Politique*, l. II, art. II, prop. 2.

²⁾ *Esprit des lois*, l. IX. ch. IX.

megállapodnak, egyezkednek és a követelésekből, melyek egymással szemben állanak, az erőkből, melyek egymást korlátozzák, származik egy neme az egyensülynak. De magok az okok, melyek azt létrehozták, annak lerontására hatnak. Az egyensúly fenmaradása föltételezné a mozdulatlanságot, a mi lehetetlenség. Ehhez valóban az volna szükséges, hogy a világ megváltozzék, hogy ne legyenek többé se erősek, se gyengék; se fősvények, se tékozlók; se tunyák, se kapzsjak; se tehetségesek, se buták. Az egyensúly megsemmisítésére elég, ha egyik állam tönkre teszi, a másik reformálja magát.

»Ez tisztán a felfogás dolga, melyet kiki a maga szempontjai és külön érdekei szerint értelmez«, mondja egy utasítás a XVIII. század közepéből.¹⁾ Erre hivatkoznak azokkal szemben, kik suprematiára törekednek: Franciaország az osztrák ház ellenében, Anglia pedig Franciaország ellenében. Az alakuló szövetségekben mindenki csak saját érdekét követi, és ha ezen érdek gyakran az erőseknek, kik másokat fenyegetnek, mérséklését hozza is magával, csak nagyon ritkán tanácsolja a gyengék támogatását, kiknek kizsákmányolása szándékolatik. Az egyensúly azt kívánja, hogy az erők egymást mérsékeljék; a mérlegelés osztást igényel: ellensúlyokra van szükség, ezeket a gyöngék és legyőzöttek szolgáltatják és a művelet kikerülhetetlenül az erősek, dicsvágyók és ügyesek javára üt ki. Poroszország fölülkerekedése e rendszernek volt a logikai következménye: ellensúlyként szolgált azon napig, a

¹⁾ *Recueil des Instructions, Autriche, Instruction du marquis d'Hautefort, 1750.*

mikor elég ruganyosnak érezte magát arra, hogy magával rántsa a mérlegserpenyőt és felbillentse a mérleget.

Az egyensúly tehát nem képezi sem a rend elvét, sem a jog biztosítékát. A kortársak annyira érzik ezt, hogy azon mértékben, a mint az egyensúly jelentősége gyakorlatilag mind világosabbá lesz, mindinkább fegyverkeznek. »Egy új kórság harapózott el Európában, írja Montesquieu, szállta meg fejedelmeinket s tartat fenn velök rendkívüli számú csapatokat . . . Mihelyt az egyik állam szaporítja azt, a mit csapatoknak nevez, a többiek rögtön szaporítják a magokét, úgy, hogy ez által nem érnek el semmi mást, mint csak a közös romlást. Minden uralkodó akkora seregeket tart fenn, a minőket tartani csak akkor kellene, mikor népeik veszedelemben vannak és ezen mindnyájoknak mindnyájok ellen való agyarkodásának állapotát békének nevezik.«¹⁾

Egy szóval, nincs más biztosíték, mint a jól felfogott érdek, s nincs a rendnek más elve, mint az érdekek ellentéte. A szokás ezen tapasztalati elvekben összegezhető: A mit jó elfoglalni, jó megtartani, mondja a szenvedély s mindenki hallgat reá. — Csak azt jó elfoglalni, a mit jó megtartani, válaszolja az okosság és nagyon kevesen követik tanácsát. Terjeszkedni kell, mondja a dicsvágy, számoljunk az erősökkel, és osztozkodjunk, ha kívánják; — a földolog, szabályozni a vásár föltételeit. — Sokkal jobb, válaszolja az eszély, uralkodni meghasonlott alárendeltek között, mint hatalmas vetélytársakkal az uralomért versenyezni. — Jól teszitek, mondja a tapasztalás, ha csak olyan dologba fogtok, amit véghez vinni képesek is vagytok. Ez a számítás

¹⁾ *Esprit des lois*, I. XII, ch. XVII.

egyetlen óvszere az államoknak úgy saját, mint mások túlzásai ellenében.

Általában nem így szokták magoknak képzelni a régi kormányzat Európáját, de ilyen volt, és ilyennek kell látnunk, hogy megértsük magatartását a francia forradalom irányában. Ez elvezet minket oda, hogy az érvényben levő morálról áttérjünk a létező szokásokhoz.

VII.

Meghatároztuk a politikai elveket, most tanulmányozzuk azok következményeit. Ezek mind az állam ellen fordulnak. E közjog a saját elvével való visszaélés következtében megy tönkre. Ennél más sanctiója nincs, de ez elég is, mert végzetszerű és kérlelhetetlen.

Az állam összezavartatván az uralkodó személyével; az államok legnagyobb részében az örökletesség lévén a felség átruházásának alakja, az örökösödési viszályok államviszályokká lesznek. Minden diplomatában egy-egy jogász rejlik. A házassági szerződések és végrendeletek a politika legfontosabb ügyeihez tartoznak, s minthogy nincs bíróság, mely az azokból származó pörpatvarokat eldöntse, a háború vitatja meg s az erő dönti el azokat. Azt mondták XIV. Lajos uralkodásáról, hogy az fegyveres kézzel támogatott hosszú pör volt. Ama háborúk nevei, melyek Európát a XVIII. században foglalkoztatták, jelzik azok természetét is: spanyol örökösödési, osztrák örökösödési, bajor örökösödési háborúk.

Az igazat megvallva, nincs *jog*, melyet mindenki elismerne és tisztelne, de vannak *jogok*, melyeket mindenki mindig kész igénybe venni. Ez a feudális szokások vegyü-

léke a római jogtudomány minden szörszálhasogatásaival. Az uralkodók legnagyobb részére lehet alkalmazni azt, mit Torcy VI. Károlyról mondott: »Ő azon államokat, melyeknek nem ura, a maga irányában elkövetett mind megannyi bitorlásnak tekinti.¹⁾ Az uralom elidegeníthetetlennek és elévülhetetlennek tekintetvén, a pör mindig eldöntetlen marad.

»Az uralkodókra nézve, frá egy francia publicista a XVII. században, egymás irányában soha sincs elévülés, és ennek oka az, mert nincs bíró, ki előtt birtokaik igaztalan birtoklását elpanaszolhatnák; várnak, míg az erő az ő részökön lesz, hogy annak ismét birtokába lépjenek, a mi az övék. Ennek véghezvitelére nincs előre meghatározott

¹⁾ *Recueil des Instructions, Autriche.* Instruction du comte du Luc, 1715. Lelong *Bibliothèque historique de la France* című munkájában nem kevesebb, mint 360 czikket szentel a király jogainak idegen államok irányában. Ez irodalom sajátos és jellemző fajtája az *Intérêts et maximes des princes et États souverains*, édition remaniée et augmentée du traité de l'*Intérêt des princes et États souverains de la chrétienté* par le duc Henri de Rohan, Cologne, 1686. Itt találjuk kifejtve »érdekeit« a császárnak: Franciaország, Anglia, Poroszország, Lengyelország és Szilézia irányában; *Franciaország királyát*: Navarra, Anglia, Flandria, Génua, Nápoly, Luxemburg, Lothringia, Lüttich, Metz, Toul, Verdun, a burgundi grófság, Toscana, Avignon, Orange, Nizza, Cambrai, Korsika, Castilia és Hennegau irányában; a *spanyol királyét*: a burgundi hercegség, Catalonia, Portugal, Navarra, Milano, Jerusalem, Anglia, Toscana, Malta, Génua, Párma és Savoya irányában; az *angol királyét*: Normandia, Guyenne, Poitou és a francia korona irányában; az *osztrák házáét*: Csehország, Utrecht, Morva, Svájc, Friaul, Karniolia, Elzász, Breisach, Rheinfeld, Nürnberg, Berg, Dalmatia, Epirus, Erdély, Moldvaország és Morea irányában. L. erre nézve *Les Traditions politiques de France, politique extérieure*, II. k. II. f.

idő, még ezer év múlva sem késő, mint egy régi jogtudós mondja.«¹⁾ »A nagy fejedelmek tehát«, mondá Richelieu, »magokat mindig jogosítottaknak tekintik arra, hogy jogaikat a bitorlóktól visszaköveteljék és erővel megszerezzék.«²⁾ Ezért írta Mazarin, ki előrelátó és ilyen magasabb fajta jogcsavarásokban fölötte járatos ember volt, 1646. január 20-án, mikor XIV. Lajos házassága Mária Teréziával még csak távoli terv volt: »Az infánsnő ő felségével házasságra lépven, aspirálhatunk a spanyol királyságok örökségére, bárminő lemondást tétessenek is vele.«³⁾ Egy századdal később Frigyes képesnek érezvén magát arra, hogy hatalmába ejtse Sziléziát, eszébe jutott, hogy e tartományhoz régi jogai vannak. Minisztere, Podewils, erre félénken megjegyzé, hogy eme jogok ünnepélyes szerződések által meg vannak semmisítve: »Az ügynek jogi oldala a miniszterek dolga«, felelé a fejedelmi bölcész; »ez az ön feladata és lesz ideje, csendben dolgozni rajta, mert a csapatoknak a parancsok már kiadattak.«⁴⁾

Mínthogy levéltárában mindenki jogokat őriz arra nézve, a mi őt megilleti, s mivel jogosítottnak hiszi magát arra, hogy azokat, mihelyt teheti, érvényesítse, nincs sem biztos örökség, sem békés birtoklás. Így az erkölcsök a dynastiák ellen fordítják magának a dynasticus jognak elvét. És nem szorítkoznak csak az örökösök megfosztá-

¹⁾ *Mémoire sur le plus sûr moyen de réunir à la France les duchés de Lorraine et de Bar.* D'Haussonville, *Histoire de la réunion de la Lorraine*, t. I. Paris, 1854.

²⁾ *Mémoires*, année 1633.

³⁾ Mignet, *Histoire des négociations relatives à la succession d'Espagne*, I. k. 33. l. Paris, 1835.

⁴⁾ *Politische Correspondenz*, t. I. p. 90.

sára, hanem még fel is darabolják az örökséget. A jogok nem évülnek el, de megoszthatók. A kik e jogokat magokénak hirdetik, szövethetnek azok visszaszerzésére. Innen a forma szerinti szerződések, és osztály-egyezmények. Az egyensúly elve szabályozza azok záradékait és képezi jogtudományukat. A spanyol király még élt, midőn annak örökségét XIV. Lajos megosztja Leopold császárral 1668-ban; — 1698-ban pedig egy választott bíróság által, melyben Anglia és Hollandia foglaltak helyet, osztatja föl. Ez egyezmények adják meg az irányt a következő század diplomatiájának. A valóságban ez volt az egyedüli állameszély, mely e combinatiókat vezette; a kor haladásával, a XVIII. században, már nem is csinálnak belőle titkot. A jogi ürügyek háttérbe szoríttatnak. Osztozkodnak, hogy romboljanak, s ezt nyíltan be is vallják. Az osztrák örökösödési háború nem volt egyéb, mint zajos nyilvánulása egy oly politikának, mely hozzá volt szokva, hogy csupán haszonlesés által vezéreltesse magát. »VI. Károly császárnak, az utolsó osztrák fejedelemnek, halála azon hitet kelté, hogy e ház megsemmisítésének pillanata elérkezett«, írja Choiseul herczeg egy hivatalos okmányban. ¹⁾ »A féltékenység és zavar, melyet egész Európában keltett az államoknak ama csodálatos halmazata, melyet a néhai császár idősebb leánya kezében egyesíteni igyekezett; több jelentékeny fejedelem hajlandósága, kik emez örökséghez jogokat támasztották; a császári korona, mely annyi szétszórt államnak egybetartó kötelékét képezte s a

¹⁾ *Recueil des Instructions, Autriche*. Instruction du comte de Choiseul-Praslin, 1759. A terv különben nem volt új. Az első kísérletet ez irányban XII. Károlylyal tették 1718-ban; és Szárdiniával 1733-ban. L. D'Argenson, *Mémoires*, t. I. p. 29.; t. IV, p. 218, 273, 275.

mely az utolsó osztrák fejedelem halála által, a ki azt birta, e ház birtokából kiesett, — minden kedvezni látszott a törekvésnek, mely e hatalom megsemmisítésére irányult, annak felosztása által; és csak e kilátás mellett fogadta el Franciaország ama rendszert, mely abból állott, hogy az osztrák örökös tartományok a követelők jogainak megfelelőleg felosztassanak, s-hogy az osztályrészek oly módon kevertessenek össze, hogy az új birtokosok utalva legyenek egymás közt a területnagyoobbítást folytonosan ellenezni, és megakadályozni, hogy egy új hatalom támadjon, mely Franciaország nyugalma nézve oly félelmes és ellenséges legyen, mint volt az utolsó osztrák ház; úgy hogy ily módon a közbékét jövőre szilárddá és tartóssá lehetett volna tenni.*

Innen kiindulva, az eszmék és tények logikai láncolata folytán oda jutnak, hogy egy állam feldarabolását már nem tekintik többé mint egyezményt a versengő követelések közt, sem mint az örökösödési háborúk erőszakolt következményét, hanem mint a diplomatia rendes segélyforrását, mint oly eszközt, mely által a háborúkat megelőzni lehet, előre kielégítvén a dicsvágyakat, melyek fékevesztettekké lenni fenyegetőznek. E következmény, mely első tekintetre is ellenkezik az egyensúly elvével, oly közvetlenül származik ez elvből, hogy már akkor azonnal előtérbe lép, mihelyt azt meghatározni akarjuk. Sully nagy terve maga után vonja a birtokállapot általános felforgatását Európában. A westphali szerződések egész rendszere az egyházi fejedelemségek kisajátításán alapszik — európai hasznosság okából. A secularisatiók, mint a hogy ne-

vezik, praecedenseket képeznek. A forradalom már ott találta azokat a jogtudományban és felhasználta.¹⁾

Két állam volt, melyeket földrajzi fekvésök és belső szervezetök, úgyszólván, végzetszerűleg rendeltek ily fajta egyezmények tárgyául: Török- és Lengyelország. Birtokaikból mindenkit ki lehetett elégíteni. Feldaraboltságuk eszméje is nagyon régi. Kelendőnek találjuk a XVIII. században.²⁾ Oroszország és Ausztria abban egyeztek meg 1782-ben, hogy egymás közt felosztják az ottoman birodalmat; 1772-ben II. Frigyessel egyetértve, felosztották Lengyelországot, mert nem tudtak megegyezésre jutni a török birodalom földarabolása iránt. A porosz király kezdte meg és hajtotta végre a műveletet, de ugyanakkor mindenki foglalkozott ez eszmével. Lengyelország, úgyszólván, árverésre került Európában, és senki sem érzett lelkiismereti furdalásokat, hogy érdekei szerint hasznot húzzon belőle. Megtörtént, hogy kevesebb, mint egy év leforgása alatt, 1768. december és 1769. augusztus hava között Kaunitz kancellár azt javasolja Mária Teréziának, hogy a porosz királyt a lengyel Poroszország árán nyerje meg; a porosz király Oroszországtól két lengyel tartományt követel, — szövetségének béreként; Oroszország azokat neki megadja; a francia kormány egyszerre javasolja Lengyelország felosztását Bécsben, hogy elszakítsa

¹⁾ 1778-ban Ausztria Bajorországot hatalmába ejteni akarván, híre ment, hogy a münsteri, hildesheimi és paderborni püspökségeket *secularisálni* fogná, hogy a porosz királyt kielégítse és terveinek megnyerje. Épen ezen részeket szánta Franciaország Poroszországnak 1802-ben.

²⁾ L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle* cz. tanulmányt. Paris, 1878.

Ausztriát Poroszországtól, és Berlinben, hogy elszakítsa Poroszországot Ausztriától; végül a törökök, kik Lengyelország függetlenségeért háborúztak, készek kiszolgáltatni szövetségesöket Ausztriának, hogy aztán megnyerjék az osztrákok támogatását Oroszország ellen.

Az 1772-ki osztozkodók hivatkoztak régi jogokra. Ez igazságtalan okmányban nem volt egyéb csupa *stylaris* fentartásoknál. Alapjában véve nem is tulajdonítottak annak semmi értéket s nem is hízelegtek magoknak azzal, hogy bárkit is meggyőztek volna. »Nagyon csekély véleményem van jogcímeink felől«, vallá be Mária Terézia. — »Az osztrákok két starosziát foglalnak el«, jegyzé meg Katalin, »miért ne foglalna bárki más is?« — »Legyen«, mondá Frigyes,¹⁾ és megnyitotta a vásárt; »de«, tevé hozzá, »ha a jogok nem nagyon alaposak, nem kell azokat részletezni.« Az 1772-diki nyilatkozat alárendelte az állítólagos jogokat a méltányosság elvének, s az egyedüli, a mire támaszkodnak, a következő: »Bárminők legyenek is az illető követelések terjedelme és határai, az azokból származható szerzeményeknek teljesen egyenlőknek kell lenniök.«

»Ez az első példa«, írja Frigyes, »melyet a történelem felmutat, hogy három hatalom között békésen szabályoztatott és vitetett keresztül egy osztozkodás.«²⁾ De ez nem lehetett az utolsó is. Miután osztozkodtak, hogy az egyenlenségeket kiegyenlítsék, majd, hogy megelőzzék, oda jutottak, hogy feloszszanak egy államot pusztán csak azért, mert ez hasznos s hogy a monarchiák feldarabolását

¹⁾ *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, p. 142, 147, 265.

²⁾ *Mémoires*, éd. Boutaric, t. II, p. 359, Paris, 1866.

a politika céljává és eszközévé tegyék. A gyöngö államok borzalommal nézték e ténykedés térfoglalását, mely mindnyájokat fenyegette.¹⁾ Ez foglalkoztat minden elmét és tölt be minden levelezést a régi kormányzat vége felé. Egy egyöntetű rendszer ez, mely beveszi magát Európa szokásaiba s helyettesíti ott az egyensúly engedelkeny tanát, melyet tökéletesít az által, hogy kiélesíti. Neve: *osztzkodó rendszer*, mely a kancelláriák gyakorlatába megy át, várva, hogy helyet adjanak neki a diplomatia műsorában. Vezérelve, mely a törvényesség hamis színét hordja magán: „a szerzeményeknek teljesen egyenlőknek kell lenni.“²⁾ Megvan a maga casuistikája is, mely összetéveszti a cselekedet méltányosságát a részek egyenlőségével,³⁾ a művelet igazságos voltát a mérleg pontosságával, mely különbség nélkül eszközli az egyensúlyt akár a bírák, akár a rablók kezeiben. Megvan a maga joggyakorlata, mely »e pontos mérleg fentartása« céljából számításba veszi a

¹⁾ »Remegve várom«, írta III. Gusztáv, »a pillanatot, melyet közeledni látok, midőn a szomszéd hatalmak hasznukra fordítva viszályainkat, minket alattvalóikká fognak tenni.« Jun. 1772. Geffroy, *Gustave III*, t. I. p. 265. Paris, 1867. — Velenceze remeg, ép úgy a Svájc is; Ausztria némely követeléseiben látni vélik »az egyezmények azon rendszerének csiráját, melyet Lengyelországban hajtottak végre.« *Recueil des instructions, Autriche*. Instructions du baron de Breteuil, 1774.

²⁾ Nyilatkozatok 1772. február 19-dikéről Ausztria, február 28-ikéről Poroszország, márcz. 5-ikéről Oroszország részéről. *Question d'Orient*, p. 224. »E javaslat, mely igazságos volt, nehézség nélkül fogadtatott el«, mondja Frigyes *Mémoires*-jaiban, id. p. 216.

³⁾ »Én mindig elleneztem ez igazságtalan és annyira egyenlőtlen osztzkodást«, írta Mária Terézia Mercynek 1773. febr. 1-én. *Question d'Orient*, p. 274. és 219.

talaj termékenységét, a népességet, a politikai értéket, mely alatt a szöveg magyarázó szerint nemcsak a lakosság *menyiségét*, hanem *faját és minőségét* ¹⁾ is kell érteni.

Megvannak a maga eljárási szabályai és formulái, melyek a jogcsavarás tulajdonai: *a realis jelzálog biztosítékai*, melyek rendeltetése, biztosítani a vásár végrehajtását. Megvan végül a maga műnyelve, melyet a műárusok használnak: az értékkülönbségek kiegyenlítésére szolgáló *cserék, a ráadások vagy pótlékok* (surrogats) a csere hátrányos *voltának kipótlására.* ²⁾

Szükségesnek tartottam itt e szokásokat előadni és értelmöket meghatározni, mert a francia forradalom teljes érvényben fogja találni azokat a vén Európában. Ez azon közjog, melyet majd alkalmazni akarnak Franciaországra s a melyet alkalmazni fognak újból Lengyelországra, ha ennek részéről hiányoznék az engedékenység. Nem Franciaország honosította ezt meg Európában 1792-ben, ellenkezőleg fenyegetve volt, hogy elszenvedje azt, és ha később gyakorolja is: nem újít, hanem utánoz. Távol attól, hogy maga kényszerítse a régi államokra e rendszert, mely jogait felforgatta, kényszerítve volt elsajátítani e rendszert, hogy a régi államok társaságába léphessen. Csak e feltételek alatt alkudozik velök és kapja meg a polgárjogot Európában. Meghamisítja, megrontja, tönkreteszi saját elveit és az új jogot, melyet érvényre juttatni törekedett, — de se nem hamisítja, se nem rontja meg, se nem teszi tönkre a régi jogot: maga a régi Európa

¹⁾ *Question d'Orient*, p. 241.

²⁾ Mind e kifejezések a levelezésekből vannak véve. Az olvasó újra fog velök találkozni e tanulmány során. L. Vivenotnál, *Quellen*. Bécs, 1873. — Cobenzl Ph. jelentése 1792. aug. 8., II. köt. 164. l.

ásta alá ennek alapjait. A forradalom tehát nem ásta meg a rohanó ár medrét, csak annak vizeit szaporította fel. Mind ezek nagy következményű tények. A régi kormányzat gyakorlata még fontosabb s még különösebb eredményekre vezetett.

VIII.

Ha kevésbé csinálnak lelkiismeretbeli dolgot az államok felosztása- és az uralkodóknak birtokaiktól való megfosztásából, nem többet csinálnak a királyságok elcserélése- és az uralkodó családok letételéből sem. Nincs semmi ingatagabb, mint a birtokállapot Európában a XVII. század végén s főleg a XVIII. században. Alberoni neve jellemzi e politikai posvány rendszerét, mint a hogy Machiavellié jellemzi az állameszély rendszerét. Maga Alberoni azt tartotta, hogy »a politika helyére némely egyéneknek szeszélyét állították, kik minden igaz ok nélkül, meglehet, magánokokból, oly módon vágják és szelik az államokat és királyságokat, mintha ezek hollandi sajtok volnának.«¹⁾

XIV. Lajosnak a spanyol örökösödést szabályozó szerződésai Európa térképén tökéletes forradalmat, az uralkodó családoknak különös áthelyezését, uralkodók- és kormányoknak csodálatos vándorlását idézik elő. 1698-ban²⁾ egy bajornak kellett uralkodni Spanyolország, India, Belgium és Szárdinia felett; egy Bourbon uralkodik Nápoly-Szicília, Presidios-³⁾ és Guipuscoaban, egy osztrák Mila-

¹⁾ A Sismondi által idézett levél, *Histoire de France*, t. XXVII. p. 324.

²⁾ Az Angliával okt. 11-én kötött szerződés.

³⁾ Észak-Afrika partján spanyol terület, mely magába foglalja Ceutát, Gomerát, Alhucemast és Melillát. Ford.

nóban. A combinatio meghiúsul; Lajos alkot egy másikat, ¹⁾ melyből a bajor kimarad; az osztrák kapja Spanyolországot és az Indiákat; a Bourbon kapja Milanót, melyet Lotharingiáért cserél ki; azonkívül kapja Nápolyt, Sziciliát, Presidiost, melyeket Savoya-, Nizza- és Piemontért cserél ki. A belgák időközben köztársasággá alakulnának és Hollandiával szövetkeznének, ha csak azon a czímen, hogy a számadásnál ráadásul szolgáljanak, esetleg fel nem osztatnának. Egy körülbelül hasonértelmű szerződés 1699-ben iratott alá. ²⁾ A lökés meg volt adva, s a XVIII. század viselte következményeit. Párma, hol az uralkodó család kihalt, 1731-től 1748-ig átszáll Spanyolországra, majd Ausztriára, később visszaszáll egy fiatalabb spanyol ágra. Szárdinia, mely előbb Spanyolországnak volt szánva, 1714-ben Ausztriának, 1720-ban pedig Savoyának adatik oda. Egy lengyel király kapja Lotharingia haszonélvezetét; a lotharingiak Toscanába vitetnek át. Nápoly és Szicilia egymás után hol szétválasztva, hol egyesítve, a legkülönösebb viszontagságokon mennek keresztül s a legkevésbé előrelátott kormányokat kapják. Az utrechti szerződések Nápolyt Ausztriának, Sziciliát pedig Savoyának juttatják, mely azt 1720-ban Szárdiniáért cseréli ki; Ausztria egy pillanatra egyesíti a két királyságot, melyek tizenöt évvel később a spanyol Bourbonok kezére jutnak.

Akkor Olaszország képezte a királyságok nagy sárjút; nemsokára Lengyelország lesz azzá, majd később Németország. De mind ebben ugyanazon egy rendszer foly

¹⁾ Tallardhoz 1699. febr. 13-án intézett levél. Reynald, *Guillaume III. et Louis XIV.* t. I. p. 242. Paris, 1883.

²⁾ Reynald, *Guillaume III. et Louis XIV.* p. 319.

és terjed; a francia forradalom csak sietteti. Bonaparte rohamosan gyorsítja. Maga Európa mintegy előkészítette magát a hódításra.

Az emberek megszokták e vándorlásokat; sőt megszokták a tönkrement és trónvesztett királyok bolyongásait is a világban. »A ki bízott volna, mondá Pascal, Angolország királyának, Lengyelország királyának és Svédország királynőjének barátságában, hihette volna-e, hogy nélkülözni fogja a visszavonulás- és menedékhelyet a világon?«¹⁾ A XVII. század két trónvesztett angol királyt látott. A XVIII. egész sorozatát tünteti föl a fejedelmeknek, kik egymás czímei fölött pörlekednek, egymást kifosztják, elűzik és megsemmisíteni iparkodnak.²⁾ Nincs e kor erkölceinek maróbb satyrája, mint a *Candide* ama fejezete, melyben Voltaire leírja azon különös vacsorát, melyet hőse Velenczében, idegen királyok társaságában elköltött, mint III. Achmet, ki fivérét fosztá meg a tróntól és kit unokaöccse detronisált; Iván, ki még bölcsőjében fosztattott meg a tróntól, az angol Károly-Eduárd, a szász Ágost és Lesczinszky Szaniszló, mind ketten lengyel királyok, végül az ellentét kedvéért s mint utolsó vágás, Theodor, Corsica királya. »Azon pillanatban, a mint az asztaltól fölkeltek, érkezett ugyanazon vendégfogadóba négy Fenség, kik a hadi koczkán szintén elvesztették államaikat és kik Velenczébe jöttek, eltölteni a farsang hátralevő részét; de *Candide* még rá sem ügyelt az újonnan érkezettekre.« Az udvarokban az egész előkelő világ olvasta e regényt és mulatott e gyászos farsangi mulatságon.

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet, art. VI. no. 35. Itt I. Károlyra, svédországi Krisztinára és János-Kázmérra czéloz.

²⁾ L. Micheletnél, *Précis de l'histoire moderne*, ch. XXI.

Csodálatot kelt a kortársak frivol közönye, de mit mondjunk még az utódok közönye felől! Voltaire tréfálkodik s a dolgokat a tréfa céljaira erőlteti. De néhány év múlva a bohózat megvalósul és gyászos jelleget ölt. Erfurtban 1808-ban a »királyok földszintje« előtt, kik a forradalom által császárrá lett Napoleont környezék, nem csupán Voltaire bohókás vacsoráját lehetett volna szemléltetni, hanem egy nagyon felséges vacsorát, mely ugyanazon asztalnál egyesítette a trónvesztett uralkodók egész légióját: a francia Bourbont, a spanyol Bourbont, a nápolyi Bourbont, Braganzát, nem is számítva a püspököket, nagyhercegeket, apátokat, grófokat és a magas fenségeket.

De a száműzetés még csak hagyján. Vannak ennél gonoszabb bajok is. »Azt mondám: Ti istenek vagytok — írja Bossuet; — de oh sárból és porból való istenek, ti emberek módjára fogtok meghalni. Bukni fogtok, mint a hatalmasok.«¹⁾ Valóban buknak is — és bukásuk csak alig indítja meg azokat, kik túlélik őket. Meglepő azon csekély feltűnés, melyet Európában XVI. Lajos és Marie Antoinette halála okoz, valamint a méltatlankodás langyossága, a gyász szórványossága, a feledés gyorsasága, a megbékülés könnyűsége, mely azonnal helyreáll, mihelyt a forradalom rendezkedik, elkezd alkudozni és a propaganda politikáját az osztozkodásával cseréli föl. 1798. óta egy királygyilkos követet látunk Berlinben, egy másodikat Nápolyban és három másikat egymás után meghitelesítve a szent széknel és a rastadti congressusnál.²⁾ Marie Antoinette unoka-

¹⁾ *Politique*, liv. V. art. IV. prop. I. — V. 6. id. *Troisième sermon pour le dimanche des Rameaux*, Sur les devoirs des rois.

²⁾ Sieyès Berlinben, Lacombe Saint-Michel Nápolyban, Treillard, Jean Debry, Bonnier Rastadtban.

lúga közülök néhány leghirhedtebbet talált trónja körül csoportosulva. Az erkölcsöknek eme hajlékonysága és az uralkodók részéről emez engedékenység nem volt új dolog; s ha ez igen kényes pontra nézve tekintetbe vesszük a régi kormányzat előzményeit, sokkal kevésbbé fogjuk indíttatva érezni magunkat a csodálkozásra.

Nem beszélek itt a politikai gyilkosságról, melyet a XVI. században nyíltan tanfítottak és gyakoroltak; én csak azon ítéleteket vizsgálom, melyeket uralkodók ellen, államellenes bűntény miatt, hozott az állam, az állameszély nevében.

A modern Európában Stuart Mária esete képezi a praecedent: ez magában foglalja a többit is. ¹⁾ Stuart Mária királynő volt. Pörbe fogatik felségi tények miatt, egy másik fejedelemnél által. Midőn a felség címén kétségbe vonta ama bizottság illetékességét, melynek feladata volt őt elítélni, az, ki a bíróságban elnökölt, így felelt neki: »Ne bántsa a királyi méltóság eme hiú kiváltságát, mely önnek most úgy sem használhat; álljon a bíróság elébe és védje ártatlanságát.« Erzsébet nem elégedett meg bizottságának ítéletével: Anglia parlamentje által erősíttette meg azt; és 62 év múlva e parlament ugyanazon törvényt alkalmazta Stuart Mária unokája ellenében, kit az élet viszontagságai Erzsébet trónjára emeltek. A kérdés, mely egymással felségi jogaik fölött versengő két uralkodó közt fölmerült, — fölmerült egyfelől az angol nemzet közt, mely magát souverainnek jelenté ki és Anglia királya közt is, ki fejedelmi jogait követelte vissza. Stuart Mária pörének jeleneteit látjuk ismétlődni. »Szeretném tudni, mondá

¹⁾ Mignet, *Histoire de Marie Stuart*. Paris, 1854.

I. Károly, minő hatalom által állíttattam én ide? ... Angolország közel ezer esztendő óta örökletes királyság.« — »Uram, felelé a magas bíróság elnöke, mi nem azért vagyunk itt, hogy az ön kérdéseire feleljünk. Védje magát a vád ellenében: bűnös-e vagy nem bűnös.«¹⁾ E pár szó foglalja magában XVI. Lajos egész pörét.

De mit tettek a fejedelmek a királyi méltóság ellen irányzott e merényletekkel szemben? III. Henrik megkísérlé közbelépni Stuart Mária javára, a ki franciaországi királyné volt. Kijelentette Londonban, hogy elítéltetését úgy tekintené, »mint az összes királyok közös érdeke elleni dolgot.« Erzsébet nem vette számba; III. Henrik abban hagyta. A spanyol király, ki Anglia ellensége volt, meg akarta boszulni Skócia királynőjét: Erzsébet legyőzte s pár évvel később, mint IV. Henrik francia király szövetségese, minden uralkodó által tisztelve vagy rettegve, koronáját nyugodtan engedte áldozata fiának, ki igen engedelmes szolgájává lett. Azt lehet mondani, hogy ez csak a királyok viszálykodása volt, s hogy a királyság maga nem forgott kérdésben. De midőn I. Károlyról van szó, törvényes uralkodó és fellázadt nép közt támad a pör: a megoldás ekkor is ugyanaz lett. Európa meg volt hatva az angol király halála által, de mindenki csak azon mértékben nyilvánította meghatottságát, a mint érdekei kívánták. Leginkább felvoltak indulva: Hollandia, mely köztársaság volt és Oroszország, mely barbár zsarnokság alatt nyögött; Hollandia élénk versengésben állott Angliával, a moszkvai csárnak pedig nem volt hozzá semmi köze és nem félt tőle. Ellenben Spanyol- és Franciaország, miután lágyme-

¹⁾ Guizot, *Charles I-er*, t. II, liv. VIII. Paris, 1862.

legen tiltakoztak a pör és a király kivégzése ellen, sietőleg versenyeztek a köztársaság elismerésében. Hiában utaltak arra, hogy I. Károly ép olyan jogcímen uralkodott, mint XIV. Lajos; hogy a királynő Franciaország leánya volt; hogy a forradalom, mely az angol trónt felforgatta, valamennyi trónt fenyegetett: semmi sem győzött azon tény ellenében, hogy a köztársaság erős volt, és hogy Franciaországnak érdekében állott, azzal egyetértésre jutni. Az állameszély kérlelhetetlen realismusa a becsület, vallás és a fennálló jog köréből merített minden érv fölött győzedelmeskedett.

»Úgy látszik«, írta Mazarin a regensnőnek, osztrák Annának, »hogy ha a becsület és igazság törvényei által vezetettjük magunkat, nem szabad elismerni e köztársaságot, minthogy a király nem tehet jó hírnevének semmi ártalmasabbat, mint ez elismerés, mely által cserben hagyja a törvényes király saját közel rokona, szomszédja és szövetségésének érdekét; sem annál igazságtalanabbat nem tehet, mint hogy elismerje a bitorlókat, kik uralkodójok vérével szennyezték be kezeiket . . . De mivel a becsület és igazság törvényei soha sem rendelhetnek olyasmit, a mi az okossággal ellenkezik, tekintetbe kell venni, hogy a köztársaság elismerésének hosszabb halogatása semmikép sem fogja gyarapítani, vagy megszilárdítani a király jogait . . . Másfelől okunk van tartani attól, hogy, ha a spanyolok szorosabb szövetségre lépnek az angolokkal, meg fogják ezeket gátolni abban, hogy hozzánk közeledjenek, s ha nem is bírják rá őket nyílt harcra, de legalább hatalmas támaszt nyújthatnak nekik ellenünk. Nincs tehát kétség benne, hogy az angol köztársasággal haladék nélkül alkudozásokba kell bo-

csátkozni s megadni neki azt a címet, melyet kíván.«¹⁾
XIV. Lajos elismerte a köztársaságot, és egész Európa úgy tett mint ő.

»Oh idők! Oh erkölcsök!« kiált fel La Bruyère.²⁾ »Oh szerencsétlen század, tele rossz példákkal... Egy ember³⁾ így szól: »Átkelek a tengeren, megfosztom atyámat örökségtől, el fogom űzni őt, feleségét, örökösét birtokai- és államaiból;« és a mit mondott, meg is teszi. A mitől tartania kellett, az több királynak a boszúja volt, kiket egyetlen király személyében sért meg: de ezek vele tartanak; majdnem ezt mondták neki: kelj át a tengeren, foszd ki atyádat, mutasd meg az egész világnak, hogy királyságából ki lehet űzni egy királyt, ép úgy, mint egy kis urat kastélyából, vagy egy bérlőt a majorból!... A királyi méltóságnak nincsenek többé kiváltságai; magok a királyok mondtak le azokról.«⁴⁾ Ezek egy ékesenszóló epekórosnak a szavai, nem politikus mondta azokat. A királygyilkosság nem szentségtörés, a királyi méltóság nem szent — csak a szemlélődők és teológusok előtt: a politikus nem gondol másra, mint csak saját biztosságára és önérdékére. Szen-

¹⁾ Guizot, *Cromwell*, liv. III. p. 234.

²⁾ *Des Jugemens*.

³⁾ Az oránia iherczeg, ki, miután elűzte II. Jakabot, III. Vilmos név alatt angol királylyá lett.

⁴⁾ Egy száműzöttnek, Dampmartin grófnak emlékirataiban olvasom: »Stuart Mária, I. Károly és XVI. Lajos a századoknak mindmegannyi leczkét fognak nyújtani, melyek gyümölcsei bizonytalanoknak látszanak. A királyok, a helyett, hogy egyetértettek volna a tiszteletre nézve, mely állásuk méltóságát megilleti, a népeket a királygyilkosság szentségtörésére vezették.« *Bibliothèque des mémoires*, par M. De Lescuré, t. XXXII. *Mémoires sur l'émigration*, Paris, 1877.

vedélyei előtt a felség törvénye nem létezik. Speyerben 1689-ben XIV. Lajos katonái kirabolták a székesegyházat, melyben nyolcz császárnak hamvai nyugodtak. Hamvaik a szélben szétszórattak: 1) Louvois a németeket megfélemlíteni és megalázni akarta. Még attól sem riadtak vissza, hogy feltűzeljék a népies szenvedélyeket s a tömegek vak fanatismusát. 1691-ben híre terjed Párisban, hogy III. Vilmos meghalt. »Mindenki, írja Louvois, felébreszti bajtársát; örömtüzeket gyűjtának, bár rendelet nélkül; és sok bort ittak.« A zavarba jött rendőrség igyekezett lecsendesíteni a forrongást: a nép körülveszi a rendőrügynököket, ölelkezik velök és belevonja körtánczába. A mozgalom magával ragadta a vidéket is. Ez »eszeveszett és örvöngő« nép mindenütt ünnepli az ellenség halálát. Egy megelőzött *carmagnole* ez; de a mi sokkal fontosabb, olyan *carmagnole*, melyet a királyság indít meg. Hallgassunk meg egy kortársat s azt fogjuk hinni, hogy a következő században vagyunk, egy teljes *sans-culottide* közepett: »Néhány napon és éjen át abban gyönyörködtek az emberek, hogy a fejedelem és fejedelemnő képét látták felakasztva, mészárosok által felnegyelve és lenyúzva, útcza hosszant meghurczolva, sértő felíratokkal szamarakon vitelve és ördögöknek öltözött jezsuita tanítványok által széttépve. Azonkívül a szent Incze-temető csarnokai tele voltak e két személy rézmetszeteivel, melyeken minden képzelhető botrányos alakban voltak feltüntetve. Sokat ittak, és nagyokat az elhunynak megtörtént romlására; légrázkodtató kiáltásokat hallattak a bitorló ellen.« 2) Igy értelmezte a por-

1) Daresto, *Histoire de France*, t. V. p. 590. Paris, 1875.

2) L. Camille Rousset, *Louvois*, IV. ch. XIII. p. 425.

nép Párisban, a rendőrség elnézése mellett, az állameszély irányeszméit, egy olyan fejedelem uralkodása alatt, ki »a sértett felség törhetetlen védelmezője, vagy mindig kész megboszulója« volt. ¹⁾ Megértette s megtanulta a pórnép, hogy a királyok követhetnek el bűntényeket, hogy el lehet őket itélni, hogy az áruló vagy ellenséges király nem király többé. Gyorsítsátok az okoskodást, tegyétek át a souverainitás eszméjét egyik helyről a másikra, s a nép azonnal királyra ellen fordítja a királyság történetét: királyát kiválóan bitorlónak, árulónak és ellenségnek nézi. Így haladunk aztán egyenest, még pedig természetes lejtőn, 1793. felé.

Megérkezik a XVIII. század a maga cynikus könnyelműségével. Az állameszély elveszti ama határozott és szilaj jelleget, melylyel az előző században birt; vitatkozik, értekezik, keresi az előkelő sophismát és tetszeleg magának a szép irányban. Péter czár 1718-ban lefejezteti fiát államellenes bűntény miatt. Némely moralisták jónak látták ez ellen tiltakozni. Voltaire őket rendre, a történelemre, a római jog elveire, és a klasszikai tragédia törvényeire figyelmeztette, melyeket e kor gondolkozói oly örömezt zavartak össze. »Péter inkább király volt, mint atya; saját fiát áldozta fel az alapító és törvényhozó érdekeinek... Ha Elek uralkodik vala, minden leromboltatott volna... E katastróphát fontolóra véve, az érzékeny szívek remegnek, a szigorúak helyeslik.« ²⁾ Az állameszély meg tudja kedveltetni magát és tud bájosan beszélni, ha szükséges. 1742-ben Petrowna Erzsébet fellázítja az orosz katonákat,

¹⁾ Bossuet, *Oraison funèbre de la reine d'Angleterre*.

²⁾ *Histoire de la Russie*, ch. X.

élőkre áll, megrohanja a palotát, és fogságra vetteti a régensnőt. A mi a czárt illeti, ez két éves gyermek volt, kit Ivánnak hívtak. Erzsébet ezt megszánta, karjaira vette, megcsókolta; s miután megtette ezt a kedvezményt az »érzékenyszívűeknek«, tanácsért a »szigorú szelleműekhez« fordult. Tanácsot kért Franciaország nagykövetétől, De la Chétardie marquistól, ki fiatal, gyöngéd és szenvedélyes volt, és a ki e durva udvarban a Nyugat finomult erkölceit képviselte. Erzsébet őt kedvese gyanánt szemelte ki s Erzsébetet ez erősen segíté abban, hogy hatalmába kerítse a trónt. »Nem lehet — frá Erzsébetnek — elég eszközt felhasználni arra, hogy VI. Ivánnak még legutolsó emlékét is megsemmisítsék; egyedül csak ez által lehet biztosítani Oroszországot egy vagy más időben ama csapások ellen, melyeket a körülmények szülhetnek s melyektől a hamis Demetriusok példája folytán még inkább kell tartani ez országban.«¹⁾ A dolog nagyon szép szavakba van burkolva; a forma képmutatása csak annál inkább mutatja a gondolat kegyetlenségét. Erzsébet visszaretent e végső eszköztől; a szerencsétlen gyermeket egy erődbe záratta, a hol 23 évig sorvadott és aztán meghalt. XVII. Lajos még hamarabb húnyt el; ő kevésbé volt erőteljes; de voltaképen ugyanazon törvényt szenvedte el, és daczára végvonalglása kínos vergődéseinek, daczára a körülményeknek, melyek egy gyermeknek ily kegyetlen zár alá vetését történeti eseménynyé tették, fogsága és halála nem okoztak na-

¹⁾ Albert Vandal, *Louis XV. et Élisabeth de Russie*, ch. II, Paris, 1882. L. Frigyesnek 1743. ápr. 20-án kelt, nem kevésbé kegyetlen levelét, *Politische Correspondenz*. Azt tanácsolja, hogy küldjék Ivánt Szibériába, a hol el fog tűnni.

gyobb hatást, mint a szerencsétlen Iváné, ki ép úgy, mint ő, ugyanazon állameszély áldozata.

Ehhez hova-tovább mindjobban hozzászoktak. Oroszország nagyban gazdagította a praecedensek gyűjteményét; de nem is a fölött kell csodálkozni, hogy egy még barbár államban barbár szokásokkal találkozunk, hanem azon közöny felett, a melylyel a régi Európa kormányai e látványt szemlélik. 1762-ben egy német hercegnő, ki III. Péter csárhoz ment nőül, összeesküvést forral, hogy férjét megfoszsza a tróntól: a czár elfogatik, letétezik s fogságában meggyilkoltatik. A diplomaták úgy tudósítanak az esetről, mint a világon legtermészetesebb dologról.¹⁾ Se meg nem botránkoznak, se föl nem indulnak; sőt vannak, kik egymásnak ehhez szerencsét kívánnak, azok t. i., kik azt hiszik, hogy a változás használni fog udvaraiknak. Ezek közé tartozik Mercy gróf, Mária Terézia nagykövete is, ki később oly hosszú ideig államásozott Párisban, a hol akkora szerepet játszott. Ő tudósít az eseményről és így végzi: »Ez volt a menete a legnagyobb és legörvendetesebb események egyikének, melyek valaha végbementek. . . E nemzet el volt keseredve III. Péter ellen, és már csak arról volt szó, hogy miként lehessen véget vetni esztelen kormányzatának.« A francia Béranger, ki csak ügyvivő volt, az egyedüli, ki némely erkölcsi és bölcsészeti fejtegetésekbe bocsátkozik: »Minő kép! Egyfelől I. Péter unokája a tróntól megfosztva s kivégezve; másfelől V. Iván czár unokája rabbilincsben szenved, míg egy anhalti hercegnő bitorolja őseik koronáját és királygyilkosság segélyével trónra veti magát!«

¹⁾ L. e jelentéseket a *Publications de la Société d'histoire de Russie*, XVIII. köt.-ben.

A diplomatai ügynökök előadják a tényt: a kormányok érdekeik szerint itélik meg. Frigyesre nézve, kit III. Péter barátsága a minap egy katastrophától mentett meg, »villámcsapás;« Mária Teréziára nézve, kit III. Péter cserben hagyott, szerencse. »Meghajlok az isteni gondviselés előtt, mely Ausztria, az orosz birodalom és a kereszténység felett őrködött«, írja Mercynek; »soha újság nem töltötte el szívemet akkora örömmel, mint e szerencsés trónrajutás.« Az angol »szívélyesen üdvözli« az új czárnót. A mi XV. Lajost illeti, ki azt hitte, hogy ugyanolyan okai vannak az örömrre, mint Mária Teréziának, nem kiméli csodálatának kifejezéseit és ezeket írja követének, De Breteuil bárónak: ¹⁾ »Az uralkodó császárnő tettetése és bátorsága tervének megvalósítása pillanatában olyan fejedelemnőre vallanak, ki nagy dolgokat képes felfogni és végrehajtani. Meg vagyok győződve, hogy nemcsak az udvaroncok, de még az idegenek s mindazon követek, kik e fejedelemnő körében székelnek, sietni fognak irányában kifejezni tiszteletöket, sőt különös módon kitüntetni magokat, hogy a legbensőbbben csatolják Oroszországot uraik érdekeihez. A koronás főket megillető eme tisztelet, kell, hogy képezze alapját az ön magatartásának s a császárnővel való beszélgetésének.« A mi a koronától megfosztott főket illeti, ezeket, úgy látszik, e tisztelet már nem illette meg többé. Katalin trónrajutásának története gyorsan ismeretessé lön. Rulhière elbeszélte azt egy iratban, mely 1773-ban jelent meg: nem palástolt el semmit, sem a czárnő összeesküvéseit, sem fondorlatait, sem szerelmi viszonyait. E

¹⁾ Le duc de Broglie, *le Secret du Roi*, t. II, p. 19. — Flassan, *Histoire de la diplomatie*, t. V. p. 339. Paris 1811.

könyv feltűnést keltett; Katalin olvasni akará azt és el-
kérte Diderot-tól, ki akkor nála időzött. E bölcsész, ki
szükség esetén tudott szemérmetlen is lenni, mindazáltal
jónak látta némely szónokias elővigyázattal élni. »A mi
önt illeti, asszonyom, mondá neki, ha igen nagy súlyt fektet
az illedelemre és erényekre, az ön neme által elköptatott
rongyokra, ez a munka: gúnyirat ön ellen; de ha a nagy
szempontok, férfias és hazafias eszmék inkább érdeklik önt,
akkor a szerző nagy fejedelemnőnek tünteti fel önt, és min-
dent összevéve, nagyobb becsületet hoz önre, mint a meny-
nyit árt.« — »Most már még nagyobb kedvet ébresztett
bennem, hogy e munkát elolvassam«¹⁾ — felelé a czárnő.

Alapjában véve az uralkodók között e fontos kér-
désre nézve, mi a lényegét illeti, az érdekre, mi pedig a for-
mát illeti, az illemre vezethető minden vissza. Némelykor
kényes dolog volt szem előtt tartani s különös éberséget
igényelt. Igy 1781-ben Pál orosz nagyherczeg, III. Péter
örököse, ha nem is törvényes fia, Bécsbe ment, hol nagysze-
rűen fogadták. Ünnepélyes látványosságok rendezettek.
Az operában egy *Orestest* adtak elő ballet kíséretében; a
színházban *Hamlet*-re készültek elő. *Orestes*, daczára a ze-
nének és táncznak, nem nyújtott alkalmat impertinens cél-
zásokra, de *Hamlet* már túlment a mértéken. Schroeder
színész volt az, ki ezt észrevétette s annyira el voltak ra-
gadtatva, hogy általa kikerülhettek egy oly magas fokú
illetlenséget, hogy tapintatát ötven arany²⁾ ajándékkal ju-
talmazták meg. Az óvatosság annyival inkább helyén volt,

¹⁾ Durand jelentése 1773. novemb. 9-ről. *Publications de la
Société d'histoire de Russie*, t. XVII. p. 288.

²⁾ Wolf, *Oesterreich u. Preussen*, 1780—1790, p. 70. Wien, 1880.

mert a nagyherceg nyugtalan lelkű volt, s a dán herceg rémképei folytonosan háborították szellemét.¹⁾ »E herceg«, frá pár évvel később egy francia diplomatai ügynök, mindenben szerencsétlen atyja nyomdokait követi és ha csak a nagyhercegnő szíve nem a temploma minden erénynek, egy napon ugyanazon sors fogja érni, mint III. Pétert. Erre már el is van készülve, s maga mondja ezt a nagyhercegnőnek.«²⁾ Halálának eseménye 1801-ben, valamint a mód, a mint az Európában fogadtatott, megmutatták valóban, hogy sem az orosz udvarban, sem a régi udvarokban az 1793-ki katastropha daczára a hagyományok e pontra nézve nem változtak.

IX.

Az uralkodók magatartása az uralkodó személyek elleni merényletekkel szemben magyarázza meg a kormányok magatartását a felség elleni merényletek ellenében. Értem a forradalmakat. Európában sok forradalom volt; senki sem képzelte, hogy a forradalom eszméjét el lehessen vonni azon különleges viszonyoktól, melyek között eme különböző forradalmak végbementek. A forradalom önmagában véve, mint a társadalmak rendes és folytonos felforgatása, ép oly ismeretlen fogalom volt a régi kormányzat államférfiai előtt, mint az uralkodóházi legitimitásé, ha ezt úgy fogjuk fel, mint a felség változhatatlan és abszolút elvét. Ezen, merőben elvont fogalmak ugyanazon időben

¹⁾ Eugène Melchior de Vogué, *Le fils de Pierre le Grand. Un changement de règne.* Paris, 1884.

²⁾ Rapport de Genet, 16. septembre 1791. Affaires étrangères.

képződtek az elmékben, a francia forradalom folyamában, ugyanazon bölcsészeti rendszerek uralma alatt. A francia forradalom »páratlan esemény a történelemben«, írja De Maistre József 1796-ban. ¹⁾ Ezért ismerték oly tökéletesen félre a régi kormányzat emberei e forradalom jellegét. Ők azt az előzmények szerint itélték meg és a szerint viselkedtek is irányában.

Ismertek a történelemből s magok is láttak lázongásokat, mint eredményét az örökös nyomornak, kiállott kínzásoknak, az emberi nyugtalanságnak, a brutális bűrvágnak, a lázítók bujtotatásainak, a fondorkodók összeesküvésének s végül az anarchiának, mely magától fejlődik ki, midőn a kormányzat rossz, vagy a hatósági tekintély meglazul. Ők megfigyelték »azon fölkeléseket, melyek felé a népek természet szerint vitetnek.« ²⁾ Ismerték azok lefolyását az olasz köztársaságokban; ismerték a pártok erőszakoskodását és eszközeit: a számkivetést, elkobzást, halált, zendüléseket, polgárháborút. Látták ugyanazon tényeket ugyanazon következményekkel nyilvánulni Francia- és Angolországban. Tudták azt is, hogy az ember önmagára hagyatva elvadul, ostoba és zavart fejű lesz, mint a hogy a természet alkotta. Mind ez tudva volt és mind ez igen egyszerűnek látszott: az államok krónikus bajai voltak ezek, hanyatlásuk és haláluk természetes formája. A baj okai magoktól az államoktól, a szerveknek elvényülés vagy túlfeszítés általi elhasználásából, de nem egy kapott sebből, vagy kívülről behurczolt ragályból származtak. »A politikai testületek, írja egyik régi s egyik legértelmesebb tör-

¹⁾ *Considérations sur la France*, ch. IV.

²⁾ Pascal, *Provinciales*, lettre XIV.

ténetírónk, bizonyos elveken alapulnak, melyek által kezdetöket, haladásukat s a legmagasabb fokot érik el . . . Semmi sem oly természetes, mint látni a dolgok feloszlását annak meggyengülése által, a minek gyarodásukat köszönték.«¹⁾ Bossuet merészen az uralkodókra háritja ezért a felelösséget: »Bármily messze menjünk is vissza a történelemben, hogy a nagy változások példáit keressük, azt találjuk, hogy azokat egész mostanig a fejedelmeknek vagy elpuhultsága, vagy erőszakossága okozta. Valóban midön a fejedelmek elhanyagolván ügyeik és hadseregeik megismerését . . . nem tartanak meg sem törvényt, sem rendszabályt, s midön az emberekből kiölik a félelmet és tiszteletet, oda vivén a dolgot, hogy a bajok, melyeket elszenvednek, előttök nagyobbaknak tünjenek föl, mint a miket előrelátnak, akkor vagy a féktelen szabadság, vagy a végletekig csigázott türelem rettenetesen fenyegeti az uralkodóházakat.«²⁾

Ez így lévén, a kormányok idegen állam forradalmában nem láttak mást, mint helyi válságot; érdekeik szerint ítélték meg: szították vagy csendesítették a szerint, a mint

¹⁾ Etienne Pasquier, *Lettres*, liv. XII, a *Sainte-Marthe*-hoz intézett VII. és VIII. lev.

²⁾ *Oraison funèbre de la reine d'Angleterre*. Ime most a gyakorlati ember. Retz *Mémoires*-jai 2. r. III. fej.-ben olvassuk: »A mi a szenvedő államok elcsendesülését okozza, az a bajnak tartóssága, mely megragadja az emberek képzelő tehetségét s azt hiteti el velök, hogy soha sem fog véget érni. Mihelyt szerit ejthetik, hogy attól szabaduljanak, a mi nem is hiányzik soha, mikor a baj bizonyos fokot elért, annyira meg vannak lepve, oly készek és elragadottak, hogy azonnal a másik végletbe csapnak át, s távol attól, hogy a forradalmakat lehetetleneknek tartsák, könnyűeknek hiszik, s már egyedül ez a hit is képe olykor forradalmakat idézni elő.«

érdekökben állónak tartották támogatni, vagy gyengíteni ez államot. Ez volt a politikusok egyik kedvencz hadgyakorlati tere s a diplomatia egyik classicus eszköze.

A nagy forradalom, mely Közép-Európát a XVI. században fölzendítette és háborúban tartotta a XVII. közepéig, az államférfiaknak a legszebb alkalmak emlékét hagyta fenn, miket a történelem csak felmutathat.

Vaskorszak volt ez, ha úgy tetszik, de mely a háborúnak és alkudozásoknak legjobban megfelel. Dicsekedtek ez idők politikai gazdagságával, mint a hogy magasztalták a perui bányákét, melyekben egész nemzedékeket áldoztak fel, csakhogy arannyal megrakhassanak néhány spanyol hajót. Az uralkodókat csak az eredmények érintették, a forradalom sajátképi jellegét nem értették meg. Hasonlókép történt kétszáz évvel később a francia forradalom tekintetében is. Valamint a XVIII. század társadalmi és politikai forradalma, úgy a XVI. század vallási forradalma is elvében elvont s ténykedésében kosmopolita volt; egyetemes eszmékből származott és valamennyi népnek szólt. Egymáshoz közelebb vitte, a mi szét volt osztva, és szétosztotta, a mi egyesítve volt. Küzdelmeket idézett föl és szövetségeket kötött a kormányokkal; zendüléseket támasztott és polgárháborúkat keltett az államok bensejében. Apostolokat, proselytákat, vértanúkat és fanatikusokat nemzett. Felforgatta egész Európát, és úgyszólva megolvasztá az elemeket, melyek azt alkották. De e zürzavar csak látszólagos volt, s midőn a válság lecsillapult, látni lehetett, hogy az elemek természetes rokonságaik szerint rendezkedtek el.

A reformáció valamennyi nemzet felé irányult, s ezt mindenik nemzet saját irányzatai, külön hagyományai és

sajátos eszméi szerint értelmezte. Felbuzdította, sőt túlzgatá a nemzeti szenvedélyeket is, új alakot és új tápot adott azoknak, — de nem teremtette azokat. Így vitte Németországban szenvedélyes kitörésre az észak és dél közti antagonizmust; Angliában a szabad kormányzat megállapításához sorakozott; Franciaországban a helyek szerint hol aristokratikus, hol köztársasági szellemben ürügyül szolgál a nagyok követeléseinek a királyság, majd a nép követeléseinek a nagyok irányában. A nemzetek hagyományaikhoz, a kormányok rendszereikhez alkalmazták azt. Spanyol- és Franciaország éles versenygésben állanak. A spanyol arra használja fel a vallás-háborúkat, hogy zendüléseket támaszson Franciaországban; felbérel a vakhitűséget és táplálja a demagógiát. A francia váratlan támadásokat kísért meg Németországban. Az osztrák ház itt küzd a reformatio ellen, mert a birodalmi egységét akarja; az északi német fejedelmek támogatják a reformációt, mert a megosztást akarják. Ausztria világ-monarchiára törekszik, melyet csak a hitegység által, a római egyház támogatásával érhet el. V. Károly és II. Fülöp végletéig menő katolikusok maradnak. A francia király ellene szegül az osztrákok emez uralmának: támogatja a németországi reformátusokat s a német szabadságok harcosává avatja magát. E szabadságok bensőleg egybekötvék a reformáció sikerével: a németországi fejedelmek, kik ezt elfogadják, magokat a császártól és birodalomtól függetleníteni törekednek. A francia király, ki őket ebben a leghathatósabbban gyámoltja, viszont elnyomja a reformációt saját államaiban, mert azokban maga akar úr lenni és mert a nagyok úgy akarnak vele bánni, mint a birodalmi fejedelmek bánnak az osztrák házzal. Így alakul aztán át e nagy val-

lasi válság politikai válsággá; így szorítják háttérbe a hatalmi viszályok az elvi küzdelmeket, s így végződik a küzdelem területek felosztásával.

A westphaliai szerződések lényegesen világi és politikai jellege mutatja azon szellemet, melyben Európa kormányai a reformatiót felfogták. E szerződések kétségkívül hozzájárultak a lelkiismereti szabadság helyreállításához, de ezt nagyon közvetve és sokkal inkább a dolgok ereje, mint az emberek szándéka által tették. A mi a híres elvvel: *cujus regio, ejus religio*, győzelemre vergődött, az az állammivallás volt, vagyis az állameszély alkalmazva a lelkiismeret ügyeire, — oly állapot, mely jóval közelebb áll a türelmetlenséghez, mint a szabadsághoz. Az államok közt úgy jött létre a megegyezés azon elv alapján, hogy mindenik még megszilárdult a saját függetlenségében s hogy a nagyok kiterjeszkedtek a kicsik rovására. A katolikus államok, melyek a dolgok régi rendjét képviselték, hogy megkapják a békét, kibékültek a dolgok új rendjével, és beleegyeztek az egyházi javak saecularisatiojába. A középkor közjoga elvben és tényleg megsértetett: a hitettség és a római udvar felsőbbsege eltűntek ugyanakkor, midőn a kis hűbér-fejedelemségek nagyobb államok által absorbeáltak. Ha összehasonlítjuk az 1648-diki szerződéseket az 1801. és 1803-ikiakkal, kénytelenek leszünk beismerni, hogy azok ép oly nagy rést ütöttek a régi Európa közjogán, mint az utóbbiak. Ezek amazoknak csak következményei és utánzásai voltak. Ez onnan van, hogy a XVIII. század végén létezett kormányok a francia forradalommal szemben, mely politikai következményei által annyi hasonlóságot nyújt a reformatióval, ugyanazon magatartást tanúsíták, mint a XVI. századbéli kormányok. A régi kor-

mányzat összes jogtudománya a forradalom tekintetében e híres praecedensből származik.

Ennek első és leggyümölcsözőbb alkalmazása volt a polgárháborúkban való interventió. E háborúk a hűbérrendszer magánháborúira következnek s ezek jellegét hordják magokon. A hűbérrendszer, mely a hazát a hűbéruralommal helyettesítette, mely feldarabolta az államot és egymásba ékelte a tartományokat, szövetségek tekintetében nagy könnyűségeket nyújtott. A hűbérurak az egymással való vagy szuzerainjök elleni harcban nem haboztak segítségül hívni más hűbérurakat, vagy épen más szuzeraineiket. Ott, hol a hűbérrendszer, mint Németországban, fennállott, e szokás megörökítette magát s a westphali szerződések szentesítették azt; Franciaországban, hol a királyi hatalom túlsúlyt nyert a hűbérúri hatalom felett, e szokás túlélte a körülményeket, melyekből származott. A souverain állam ellen támasztott harcokra alkalmazták azon szokásokat, melyeket a feudális küzdelmekben követtek. A pártütések idegeneket hívtak segítségül, s mindenik azt hitte, hogy jogában áll ezt tenni, mert mindenik magának az államnak tartotta magát és a többiek fölé akart kerekedni. Minthogy mindenik államnak hitte, tehát hazának is tekintette magát: ez eszmék összezavarodtak az elmékben. Richelieu egyszerre a hugonották és az angolok ellen harczolt La Rochellenél; Mazarinnak a spanyolok és a szövetséges Frondeurök ellen kellett küzdenie. Ki ne ismerné a század két hősenek híres pártütéseit? Azok, kik legtöbb tettek Franciaországért az idegenek ellen, Turenne és Condé, egymásután szövetségesei voltak az idegeneknek a francia állam ellen. A felség, állam, haza fogalmai kétségkívül egymástól különválni, meghatározatni és szaba-

tosan körülíratni kezdetek. »Soha sincs, írta Bodin a XVI. században, alapos ok arra, hogy fegyvert fogjunk fejedelmünk és hazánk ellen.« A felségárulás világosabban meghatározott és több rendszerességgel megtorolt bünténynyé lett.¹⁾ Azonban a XVI. századbeli háborúk s a Fronde háborúinak szokásai távolról sem szűntek meg a francia forradalom korában. Hasonló alkalmak merülvén fel, e szokások magoktól állnak elő ismét: a coalitióval szövetségelt fegyveres emigratióknak nincs más eredete. Ez a feudális politika utolsó eseménye s kortársa a hűbériség utolsó nyomai megsemmisítésének. E pillanatban és épen a fegyveres emigráció hatása folytán ment végbe, még pedig örökre, a különválás a haza és a fejedelem fogalma közt. E különválás, mely a francia forradalom legfőbb tüneményeinek egyike, kétségkívül előre már előkészítve volt; előkészítettetett magának a királyságnak műve által, de nem hatolt még be minden elmébe, különösen nem azokéba, kiknek ellenében érvényesülnie kellett, és a kik épen a feudális szokásokhoz ragaszkodtak. Így jöhetett létre a fegyveres emigratio, mely államot szervezett állam ellen, szövetségeket kötött s idegen hadak közepett rohanta meg a francia területet, azt hívén, hogy jogával él, midőn ezt teszi, mert azt tartotta, hogy magával hordja az államot és hazát és csak bitorlók ellen harcol.

E szellemi dispositio általános Európában; a kormányok egyik a másik ellen használják fel. Nem elégednek meg azzal, hogy bátorítsák a pártütéseket, felbujtogatják

¹ L. Balaçonál, *le Prince*, III. f. a kortársak érzelmeinek igen élénk kifejezését azok ellen, »kik megtagadták fejedelmöket s el akarták adni országukat az idegeneknek.« — »Szükség van, mondja a szerző, némely példára a halottak szellemeinek kiengesztelése végett.«

azokat; hogy támogassák a polgárháborúkat, provokálják azokat; hogy kizsákmányolják a forradalmakat, előkészítik azokat. »Észszerű és igazságos volna-e bevárni, míg mások fölfalatnak, hogy aztán ránk, mint utolsókra kerüljön a sor?« mondta Richelieu.¹⁾ XIV. Lajos politikájának egy kortársa által írt apológiájában olvasom a következőket: »Ha szégyen a fejedelemre nézve, az alattvalókat fellázítani törvényes fejedelmök ellen, az osztrák ház régóta megmutatta nekünk az utat . . . Ha tehát rég meggyökerezett szokás az uralkodók között, hogy, a mennyire csak tehetik, egymásnak a lehető legtöbbet ártsanak, miért tulajdonítani magunknak hibául azt, a mi az egész világon közös velünk?«²⁾ Tény az, hogy Saint-Simon mondásaként »mindenki tetszik magának abban, hogy másoknál különös forradalmakat éleszszen. Az angolok soha sem mulasztották el erre az alkalmat XIII. és XIV. Lajos ellen, kik aztán kamatostul fizették azt vissza nekik. A nagy király helyes eszköznek tartotta mindenütt istápolni a lázadásokat, a hol csak ellenségei vannak. »Némi levelezést tartottam fenn, írja *Mémoires*-jaiban, Magyarországon, hogy ott nehézségeket támaszszak a császárnak, mihelyt az én ügyeimbe akarna avatkozni.«³⁾ De a legmeglepőbb példát, a legjellemzőbb praecedent a francia udvarnak Angliához való viszonyai szolgáltatják a XVII. századbeli forradalmak tartama alatt. Előre-jelzik a nagyhatalmak politiká-

¹⁾ *Lettres et papiers d'État*, t. VIII, p. 214. 1635.

²⁾ L. Camille Rousset, *Louvois*, t. III, ch. IV.

³⁾ 1666. évben. L. *Recueil des Instructions, Autriche*, de Vitry marquis utasításait 1679-ből, 74. l. és de Sebeville marquiséit 1680-ből, 88. l. V. 6. a nápolyi és messinai forradalmak történetét 1647. és 1674-ből.

jának viszontagságait, nevezetesen Ausztriáét szemben Franciaországgal a francia forradalom alatt.

I. Károly a királyi előjogokért harczolt; a francia monarchia ugyanazon időben ugyanazért küzdött. Ha a forradalmi párt győz Angliában, a zendülők pártja Franciaországban természetesen felbátorodik ez által. A kormányt ez nem hozta ki sodrából. »A helyzet, írta XIII. Lajos londoni követe 1637-ben, nagyon alkalmasnak látszik, zavart támasztani Angolország királyának.« Richelieu nem szalasztá el az alkalmat. Mialatt az elégtelenséget buzdította, az udvart titkon ellenök ingerelte. A királyné Franciaországba akart menekülni. Ő lebeszélte e szándékáról. »A ki ily körülmények közt elhagyja a játszmát, elveszti azt« ¹⁾ — írta neki. A mit akart, az a rend felbomlása az államban s következőleg Anglia meggyengülése volt. Mazarinnak sem volt más politikája. Diplomatiái ügynökeinek, a kiket kiküldött, d'Harcourtnek 1644-ben, Bellièvrenek 1647-ben azon utasításuk volt, hogy mindent összezavarjanak. A parlament souverainnek nyilvánította magát. Mazarin azon nézetben volt, hogy »nincs idő a formalítások felett vitatkozni« és elismerte a parlament souverainitását. ²⁾ Henriette királyné, a francia király nővére elhagyottnak, elárultnak érezte magát; sírt és zúgolódott ez álnok politika miatt. ³⁾ Azonban jött egy pillanat, mely-

¹⁾ Guizot, *Charles I-er*, Pièces, no. 6.

²⁾ Flassan, *Histoire de la diplomatie*, livre VI. Igy ismeri el 1791-ben Varennes után Ausztria is az alkotmányt.

³⁾ V. ö. Montreuil leveleit, nevezetesen az 1641. márcz. 21-ikét, Guizotnál, *Charles I-er*, Pièces no. 6. Mercy-Argenteau leveleivel. Marie-Antoinette II. József és II. Lipót nővére volt; Kaunnitz ugyanazon szerepet játszta, mint Mazarin.

ben az angolországi forradalom fenyegetni látszott még a continenst is. Az a pártszellem kapott volt lábra, melyről Bossuet beszél s »a mely meg fog semmisíteni minden királyságot, egyenlősíteni fog minden embert, — ez lévén az independensek lázító eszméje, istentelen és szentségtörő agyréme.« Franciaországban teljes mértékben dült a polgárháború. A Frondeurök hivatkoztak az angol köztársaság példájára és kértedtek annak támogatásával. E köztársaság azzal fenyegetőzött, hogy kifelé terjeszse a tüzet, mely azt ottbenn emésztette. Azon szándékot tulajdonították neki, hogy egyesíteni akarja Hollandiát, melynek ugyanazon kormánya és ugyanazon vallása volt. *Faciamus eos unam gentem*, írta a parlamentnek egyik hollandi küldötte. ¹⁾ Az angolok fenhéjázóknak tanúsították magokat. »Az angol nevet, mondá Cromwell, oly nagygyá fogom tenni, mint volt a rómaiaké.« Az összes protestánsok szövetségét tervezte, melynek vezetését maga venné a kezébe. Híresztelték, hogy seregének élén Franciaországba fog átkelni. Neki tulajdonítják azon mondást, hogy »ha tíz évvel fiatalabb volna, nem lenne Európában király, ki tőle nem rettegne; és hogy erősebb indító oka lévén, mint az elhalt svéd királynak, képesnek hitte magát még többet tenni a népek javáért, mint a mennyit a másik tett nagyravágásaival.«

Mazarin ily módon intve és fenyegetve lévén, azt kel-
lene hinni, hogy sietett egy ellenszövetséget alkotni. Épen az ellenkezőt cselekedte: látva, hogy Cromwell és köztársasága ennyire megszilárdultak, tanácsosabbnak tartotta azokat barátokul megnyerni, mint ellenségekké tenni. Egyez-

¹⁾ E részlet és a mi utána következik, Guizot szerint *Cromwell*, Paris, 1860.

kedési tárgyalásokba bocsátkozott tehát velök, kik ezt érdekeikkel megegyezőnek találván, ráállottak. A legkeresztényebb király szövetségre lépett egy protestáns és királygyilkos köztársasággal; e köztársaság pedig háborúzott a continens azon egyedüli államával, mely ugyanazon vallással ugyanazon kormányformát is egyesítette: Hollandiával. »Nem fogom elbeszélni, mondá Bossuet, vállalkozásainak fölötté szerencsés folyamatát, sem híres győzelmeit, melyekre elborult az erény, sem a hosszú nyugalmat, mely bámulatba ejtette a világot.«

A bámulat nem volt helyén — és ha Cromwell sikerei néhol megmagyarázhatatlanok voltak is, XIV. Lajos udvarában épen nem voltak azok. E király különösen nem habozott őt *fejedelemnek* címezni és neki kijelenteni, hogy »Európa legnagyobb és legszerencsésebb fejedelmei egyikének tartja.«¹⁾ Tekintélye roppant nagy volt Európában. Olvasva történetét, azt hiszi az ember, hogy Bonaparte történetének anticipált rövid foglalatát olvassa. Félnék tőle, csodálják, keresik barátságát. Fogadja Svéd-, Német-, Olasz-, sőt még Lengyelország követségeit is. Condé herczeg ezeket írá neki 1653-ban: »Én azt tartom, hogy a három királyság népei boldogságuk tetőpontján állanak, midőn most javaikat és életöket egy oly nagy ember kezébe letéve látják. A mi engem illet, én könyörgök Fenségednek, higgye el, hogy nagyon boldognak érezném magamat, ha valamiben szolgálatára lehetnék.« A csodálat, melyet maga iránt keltett, túlélte hatalmát. Már meg volt halva, a köztársaság megdöntve s XIV. Lajos emlékirataiban 1662. évről mégis a következő megjegyzést találjuk:

¹⁾ Guizot, *Cromwell*, t. II, p. 369.

»Cromwell, kinek a lángész, a körülmények és hazájának szerencsétlensége születésének magasan-fölötte álló eszméket sugalt.« ...

Míg a követségek Londonban csak úgy özönlöttek a protector elébe, Anglia trónjának törvényes örököse, II. Károly, száműzve és nyomorultán, városról városra bolyongott a continensen, koldulva titkos kihallgatást küldöttei, ellátást szolgálai és menedékhelyet a maga és övéi számára. Feszélyezve mindenütt és elutasítva mindenünnen, csak rejtett részvétben és nyilvános gyalázatban részesült. Bevezetés ez a Bourbonok történetéhez a francia forradalom tartama alatt és 1814-ig. Ismét trónra lép. »A királyokon elkövetett sérelem meg lön boszúlva:« Bossuet ezt XIV. Lajos dicsőségeül tudja be; de XIV. Lajos nem feledi el politikájának hagyományait. Emlékirataiban olvassuk 1666. évről: »Díjazott embereket tartottam Irlandban, hogy fölkelésre bírják a katolikusokat az angolok ellen és egyezésre léptem némely angolországi menekültekkel, kiknek jelentékeny összegeket ígértem, hogy újra fölélesszék Cromwell pártjának maradványait.«

Ha így viselkedett II. Károly, a törvényes uralkodó, tegnapi pártfogoltja és zsoldosa irányában, még szabadabban cselekedett III. Vilmostal szemben, ki bitorló fejedelem és legelkeseredettebb ellenségeinek egyike volt. Ez az 1666-ki jegyzet megadja az irányt. A XVIII. század alkalmazkodik hozzá.

X.

E században sok forradalom ment végbe; nincs köztök semmi kötelék; úgyszintén nincs semmi viszony a kormányformák és azon magatartás közt, melyet e válságos

időkben egymás iránt tanusítanak. Ez onnan van, hogy mindenik csak a maga közvetlen érdekét tartván szem előtt, a politikai eljárás útjai mindenütt a körülmények szerint változnak. Anglia a francziáknak és általában a continens államférfiainak pártharczok által széttépett országgént tűnik fel. »E sziget kormányzata viharosabb, mint a tenger, melyt azt környezi«, mondá Voltaire. ¹⁾ A mi Angliában forradalommal lesz, más országokban csak zenedülés. « A diplomaták úgy rajzolják, mint a mely szüntelen felforgatás küszöbén áll. ²⁾ A versaillesi politikusok ehhez szerencsét kívántak magoknak. »Nem sietős reánk nézve, frá Choiseul, ³⁾ egy szilárd kormány megalakulását látni Angliában. Remélem, hogy a fejtelenség nem fog egyhamar véget érni. Szeretném, ha egy századig tartana. « 1762-ben lúre ment, hogy az oroszországi bojárok némi hajlandóságot éreznének a lengyelországi főurakat utánozni és a királyi köztársaság egy nemét megalakítani. XV. Lajos ekkor fel volt ingerülve Oroszország ellen. »Mind az, a mi zavarba döntheti és homályba boríthatja, előnyös az én érdekeimre nézve«, frá nagykövetének. ⁴⁾

Ezért mutatták magokat Lengyelország szomszédai azon szabadságok oly féltékeny pártfogóinak, melyek e köztársaságot anarchiában tartották és úgyszólván megnyitot-

¹⁾ *Lettres philosophiques*. Lettre VIII. Bossuet azt mondta (*Reine d'Angleterre*), hogy Anglia »a maga földjén és kikötőiben zaklatottabb, mint a tenger, mely övezi.«

²⁾ Montesquieu, *Notes sur l'Angleterre*. L. Cornelis de Witt, *La Société anglaise et la société française au dix-huitième siècle*. Paris, 1864.

³⁾ Durandnak 1767. aug. 4. Cornelis de Witt, *Jefferson*. Pièces. Paris, 1861.

⁴⁾ Vandal, *Louis XV. et Élisabeth de Russie*, p. 424.

ták a beavatkozások- és osztozkodásoknak. Lengyelország, alkotmányának anachronismusával felidézte a XVIII. századbeli Európában a középkori harcok zavaros és szomorú krónikáját. Nem volt párt, mely ne hivatkozott volna idegenre, és nem volt idegen, ki itt ne támogatott volna valamely pártot. Bécsben, Pétervárott és Berlinben elv volt, hogy minden áron ellenezni kell minden oly reformot, melynek az volna a célja, hogy a lengyel államot erősítse. Maga az alkotmány is megengedte a szomszédoknak, hogy a zavart éleszsék, a rendetlenségek aztán ürügyül szolgáltak nekik arra, hogy a köztársaság ügyeibe avatkozzanak és azt romba döntsek.¹⁾ Így szították a polgárháborút 1768-ban, és így jelentették ki 1772-ben igazságosnak és szükségesnek Lengyelország feldarabolását, hogy véget vessenek a fejtelenségnek, mely ott tanyát ütött és mely a határos államok érdekeit fenyegette.

A svédeknek olyan alkotmányuk volt, mely némi tekintetben hasonlított Lengyelországhoz.²⁾ A nélkül, hogy a szomszédoknak oly könnyű alkalmakat nyújtson, mindazáltal igen érdekesnek tünt fel nekik s ahhoz erősen ragaszkodtak. Svédország ellenségei oly hangon beszéltek a svéd szabadságról, mely a római senatushoz lett volna méltó. A stockholmi dán követnek 1767-ben adott³⁾ utasításokban ezeket olvassuk: »Minden hatalomnak, minden embernek, ki Svédországban a szabadságot és törvényeket támogatja, joga van a király barátságára, segélyére és támogatására; minden hatalom, mely azokat megtámadja,

¹⁾ L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle.*

²⁾ L. *Geffroy, Gustave III. et la cour de France.*

³⁾ *Correspondance ministérielle du comte de Bernstorff.* Copenhague, 1882.

a király ellensége, minden ember, ki azok ellen küzd vagy azokat elárulja, kegyvesztetté lesz.« Midőn Svédország eme becses szabadságai fenyegetetteknek látszottak előttök, Frigyes oly »nemeslelkűséget« fejtett ki, mely meglepte volna Lafayette-t, Katalin pedig olyfokú »erényt«, mely zavarba hozta volna Rolandné asszonyt. E két despota 1764. és 1769-ben formális szerződések által arra kötelezte magát, hogy ellene fognak szegülni Svédországban »a souverainitás helyreállításának.« III. Gusztáv vállalkozott arra, hogy helyreállítsa, és Franciaország, melynek szüksége volt északon szövetségesre, segítette őt ebben. III. Gusztáv államcsinyt vitt végbe, mely kétségkívül megmentette a svédek az azon sorstól, melyet a lengyelek tapasztaltak. Bátorításokat kapott Versaillesből, fenyegetéseket Pétervárról és Berlinből. E fejedelem, ki visszaállította a királyi hatalmat, kénytelen volt ezért kimenteni magát fejedelmi szomszédai előtt.

Vesse latra az olvasó e védelem szavait és kérdje aztán önmagától, hogy mit ért a királyok ügye, midőn egy király kénytelen volt azt így védelmezni más királyok előtt. »Mondja meg hát nekem, az isten nevére kérem«, írta III. Gusztáv nagybátyjának, Henrik porosz hercegnek, Frigyes fivérének, ¹⁾ »mondja meg hát, mit tettem, hogy magamra vontam a vihart, melyről állítja, hogy kikerülhetetlenül fenyeget engem. Nem a legvilágosabb módon nyilvánítottam-e békés szándékaimat? Ha ama változásról van szó, mely királyságom kormányformájában végbement, Ön sokkal igazságosabb, hogysesem ne érezné, hogy ez

¹⁾ 1773. január. Geffroy, id. m. Az államcsiny 1772. augusztus 19-én történt.

olyan ügy, mely nem tárgyalható idegen hatalmasságokkal. Megtörtént és helybenhagyatott a svéd nemzet által, mely benne boldogságát találja. Minő jogon kötnek ki velem a külhatalmak, hogy boldoggá tettem alattvalóimat? Ha ezek a háborúra, akkor nincs többé igazság a világon Mit nyernék az olyan hatalmakkal való szerződéses és biztosítékok által, melyek nem ismernek más jogot, mint saját akaratukat és a melyek csak erőiktől kérnek tanácsot, hogy azt végrehajtsák? Nem tudom elhíttetni magammal, hogy a jog és igazság minden elvének lábbal-tiprásával megtámadjanak engem s hogy ugyanakkor megtámadják minden uralkodó és minden független nemzet jogait.*

Egy felszabadult nemzet sem hozhatott volna fel más érveket, hogy igazolja függetlenségét. Tény az, hogy keveset törődtek azzal, mi volt a forradalom tárgya: a nép szabadsága-e, vagy az uralkodó hatalma. Ugyanazon eljárást tanusították a demokratikus forradalom, mint a királyi államesély irányában. Így Franciaország is ugyanakkor, midőn Svédországban a király pártjának kedvezett, Amerikában a gyarmatok népét támogatta Anglia elleni fölkelésében. E háború még nem vala befejezve, midőn ugyanazon király és ugyanazon miniszter, XVI. Lajos és De Vergennes gróf, Genfben a demokrata párt ellen léptek közbe. Így látjuk pár évi időközben, hogy Franciaország, mely Svéd- és Lengyelországban a királyságot támogatta az arisztokratia ellen, és akarta támogatni Oroszországban az arisztokrátiát a királyság ellen, Genfben küzd a demokratia ellen, melyet Amerikában védelmezett. Nagyon nehezen mutathatta volna ki az ellentétes politika között az elvi kapcsolatot. Az igazság az, hogy nem volt más

kapcsolat, mint az állam érdeke, s ez elégnék látszott. »A fölkelők, kiket Genfből elűzök: Anglia ügynökei«, írta Vergennes, »holott az amerikai fölkelők hosszú időre a mi barátaink. Nem politikai rendszerökre, hanem Franciaország iránti érzüetökre való tekintetből bántam egyikkel és másikkal. Ime, ez az én állameszélyem.«¹⁾

Valóban ez volt alapja a felfogásnak és nem sokára ennek új példája merült fel: az utolsó, melyet a régi kormányzat története felmutat, s nincs ennél jellemzőbb. 1787-ben az osztrák Németalföldön és az Egyesült-Tartományok köztársaságában, Belgiumban és Hollandiában zendülések támadtak, melyek forradalmaknak mutatkoztak. Belgiumban az aristokratia volt az, mely a katholikuspapság által támogatva, a régi szabadságok fentartását követelte, melyeket II. József központosító kormánya megsemmisített, vagy fenyegetett; Hollandiában a demokraták és hazafiak fegyverkeztek föl a stathouder ellen, ki a dictatura egy neme után sovárogyva törekedett s a köztársaságot elkobozni igyekezett. A népek egyik országban úgy, mint a másikban nemzeti szabadságaikat védelmezték, a fejedelmek abszoluthatalomra törekedtek. Semmi sem mutatja inkább, mint a nagy államoknak e körülmények közt tanúsított magatartása, hogy mennyire nélkülözötte Európában mindenki a következetes elveket s az általános szempontokat. Franciaország Belgiumban lanyhán, Hollandiában nyíltan támogatja a szabadságok pártját, vagyis azon pártot, mely ellen Svédországban küzdött. Anglia, mely Amerikában fellázadt alattvalói ellen harcolt, kedvezett az Ausztria ellen fegyverre kelt belgáknak, de erőlyesen

¹⁾ Soulavie, *Mémoires*, t. V, p. 275. Paris, 1801.

fogta pártját a stathoudernek a hollandi hazafiak ellenében. Így a tiszta monarchia, mely Versaillesban uralkodott, követelte e népek számára nemzeti szabadságaikat; a korlátolt monarchia, mely Angliát kormányozta, Hollandiában egy dicsvágyó fejedelmet segélyezett, hogy lerombolja a régi szabadságokat. II. József és Kaunitz, kik oly jó szemmel nézték az anarchiát Lengyelországban, azon dolgoztak, hogy megfoszszák a belgákat aima szabadságoktól, melyeket oly becseseknek tartottak a lengyeleknél. Végül a poroszok, kik fölgerjeszték és pénzzel támogatták Belgiumban a forradalmat, hadsereggel nyomultak Hollandiába, hogy azt itt elnyomják és oly kormányt állítsanak, a minőt nem akartak sem Stockholmban, sem Varsóban, sem Brüsszelben.

Az egész XVIII. században a beavatkozást illetőleg csak egy szövetséget látok alakulni a koronák közt s ez is a királyi hatalom ellen alakúl meg; az északi hatalmak szövetsége ez Lengyel- és Svédország ellen. A mi Európa nyugati és déli hatalmait illeti, csak egy körülményt veszek észre, melyben egyetértőleg jártak el egy közös ügyben s ez a jezsuita rend elnyomása. Az eset nagyon jellemző: olyan, mint valami dombormű, melyen a korszak politikai erkölcsi néhány feltűnő vonásban láthatók. Valamennyi Bourbon és Braganza, Franciaország, Spanyolország, Nápoly, Párma és Portugal tisztán politikai okokból száműzték államaikból a jezsuitákat. Felsőjogaik teljességében cselekedtek, mert ez országok egyikében sem volt megállapított alkotmány, sem határozott közjog, mely e tekintetben hatalmukat korlátozta volna. De nem volt elég kiűzni a jezsuitákat, ha ezek máshol ismét összegyülekeztek. El kellett zárni előlük minden menedékhelyet, sőt még lételöket is meg kellett szüntetni. Ez pedig függött a continens ural-

kodóinak leggyengébbikétől; az erősebbek nem haboztak szövethozni, hogy ők akaratuknak alávéssék. A tett, mit a pápától követeltek, egyházi hatalmának körébe tartozik, következésképp ha az egyház jogait némileg tiszteletben tartották volna, csakis a rábeszélés útján kellett volna cselekedniök. Előterjesztéseiknek tartózkodóknak, tiszteletteljeseknek kellett volna lenni, a mint illik is, hogy a pápához intéztessenek azok részéről, kik a »leghűségesebb király«, »katholikus király«, a »legkeresztényebb király« címekkel tisztelték meg önmagokat. De rosszul ismerné e kor erkölcsseit, ki tőlük ilyen kiméletet és gyöngédséget várna. A követelések sürgetők, fenhéjázók és dölyfösek; sőt a mi több, fenyegetésekkel vannak kísérve és erőhatalommal támogatva. XIII. Kelemen, ha pápa is, nem más, mint uralkodó, még pedig valamennyi közt a legfegyvertelenebb: e szerint bánnak el tehát vele. De minthogy a pápa a souverainitás kettős jellegével van felruházva: az erőszakoskodás is kettős. A világi uralkodótól azt kívánják, hogy zárja el határait egy száműzött rend elől; az egyházitól, hogy szüntesse azt meg. Annyi, mint az egyiknek is, másinak is hatáskörébe avatkozni. Azonban itt nem állapodnak meg: a két hatalom egyesítve lévén, egyiket a másik által támadják meg, és a világi lévén a leghozzáférhetőbb, ez által ostromolják és szándékoznak megadásra kényszeríteni az egyházit. Az egyház állam lévén, az államok sorsában osztozik, azaz megszűnik sérthetetlen lenni. A jezsuiták ellen szövethozott hatalmak úgy bánnak a szentszékkel, mint a nantesi edictum visszavonása után XIV. Lajos bánt volna a hollandi köztársasággal, ha a száműzött protestánsoknak nem lett volna más menedékhelyök, és ha a hollandiak

nem birtak volna védelmökre sem hadsereggel, sem szövetségekkel. ¹⁾

XIII. Kelemen megkísérlé az ellenállást. A szövetségesek egyike, a leggyengébb, de nem a legkevésbé vállalkozó, a pármai infans herceg, hatalma alatt áll. E herceg reformálta államaiban az egyházi törvénykezést és megtagadta a szuzerainitás elismerését, melyet a szentszék magának követelt. E felsőbbség alapján a pápa egy 1768. január 30-ki breve által semmiseknek és érvényteleneknek jelenti ki az infans rendeleteit, s felszólítja, hogy azokat kiközösítés büntetése alatt vonja vissza. A Bourbonok, házuk egyik hercege jogainak e bitorlására azzal felelnek, hogy a franciaországi elfoglalja Avignont és a Comtat-t, ²⁾ a nápolyi elfoglalja Beneventet és Ponte Corvot, melyekre nézve különben felségi jogot igényelnek magoknak. Majd a szentszékhez 1769. január hóban intézett azonos jegyzékekben Franciaország, Nápoly és Spanyolország meghagyják a pápának, hogy törölje el a jezsuita rendet. XIII. Kelemen néhány nap mulva meghalt. A szövetségesek azon voltak, hogy tőlük függő utódot állítsanak helyébe. »Ha a pápa XIII. Kelemen elveit követi«, írta Choiseul, ³⁾ »a koronák erőhatalommal fogják azt tenni, a mit a szentatya jó akaratától kérnek.« Ganganelli megígérte, hogy meg fogja

¹⁾ L. Frédéric Masson, *Le Cardinal de Bernis*, Paris 1884. ch. III—XI: la Suppression des Jésuites. — Theiner, *Pontificat de Clément XIV.* Paris, 1852.

²⁾ A Comtat d'Avignon s a Comtat-Venaisin eredetileg francia, majd pápai birtokok, melyeket a francia nemzetgyűlés 1791. szept. 4-én bekebelezett s belőlök alkotta a mai Vaucluse megyét.

Fordító.

³⁾ Bernishez, Franciaország római követéhez, 1769. május 9. Masson, p. 119.

szüntetni a jezsuita rendet és XIV. Kelemen név alatt pápa lett. Ekkor megkísérlé húzni-halasztani az ügyet; több mint négy évig vergődött; de a szövetségesek állhatatosak maradtak és nem tágítottak a zálogtól. »A király«, írá d'Aiguillon 1773. január 11-én, »csak azért foglalta el ez államot — Avignont, — mert a Bourbon-ház elégtelen volt a boldogult pápa eljárásával az infáns irányában, és csak azért tartotta meg, mert a spanyol király arra kérte, hogy halaszssa el annak visszaadását, a míg ő a pápától meg fogja kapni az elégtételt a jezsuita-ügyben. Mihelyt ezt megkapja, a király vissza fogja adni Avignont.« Erre XV. Lajos római követe, Bernis bíbornok, így felelt febr. 17-én: »Végre is nagyon politikus dolog Franciaországra nézve, ha van a kezében biztos eszköz, melynek segítségével a római udvart helyes útra terelheti, ha arról letérni akarna. Avignont akkor foglalhatjuk el, a mikor akarjuk és e könnyűség mindig imponálni fog ez országnak.« Nápoly követe a példát és Benevent visszaadása, ép úgy, mint Avignoné, a jezsuita rend megszüntetésétől tétetett föggővé. A pápa megadta magát, a jezsuita rend meg lőn szüntetve és a szentszék visszakapta államait.¹⁾

De hogy a régi Európa scepticismusát és a keresztény köztársaság fejtelenségét a maga teljességében láthasuk, végig kell kísérnünk a jezsuita rend eme sajátságos ügyének menetét. Míg a katolikus kormányok száműzik a jezsuitákat és ily módon erőszakoskodnak a pápa tekinté-

¹⁾ XIV. Kelemen megválasztatása 1769. májusban. — A jezsuita rend eltörlése 1773. júliusban. — Avignon és a Comtat visszaadása 1773. decemberben. — E két ügynek, Avignon visszaadásának és a jezsuita rend eltörlésének összefüggéséről l. Masson id. m. passim és különösen 187, 184, 214, 219. l.

lyén, a haeretikusok és schismaticusok befogadják a száműzött rendet, és abban tetszelegnek magoknak, hogy pápaikban legyenek magánál a szentszéknél. Frigyesnek római vallású alattvalói számára tanítókra volt szüksége: az alkalom jó volt, hogy azokat olcsó szerrel megkapja és ő felhasználta azt. »Minthogy az én »katholikus«, »legkeresztényebb«, »leghűségesebb« és »apostoli« kir. testvéreim kiűzték őket, mondá Ligne herczegnek, én, a leghaeretikusabb, annyit fogadok be közülök, a mennyit csak birok.«¹⁾

Ő nem tartott tőlük: a jezsuitáknak, szétszórva a protestáns lakosság között és körülvételve porosz hivatalnokok által, engedelmeskedniök kellett. »Jól tudom«, írta Voltairenek, »hogy ármánykodtak és beleavatkoztak a közdolgokba, de ez a kormány hibája, miért engedte meg?« Kikötötte a maga feltételeit, melyek szigorúak voltak, de melyeknek a jezsuiták alá vetették magokat. A nagy Katalin utánozó szomszédja példáját és jól járt vele.²⁾

A jezsuita atyák pedig, kik oly kevéssé tanusították alkalmazkodóknak magokat a katolikus kormányok irányában, nagyon alázatosakká és nagyon tisztelettudókká lettek e két zsarnok kezei között, kik inkább szabad gondolkozók, mint dissidensek voltak.³⁾ Hirdették, nevezetesen

¹⁾ Prince de Ligne, *Mémoires*, p. 39.

²⁾ Bernis ezt írta Rómából 1771. decz. 1-én: »Poroszország királya és Oroszország a jezsuitákat pártfogolva, Franciaországban és a császárnő-királynő államaiban hat-hét millióra menő kénre tették szert, kik jobban fogják szolgálni őket, mintha fizetve volnának.« Masson, id. m. 246, 329. l.

³⁾ L. a *Publications de la Société d'histoire de Russie*, IX. kötetben Katalinnak Pál nagyherczeghez 1780-ban intézett leveleit. Egyebek közt ezeket írja neki Poloczkból: »Mégérkezésemkor láttam a mit azelőtt soha sem, jezsuitákat, domonkos-rendieket, zsidókat

az annectált lengyelek előtt a meghódolást az orthodox cázárnőnek és a lutheránus királynak.

Egybevetem e vonásokat és azt mondom, hogy, ha valami a régi kormányzat végén valószínűtlennek s magával a követett szokással is ellentétesnek látszik, az nem más, mint a közjogra alapított szövetség, e jognak védelme céljából. »Egy pápa, a ki keresztes hadjáratot akart volna hirdetni, nem gyűjtött volna össze húsz útczagyereket sem,« mondá Frigyes. Egy szent szövetség 1789. előtt valósággal történeti képtelenség. A régi Európa erre képtelen volt s a francia forradalomra volt szükség, hogy azt annak ismeretére megtanítsa.

XI.

A diplomatia a politikai erkölcsök kifejezője. A régi kormányzat diplomatái Európa legfényesebb társaságában egy különösen választékos és finom érzékű csoportot képeznek. De itt nem a szellemről, a formákról, a nyelvezetről van szó: az alapot kell megismerni; a szempontokat és tetteket kell figyelembe venni, hogy megértsük, mikép alkalmazkodott e diplomatia oly örömet a forradalmi eszközökhöz, és mint sajátították el azok alkalmazását akkora könnyűséggel a forradalom emberei.

Az alkudozások magasabb fokú és komoly ármánykodásnak tűnnek föl előttünk. Ez az alapja e finom művészetnek. Az államok csak érdek által vezéreltetnek, de van esz-

parádésan sorakozva. Az utóbbiak borzasztóan rondák. A többiek fenéges álarczos menetet képeznek.« Másnap, úrnappor meglátogatta a jezsuiták collegiumát, kik a Te Deumot énekelték és előtte háromszor vonultak el »a szentséggel.«

köz az érdek számításainak kijátszása- és meghamisítására. Az állameszély uralkodik, de a szenvedélyek kormányoznak és ezek által vezetik az embereket. Ebből táplálkozik a politika, azaz gyakran sülyed, még pedig a lealjasodásig. A régi Európának nincsenek lelkiismereti furdalásai s nem keresi az ál gyöngédséget. Egyébiránt a XVIII. század nem mutat fel semmi botrányosabbat, mint azon látvány, melyet a XVII. században XIV. Lajos udvara nyujtott: »azon remegése a leghatalmasabb minisztereknek s mind annak, a mi legnagyobb volt«, Anglia királyának, a királynénak, követeknek remegése »ama híres nyomorék Scarron nyomorúlt özvegye előtt«, ki a király házasságtörésből származott fattyainak nevelőnöje volt. ¹⁾ XV. Lajos alatt Mária Terézia nem habozott Pompadour asszony barátságát keresni. »Ő e fejedelemnő bizalmas nyilatkozatainak letéteményesévé lón a király részére«, mint egy hivatalos okmány jelenti. ²⁾ A császárnő megnyitotta szívét XV. Lajos ágyasa előtt, hogy megnyerje Franciaország szövetségét; és még többet tett, midőn pár évvel később arról volt szó, hogy Lengyelország felosztásának elismerését kieszközölje, mely felosztásba a szövetség daczára és az ő mellőzésével ment bele. Az ügy nagyon rögfös volt s meg kellett aláznia magát, még pedig nagyon mélyen. Mária Teréziának volt egy tizenhét éves leánya, ki a francia trónörököshöz ment nőül. Az anya megbízta lányát, hogy du Barry asszonynak kedvében járjon. »Én nem kívánok alacsonyságot, frá követének, ³⁾

¹⁾ Saint-Simon, *Parallèle*, p. 79.

²⁾ *Recueil des Instructions, Autriche*. Instructions du comte de Choiseul, 1759. I. *Mémoires de Bernis*.

³⁾ Mercy grófnak, 1772. júl. 2. Arneth és Geffroy, *Correspondance de Mercy-Argenteau*. Paris, 1874.

még kevésbé benső bizalmasságot, csak figyelmes magaviseletet, melylyel tartozik úgy nagyatyjára és urára, mint azon előnyre való tekintetből, mely abból reánk és a két udvarra származhatik; meglehet, ettől függ a szövetség. Számítok az ön és leányom gondoskodására és számot tartok arra, hogy ön minden igyekezetét, leányom minden nyájasságát fel fogja használni és letesz minden előítéletről, mit neki ellenkező oldalról sugalmazhatnának. Nincs oly előítélet, mely fölér azon jóval, a melyet ő művelhet.*

Ha már az uralkodónők legbecsületesebbike, ki személyére nézve nagyon istenfélő és tökéletesen erényes, ennyire kénytelen meghódolni, érthető aztán, hogy a bevégzett skeptikusok, kik máshol az ügyeket vezetik, mily ritka fesztelenséggel mozognak azon gyakorlótéren, mely az ő műveleteikre oly igen alkalmas. Ha Versaillesban ágyasok, Péterváron meg kegyenczek vannak: ugyanazon aljas eszközökkel megnyerhetők. ¹⁾ Egyébiránt mindenütt ugyanazon játékot űzik, melyet néha — legalább a szándéklatokban — nagyon meszsze visznek és nagyon túl a szerelmi udvariaskodás határain. Valskinek, a ki 1723-ban a lengyel király halálát óhajtotta, ezt írta egy diplomatai ügynök: »Ez esemény lehet nem távoli is. Nem szükséges más, mint a lengyel királynak egy új, szellemes és bájos maitresse, ki azt közelivé tegye.« ²⁾ A királynak ágyast, a királynénak, császárnénak, illetőleg a királyi hercegnőnek, a leendő örökös nejének szeretőt adni: a diplomata kedvelt eszközeihez tartozik. Van olyan személyiség, ki nagyon fontos szerepet játszott és sok ideig pompázott a világ szinpadán, kinek

¹⁾ L. *Mémoires de Ségur*.

²⁾ Vandal, *Louis XV. et Elisabeth*, p. 62.

búcsukihallgatását és titkos utasítását e híres dystichonban lehet összefoglalni: ¹⁾

Et que m'ordonnez-vous, seigneur présentement ?
De plaire à cette femme et d'être son amant.

(És mit parancsol most felséges úr, nekem ?
Hogy tessék e nőnek és kedvese legyen.)

Mindezen fogások eszköze: a corruptió. A megvesztegethetőség majdnem mindenütt pusztít. D'Argenson marquis méltó büszkeséggel egy szép kivételt tesz ez általános sülyedés alól. »A corruptió semmikép sem lopózott a külügyi hivatal irodáiba. Ezt csodaszerű tüneménynek kell tartani, mely becsületére válik a francia nemzetnek, tekintve a csekély fizetést és a boldogulás csekély reményét, melyet a hivatalnokoknak nyujtanak.« ²⁾ D'Argenson azt állítja, hogy az a rendszer, mely szerint »senkit sem győzünk meg többé máskép, mint pénzzel kezünkben«, Angliából származott. Tény, hogy ott nagyon divatozott, de a continensen is csak így volt. Az alkudozási művészetet tárgyaló legrégibb értekezések bizonyosságot tesznek erről; La Bruyère a diplomata tulajdonai közé sorozza azon művészetet, hogy alkalmas pillanatban felajánlani tudjon, vagy legalább úgy tűnjön fel, mint ki hajlandó elfogadni. »Ő tudja érdekelni azokat, a kikkel alkuszik . . . Ő nem akarja, hogy azt higgyék róla, hogy ez oldalról bevehe-

¹⁾ L. *Le Secret du Roi*, par le duc de Broglie, Breteuil báró küldetésének történetét, t. I., p. 368. A leendő II. Katalinról volt szó, ki akkor még nagyhercegnő volt és de la Chétardie marquisnak Erzsébet uralkodó császárnéhoz való viszonyát tarthatták szem előtt. L. Vandal, id. m.

²⁾ *Mémoires*, éd. Rathery, IV. k., 150. és köv. l.

tetlen, láttatni engedi, hogy némi érzelme van saját szerencséje iránt; ez által oly ajánlatokat von magához, melyek fölfedezik mások legtitkosabb czélzatait, legmélyebb szándékait s végső segédforrásait, és hasznot húz belőle.«

A XVIII. században legtöbben hasznot is húznak belőle a túlságig, s nem állapodnak meg a kaczérkodás fogásainál. Egész durván járnak el. 1716-ban Dubois alkudozott Stanhope-pal. »Bókot koczkáztattam, írja a regensnek, és soha sem volt nagyobb örömöm, mint látni, hogy mindent kimondanom enged, magának az összegnek megjelöléseig, melyet én azonnal 600,000 livreben határoztam meg, mit kegyesen hallgatott meg, a nélkül, hogy megneheztelt volna.«¹⁾ Azon pillanatban, midőn kezdetét veszi a francia forradalom, Thugut, ki konstantinápolyi internuntius volt, és ki az osztrák politika vezetésére hivatott e nagy válságban, 1768. óta díjazást húzott a francia királytól.²⁾ Függetlenül e folyó üzletektől, vannak nagy vásárok, melyek koronként nyílnak meg: a svéd országgyűlések és a lengyel országgyűlések. A svéd országgyűlések közül az egyik 1763-ban 1.400,000, a másik 1766-ban 1.830,000 livrebe került Franciaországnak.³⁾ Panin orosz miniszter 1773-ban azt javasolja bécsi és berlini szövetségeseinek, hogy *biztosítsanak egy alapot a csábításra* és »alkossanak egy pénztárt« a közös műveletek czéljaira. De a legkiválóbb vásár: a szent birodalmi választógyűlés. Itt mindenki kész,

¹⁾ Aubertin, *L'Esprit public au dix-huitième siècle.*

²⁾ L. a *Revue historique*ban, t. XVII, p. 37. *L'Autriche et le comité de salut public* című tanulmányt.

³⁾ Geffroy, *Gustave III*, t. I. p. 25.

adni vagy elfogadni.¹⁾ 1741-ben, midőn arról volt szó, hogy egy bajorból császárt faragjanak, Belle-Isle árverésre viszi a dolgot; mindazáltal eszélyes lévén, csak a szavazás után fizetett. Az óvatosság nem volt hiábavaló, mert a kölni választó, ki Ausztriától 100,000 forintot kapott, gyóntatójától engedélyt nyert arra, hogy megszeghesse szavát, a nélkül, hogy visszaadja a pénzt.²⁾ Ez eljárást alkalmazták még a conclavéknál is. »A királynak«, írta XIV. Lajos egyik minisztere, »nem szabad egy eszközt sem mellőzni, a mit kezében tart; föl kell használnia az ügyességet és gyanúsításokat, sőt még a pénzt is, mely minden másnál rövidebb és biztosabb eszköz, és a mely már régóta alkalmaztatik a római udvarnál, hogy eszélyesebb és kevésbé részrehajló pápát nyerjen, mint az utóbbi.«³⁾ A titkos alapok és évdíjak fejezete kiváló helyet foglal el a kancelláriák költségvetéseiben.⁴⁾

Míntha a hivatalos diplomatia fondorlatai nem lettek volna elegendők, és mintha az ármányok, corruptió és csalás eme fogásaiban lett volna valami, a mitől undorodott, megkettőztetik egy titkos diplomatiával, mely beleszővődik ügyeibe, összebonyolítja azokat s az alkudozások történetét e században megoldhatatlan csomóvá teszi. Minden idő-

¹⁾ A XVII. századra nézve Valfrey, *Hugues de Lionne*, t. II, 91. és köv. l. Paris, 1881.

²⁾ A részletekre nézve lásd Broglie herceg *Frédéric II. et Marie-Thérèse*, című munkáját, I. k. 284. és következő l.; II. kötet 165. és köv. l.

³⁾ XI. Inczéről van szó. Lásd Camille Rousset, *Louvois*. t. IV, ch. X.

⁴⁾ L. Franciaországra nézve Masson, *Le Département des Affaires étrangères pendant la Révolution*, ch. 1. Paris, 1877.

ben voltak ugyan titkos ügynökök a kényesebb ügyek szemmel-tartására, vagy a koczkáztatott alkudozások lebonyolítására, de soha sem volt annyi, mint a XVIII. században. Úgy látszik, mintha az abszolút hatalom túltengésében az uralkodókat nem tudom micsoda regényes hajlam, conspiratió és kalandvágy szállotta volna meg. Scepticismusuk oly meggyökerezett, bizalmatlanságuk annyira mély; minden csellegéssel annyira visszaéltek, hogy már mindenki-ben kételkedtek, főleg pedig saját bizalmasaikban. Hogy megnyugtatta legyenek, ismeretlenekre van szükség, kik őket előre meghatározott szavakkal és ismertető jelekkel titokban szólítják meg. Létre jön egy neme a diplomatai szabadkőmivességnek, a maga felavatói- és beavatottjaival. A mi előbb expediens volt, intézménynyé válik. XV. Lajos e kedvtelését a mániáig vitte.¹⁾ De a valóságban ő nem tett egyebet, mint hogy túltett a többieken. Európát előzőnlötték a titkos ügynökök. A szerepkör annyira hizelgőnek látszott, hogy mindenki vágyott reá. A pénzemberek, kiknek mindenütt voltak levelezőik; az irodalmi emberek, kik előtt minden ajtó megnyilt, hiuságuk tárgyává tették e hivatalokat; önösségük új táplálékát találták azokban, hogy így — ha csak az előszobában is — játszhassák az alkudozót és az államférfit. Voltaire e szerepben szánalmassá, Diderot jelentéktelenné lett; Grimm, ki német volt, és e mesterség némi ismeretével birt, ebben tett urainak szolgálatot, sőt még a rendes diplomaták közé is fölvette magát. Minden dicsvágyó ember e titkos lábtón igyekezett haladni. Ezen lépett a világba Dumouriez is. A titkos diplomata névlajstromai tele vannak híres nevekkal. Nincs

¹⁾ L. *Le Secret du Roi*, par le duc de Broglie.

köztük híresebb név ama két emberénél, kiknek Frigyes bekövetkezett halála 1786-ban alkalmat nyújtott, hogy a bizalmasok szerepkörében és a háttérben először lépjenek föl, várva a nagyon közel időt, mikor az első szerepeket fogják kapni a század nagy tragédiájában. Talleyrand javaslatára Mirabeau küldetett megfigyelőnek Berlinbe. Ez olyan volt, mint egy rögtönzött színi próba, melyben mind a ketten gyakorolták egymást: Mirabeau a követi szerepkört kapta, a bécsi szerződés leendő alkudozója pedig miniszter lett *in partibus*.

A szín aljában, a folyosókon és színpalak mögött csakúgy hemzsegetek a kalandorok. Elárasztották a vendéglőket, hallgatózva minden kulcslyukon, belopózva minden folyosóra, kereskedve titkokkal, üzletet csinálva újságokkal; mint valóságos politikai alkuszok, kik készek eladni mindent, a mi megvehető volt, és megvenni mindent, a mi eladó volt.

A kalandor, »egyik városban fogadva, a másikban elfogva«, mint hű képmása, Beaumarchais hőse, gyakrabban fogadtatik, mint elutasíttatik. Ő kiválóan alkusza e csempészetnek, váltóügynöke e dugárus börzének, utazó ügynöke e titkos üzérkedésnek. Egy cynikus, mint Casanova; egy nyegle, mint Cagliostro, fölhatolnak az udvarokig; egy gyanús kalandor, Figaro fajtájú korcs, Éon lovag rangot vív ki magának a diplomatiában. Majd egy Poterat marquis, a tőzsdejátékos és conspirator, kit nem rég a rendőrség és törvényszéki szolgák úzóbe vettek, ki keveréke a tolvajnak, kémnek és irodalmi radónak, ki minden társaságból kiszorult és egy pályára sem alkalmas, bemutatja magát Bécsben a directorialis kormánytól nyert teljhatalmával, fogadtatja és kihallgattatja magát. Egy d'An-

traigues gr., ki semmivel sem jobb amannál, »a kópék dísze«, mint azok egyike nevezi, a kik alkalmazták, ¹⁾ »az emigratio lelke« lesz. Egy hasonló iparlovag, Roques de Montgaillard, egy pillanatra annak a feje. A forradalom nem alkotta a cselszövők bandáit, melyek akkor keresztül-kasul csatangoltak Európában; ott tengődtek a víz-sekélyeken, a forradalom felszínre toltta s a partra dobta őket, a gazdátlan dolgok, az iszap és habok közé. Munkához láttak: az idő kedvező volt, az épület romba volt döntve, s máskép nem lehetett abba behatolni, mint csak a földalatti részen át. Ez emberek e munkának megfelelők voltak. Szokás volt a hozzájuk hasonlók szolgálatát igénybe venni; ismerték, bár eléggé rossz oldalról, a legtöbbet közülök. Alkalmazták őket és innen származik túlságos jelentőségök, melyet nemcsak a forradalom pártjában, de az emigránsokéban, sőt még a régi udvarokban is kivívtak magoknak.

Az ügynököket megvesztegetni, vagy elcsábítani, vagy tőlük a titkokat kicsalni: elég veszélyes és költséges eszközei voltak az értesülés-szerzésnek. Volt ennél egyszerűbb és kevésbé költséges még más eszköz is a diplomaták titkainak fölfedezésére s ez levelek elfogása volt. »E hűtlenség, melyet az általános gyakorlat szentesíteni látszott«, mondja az *Institutions politiques* ²⁾ szerzője, »annyira ismert és közönséges, hogy majd mindenütt találtak eszközt hatásainak kijátszására az által, hogy kibetűzhetetlen titkos

¹⁾ M. d'Avaray. L. Forneron, *Histoire des émigrés*, t. II, p. 78. Paris, 1884.

²⁾ T. II, ch. III. §. 13. ; *Correspondance, espions, relations avec le bureau des postes*, ch. X, §. 18. a levelek titkos jegyekkel való írása, elolvasása, a levelek feltörése és ismét lepecsételése művészetéről. Bielfeld erről *ex professo* értekezik.

jegyeket használtak.« De a kulcs megvehető, és, ez időben legalább, nincs combináció, mely végre is föl ne fedezné titkát. A *cabinet noir* államintézmény; a levélelfogók (*interceptes*), mint őket nevezték, az értesítések állandó forrását képezik. Némely ügynökök mesterekké lettek a levelek pecséteinek feltörésében, a levelek olvasásában és azok újra pecsételésében. A párisiakat nagyon ügyeseknek ¹⁾ tartot-

¹⁾ 1794. márczius havában a hajdani *cabinet noir* egy hivatalnok a közjóléti bizottsághoz emlékiratot intézett, oly czélból, hogy kimutassa ez intézmény hasznosságát. Olyan képet ad róla, mely, daczára a sorok dagályosságának és a kiáltó színeknek, nem kevésbbé érdekes: »Létezett Franciaországban a forradalom előtt egy közfelügyeleti intézmény, melyhez hasonló volt berendezve Angliában és Európa főbb államaiban. E jól vezetett intézménynek feladata, hogy útmutatóul szolgáljon azok számára, kik a kormányok gyeplőit kezökben tartják; és a többé-kevésbbé nagy előnyök, melyeket nyújt, függnek a különböző birodalmak földrajzi helyzetétől, a melyekben használtatik és az egyének arravalóságától, kik abban alkalmaztatnak. A mi az első tekintetet illeti, Franciaország a legkedvezőbb fekvésű ország, mert ennek területén mennek át Európa legérdekesebb levelezései; a mi pedig a másodikat illeti, annyira túlhajtották a politikai hieroglyphák feltalálásáról táplált elvont fogalmakat, hogy a többi hatalmak nem is hisznek annak lehetőségében. A szóban levő intézmény, mely a *secret des postes* név alatt ismeretes, így elrejté tulajdonképeni feladatát a közönség elől. Azt hitték, hogy egyszerű rendőri felügyelet a személyek irányában, holott az államügyek képezték főczélját . . . egy mechanicus eljárás volt gyakorlatban a levelek felbontása- és lezárására, — oly gyorsasággal, a pecsét nyomatának megváltoztatása nélkül, hogy midőn a levelek rendeltetési helyökre érkeztek, nem lehetett észrevenni, hogy megvizsgáltattak.« A rosszul combinált jegyek már complicatiójok által is elárulták magokat. Frigyes büszke volt a magáéra: Párisban megfejtették. »A főlavatás a *secret des postes*-hoz körülbelül így hangzott: — Ime, ön nagy bizalmi hivatalba jut; vannak és lesznek mindig elegendő jövedelmei, de gondolja meg, hogy ez állást nem lehet elhagyni úgy, a

ták; a bécsiek semmiben sem állottak hátrább nálók. Nemcsak a francia követség, de XV. Lajos titkos levelezéseinek chiffre-jeit is bírták. E nagyon kerülő úton ismerte meg Aiguillon külügyminiszter a király titkát (»secret du Roi«), kinek már rég nem volt többé egy titka sem a bécsi udvar előtt. Rohan bíbornok, akkori követ ez udvarnál, megvesztegette a cabinet noir ügynökeinek egyikét, s a többi becses okmány között, melyeket ez neki fölfedezett, ott voltak ama levelek is, melyeket Broglie gróf a követség egyik titkárához intézett a követ és a külügyminiszter tudta nélkül. ¹⁾

Csak egy eszköz volt, kikerülni a levél-elfogásokat: a sürgönyöket megbízható, derék és gyors futárookra bízni; de még ez is elég bizonytalan eszköz volt. »Ne feledje, gondosan szerkeszteni titkos jegyekkel sürgönyeit, még azokat is, melyeket spanyol futárookra bíz«, — írta 1788-ban Montmorin gróf egy francia ügynöknek Olaszországba. »Nem is szólva más eshetőségekről, a spanyol futárokat elfoghatják, a mint erre már voltak példák.« ²⁾ A példák

mint az ember akarja és ha egy vagy más okból mégis elhagyná azt, mielőtt a kor vagy gyengeség erre kényszeritenék, visszavonulása a Bastilleba vezet.« — *Affaires étrangères*.

¹⁾ L. *Le Secret du Roi*, t. II, 371., 515. és köv. l. — Boutaric, *Correspondance secrète de Louis XV.* Paris, 1860, t. I, p. 188. és t. II, p. 378; — *Mémoires de l'abbé Georget.* Paris, 1817, t. I.; — Arneth et Geffroy, *Correspondance de Mercy*, t. I, p. 81, 100. — Thugut, Ausztria nápolyi követe 1788-ban, azt mondá a királynénak, hogy ismeri a török háborúban érdekelt főbb hatalmak titkos jegyeit s javasolta, hogy egy cabinet noirt szervezzen. — *Précis de mes conversations avec la Reine, relativement a M. de Thugut*, par le baron De Talleyrand, avril 1788. *Affaires étrangères*.

²⁾ Montmorin, Cacault diplom. ügylvivőnek Nápolyban, 1788.

classicusok voltak. 1685. június hóban Louvois, értesülvén, hogy a császárnak egy futára Spanyolországból jövet Elsasson fog átmenni, a következőket írta Montclarnak, ki Strassburgban parancsnokolt: »Ő felsége a fenforgó körülmények között szükségesnek tartja e futár kifosztását és sürgönyeinek elvételeit. Ennélfogva azt rendeli önnek, hogy valamelyik faluban közel a postaúthoz, Saverne és Strassburg között, állítson három vagy négy megbízható embert, kik a futárt kifoszthassák, sürgönyeit elvegyék. A futárt úgy öt magát, mint nyergét, pénzkeresés ürügye alatt a legnagyobb gonddal kell kimotozni.« ¹⁾ Ha a futár védi magát, életébe kerülhet. Szükség esetén életétől is megfoszthatják, hogy annál jobban elhithessék, hogy professionatus rablók tényéről van szó.

»E durva mesterségre«, mondja az okos Bielfeld, csak erős és elismert hűségű embereket kell kiválasztani.« ²⁾

A futárok kis emberek voltak; eltűntek a nélkül, hogy nyomot hagytak volna magok után: mindenki tudta, hogy az utak el voltak lepve rablók által, s minden kormány kiállította maga felől a bizonyítványt, hogy rendőrségek nem képesek azoktól megtisztítani az utakat. A követeket magokat elfogni és kifosztani, már sokkal merészebb és nehezebb dolog volt; azonban ez is megtörtént, daczára a nemzetközi jog híres oltalmának. Az esetek ismeretesekek, ha nem is igazoltak voltak. Maret és Sémonville elfogatása 1793-ban csak ismétlése volt egy ugyan-

szept. 23. Cacaault válaszolja okt. 13.: »Legyen nyugodt, Monseigneur, az általam követett elővigyázat szigora felől; titkos jegyeim pénzes ládában vannak s azok kulcsa pecsét alatt.«

¹⁾ Camille Rousset, *Louvois*, t. III., p. 270.

²⁾ *Institutions*, t. II, ch. II, §. 25.

azon helyen és hasonló körülmények között a XVI. században elkövetett merényletnek. A francia küldöttek, kik milanói területen útaztak át, hogy Szolimán udvarába menjenek, a császári kormányzó parancsára gyilkoltattak meg, a ki papfraikat hatalmába keríteni akarta. Az 1799-ki rastadti merényletnek is megvoltak praecedensei, melyek, az igaz, kevésbbé régiek, de szintoly magas származásuak. 1674-ben, a kölni congressus tartama alatt, Louvois ezt írta d'Estrades grófnak ¹⁾: »Nagyon valószínű, hogy Lisola úr (a császár teljhatalmú követe) nemsokára elúszik Lüttichből és visszatér Kölnbe. Minthogy nagy előny volna őt elfogni, — sőt megölni sem volna nagy baj, ha ő, és a kik vele lesznek, védelmeznék magokat, — mert ez fölötte impertinens ember beszédeiben, a ki minden ügyességét, a mi nem hiányzik benne, roppant hévvel Franciaország érdekei ellen használja fel. Ön nem is képzeli, mekkora szolgálatot tenne ő felségének, ha végrehajthatná e tervet, mikor Lisola visszatérend.« Lisola kikerülte ugyan a veszélyt, de az alkudozások e módja annyira szokássá vált, hogy egy hónappal később a császár katonái elfogták Fürstenberg herceget, a kölni választó meghatalmazottját és XIV. Lajos kegyenczét; Bécsbe vitték, a hol fogoly maradt a béke megkötéseig.

A XVIII. század csak folytatta e hagyományt és tovább fejlesztette a szokás visszaéléseit. Frigyes a végletekig vitte a levélelfogók általi kémkedéseket. 1756-ban gyanítván, hogy összeesküvést szőnek ellene, s hogy ennek bizonyítékai Drezdában találhatók, hadizenet nélkül elfoglalta a várost s rátette kezét az állami okmánytárra. A

¹⁾ Camille Rousset, *Louvois*, t. II, p. 2.

példa nem veszett kárba s annak nem egy utánzására fogunk találni e tanulmány folyamán.

Enghien herczeg elfogatása semleges területen, gyors elítéltetése, titkos kivégeztetése: tényleg árulás, melyet gyilkosság követett; Róma megtámadása, a pápa fogságba helyezése, a Vatican okmánytárának lefoglalása — képezik a sorozat végpontját.

XII.

A béke, így használva, bizonytalan és perfid; a háború kegyetlen. Azonban bármily végletekig menőnek és barbárnak tűnjön is fel a háború, jobb mint a béke: őszintébb és legalább megfelel céljának, mely az erő uralmában áll. Bizonyos nemes vonással bír, mely a lovagi erkölcsökből származik. Ha a jog, melyet érvényesít, az erősebb joga, durva és alantas is, az eszközök, melyeket alkalmaz, sajátságos módon fölemelik. A legfőbb erényeket igényli, melyekre az ember képesnek érzi magát. A becsület képezi nagy mozgató erejét, s mindazok közt, kik kardot viselnek, egy neme a fegyveres testvériségnek szövődik, melynél fogva egyik a másikat tiszteli még akkor is, mikor a legnagyobb elkeseredéssel küzdenek egymás ellen.

Ez azon pont, melyben a régi európai társadalom és különösen a francia, kiváló nagyságban tűnik fel előttünk. Végre is a fegyver: életpálya, valamennyi közt a legnemesebb, melynek ugyanazon szabályai vannak Európa minden államában. A háborúk nem faji harcok: kegyetlenek, de nem bírnak a nemzeti küzdelmek durvaságával. A katonatisztek egész nagy számát látjuk egyik állam szolgálatából teljes loyaltással a másikéba lépni át, a nélkül, hogy a

legkisebb gáncsnak, még kevésbbé pedig gyanúnak tennék ki magokat. Ebből a vezérkarok között csata előtt és után a finom udvariasság kötelékei keletkeznek, melyek bizonyos mértékig mérséklék a háború vadságát, ha mindjárt szükös is e mérték. A háború megfosztja az embert kölcsönzött mázától, melylyel kérkedik; meztelenre vetkőzteti, fölfedi minden gyöngéjét, szabad tért nyit minden hibájának, féktelenné teszi minden szenvedélyét. Az önmérséklet megőrzése végett nagyon mélyen gyökerező culturára, nagyon régi műveltség lappangó hatására van szükség. A XVIII. századbeli emberek a finom elegantia külső leple alatt brutalisak és indulatosok. Legnagyobb részök elegáns módon beszél a »humanitusról«, de azért nagyon kevesen humanusok. Az »érzelmesség« tisztán a divat dolga; hajporozzák, piperézik magokat: de alapjában a megelőző század erkölcsének egész durvaságát őrzik meg. Ha másképp volna, nem lehetne megérteni a forradalom háborúinak sem hősiességét, sem kegyetlenségét. E kegyetlenség nem kizárólagos tulajdona a rögtönzött csapatoknak, melyeket a köztársaság a csataterekre dobott: hasonló mérvben megtaláljuk azt az emigráltak hadseregében, mely nemes emberekből alakítottatott s a coalitio rendes hadseregeiben is. Nem szabad feledni, hogy a harc a braunschweigi herczeg kiáltványával vette kezdetét, és e kiáltvány nem egyéb, mint a régi kormányzat idejebeli háború codexe.

A XVII. századbeli háborúk története nem más, mint rettenetes commentár a Callot- és Romain de Hoogeféle rézmetszetekhez. A katonák brutalisak, a hadseregek szedett-vetettek és fegyelem nélküliek. A szokás kérlelhetetlen. A háborúnak táplálnia kell a háborút. A requirálást

a kiirtásig viszik; kiürítnek minden kincstárt, még az egyházakéit¹⁾ is. A mennyit csak fizetni tud a megtámadott, annyit csikar ki tőle a megtámadó. Ez nem csak a hadsereg fentartásának eszköze, de eszköz arra is, hogy általa a kincstárt gazdagítsák és a jövődő háborúk számára gondoskodjanak. *A háborúk rendkívüli bevételei* azon idők financierinek legbiztosabb jövedelmi forrásait képezik. Vegyük hozzá még a fosztogatást, erőszakot és a gyújtogatást.²⁾ A háború terhe rászűlyosodik az elfoglalt országra és agyonnyomja. Számúzik a veszélyeseknek, vagy csak gyanúsaknak tartott lakosokat.³⁾ A többieket félelem szállja meg, s hogy kikerüljék a veszélyt, mely nemcsak javaikat, de személyeiket, feleségeik és lányaik becsületét is fenyegeti, kivándorolnak. Ekkor adót vetnek ki a távollevőkre,

¹⁾ »Mínthogy haszontalan emberek s nagyobb részök erősen hajlik ellenségeinkhez, a mennyit csak lehet, el kell venni tőlük, hogy ez által a király szolgálatára kényszeríttessenek.« Louvois, Charnelhez 1667. szept. 23. C. Rousset, *Louvois*, t. I, p. 120. — 1742-ben Prága ostroma alatt Broglie le akarta foglalni az egyházak »értékes tárgyait«, de Belle-Isle lebeszélte; — Le duc de Broglie, *Frédéric II. et Louis XV.*, t. I, p. 60. Paris, 1885.

²⁾ L. C. Rousset, t. I, ch. V, *L'histoire de la guerre de Hollande en 1672*, különösen 392. és köv. l. »A harmincz éves háború óta, mondja a kitünő történész, azon országok állapota, melyekben a harczoló hadseregek működtek, annyival siralmasabb volt, hogy közös megegyezéssel érvényre jutott a nemzetközi jognak egy neme, és pedig nem ugyan a kegyetlenségek meggátlása, — hanem ellenkezőleg azok szentesítése végett, oly ürtűg alatt, hogy azokat bizonyos szabályoknak vessék alá.« Következnek a tények és példák.

³⁾ »A király azt kívánja, hogy a herceg úr egész Lotharingiát biztonságba helyezze, elűzván Nancy- és más városokból mindazon lakosokat, kiket ő felségére nézve gyanusaknak fog tartani.« Richelieu, *Mémoires*, année 1635. *Lettres*, t. VI, p. 730. — 1635, ápril 24.

aztán lerombolják azok házait, kik azt nem fizetik meg.¹⁾ A gyűjtogatás remek eszköz volt a fizetések kierőszakolására. »Soha lázroham nem volt oly szabályos, írta Luxembourg 1672-ben, mint a mi szokásunk, minden két nap közül egyen felgyűjtani azokat, kik elég ostobák minket erre kényszeríteni.« A pfaltzi választó tiltakozik, nem ugyan a tény, hanem a rendetlenség ellen: »Nekem úgy látszik, írta Turenne-nek, hogy minden szigor mellett is csak azokat a helyeket gyűjtják föl, melyek megtagadják az adózásokat.«²⁾ Felgyűjtják ama falvak házait is és felakasztják lakosait, a hol a csapatokra lőttek. »Ama városok, mezővárosok és falvak lakosai, mondja az 1792. jul. 25-ki manifestum, kik ő császári és királyi felsége csapatai ellen magokat védelmezni, és azokra akár nyílt mezőn, akár pedig lakásaik ablakai-, ajtó- és nyílásaiból löni merészelnének, azonnal a hadijog szigora szerint fognak megbüntetettetni s házaik leromboltatni vagy felgyűjtatni.«

Louvois volt e véres műveletek kérlelhetetlen végrehajtója; de ő semmi újat nem talált fel: ő csak szabályozta bizonyos tekintetben a meglevő szokásokat és rendszeresen alkalmazta az eljárást, melyet kortársai rendetlenül alkalmaztak. Ő azt tartja, hogy a borzalomnak e rendszere gyorsabban fogja kényszeríteni a népeket, hogy alá vessék magukat. »Feltétlenül szükséges, írta Pfaltzra vonatkozólag, észre-téríteni e népeket, akár akasztás, akár pedig falvaiknak felgyűjtása által.« A németek konok ellenállást

¹⁾ »Itt az ideje, hogy elkezdje, naponkénti bírságot vetni ki a távollevők házaira, s ha nem fizetnek, házaikat leromboltatni:« Louvois, Róbert intendánsnak 1673. okt. havában. C. Rousset, *Louvois*, I. k. 484. l.

²⁾ C. Rousset, *Louvois*, t. I, p. 393.; t. II, p. 79.

fejtenek ki; versenyeznek a brutalitásban; a visszatörölások kegyetlensége elkeseríti a szenvedélyeket. »Embortelenségben túl kell tenni a németeken, ha nem akarnak tisztességes háborút folytatni«, mondja Louvois. Ezek a francziákat »kannibáloknak« mondják; a francziák pedig a németeknek csak »alakját és arczát« tartják »emberinek.« XIV. Lajos ötven házat égettet föl cserében egyért, melyet övéi közül gyűjtottak föl; a németek két francia fogolyt lövetnek föbe egy házért, melyet övéik közül gyűjtottak fel.¹⁾ Ha valamely vár mértékentűli ellenállást fejt ki, a helyőrséget gályarabsággal fenyegetik. Ha itt emigráltakat, vagy lázadó alattvalókat találnak, fogságba ejtik; azután, ha csekély számúak, felakasztják, vagy ha nem, megtizedelik, az életben maradottak pedig gályára fognak küldetni.²⁾ »Nem habozok közölni önnel, írta Condé herczeg Louvoisnak 1673-ban, hogy e népek szellemét egészen másnak találom, mint az előző évben; valamennyien két-

¹⁾ C. Rousset, *Louvois*, t. IV, p. 394, 183, 239; t. III, pag. 238, 380.

²⁾ »Ő felsége tekintetbe vévén, hogy ama várak rosszul vannak ejllátva s hogy nem remélhetnek semminő segílyt, s hogy tehát vakmerőség azoktól, kik azokat védelmezik, a mi példás büntetést érdemel, ő felsége elhatározta, hogy mindazon lovag, katona, polgárőrség és lakos, kik a várak védelmében részt veendettek, a gályákra fognak küldetni, ha a legyőzetés után tizennégy nap alatt egyenként száz talléron meg nem váltják magokat; hogy a francziákat illetőleg, ezek, ha nem nagy számban vannak, felakasztatnak, vagy megtizedeltetnek s az életben maradók gályákra küldetnek; a mi pedig a lotharingiai tiszteteket és a nemességet illeti, fogságra vettessenek, a nemesek birtokaik arányában, a mivel kiválthassák magokat, váltságdíj alá vettessenek s ha ezzel nem bírnak, házaik leromboltassanak.« Louvois, Créquihez 1670. szept. C. Rousset, *Louvois*, t. I, p. 300.

ségbe vannak esve...«¹⁾ 1793-tól kezdve ez képezi minden tábornoknak, a kik nem épen vasgyúrók, és minden hadbiztosnak, kik nem rajongók, szomorú és egyhangú refrainjét. Ugyanilyen panaszok fordulnak elő idegen katonák és diplomaták levelezéseiben is. Az idegenek Franciaországra, a forradalmárok pedig az idegen országokra alkalmazzák Louvois haditörvényét.

Igy fogták föl és így csinálták a háborút a XVIII. század emberei. D'Argenson ez iránt sok panaszt kapott minisztersége alatt, s ő azokat szívére is vette. De azt felelték neki, hogy »háború és irgalom nem járnak együtt.«²⁾ És igazat mondtak. Ez idők háborúi a hadak fegyelmezetlensége, a győzők zsarolásai és nem egy főparancsnok botrányos meggazdagodása által híresek. A hadseregek »egész élőldi tömeget, mely szárnyaikra kapaszkodik« czipelnek tova magokkal, s e tömeg az ő ragadozásaiából él; »ambuláns külvárosok« ezek, hova a tisztek és katonák zsákmányuk eladása és elköltése végett járnak.³⁾ Pusztító karavánok ezek, melyek nehéz-lomhán mozognak tova az országon keresztül, melyet romlásba döntenek és elragályosítanak; — egymásnak útjában vannak, megtorlódnak, szétmennek a győzelemben, szétfoszlanak a vereségben. Egy kortárs írja 1741-ben Frigyes morvaországi hadjárata után: »A góthok óta soha sem látott senki ilyen fajta háborút.«⁴⁾ Az osztrákok 1744-ben Lotharingia határáig nyomulnak elő s felszólítják meghódulásra a lakosokat; a

¹⁾ C. Rousset, *Louvois*, t. I, p. 448.

²⁾ *Mémoires*, t. IV, p. 403.

³⁾ L. Camille Rousset, *Le comte de Gisors*, Paris, 1868.

⁴⁾ Le duc de Broglie, *Frédéric II. et Marie-Thérèse*, t. II, pag. 210.

kikellenállnak, felakasztatnak, »miután arra kényszerítették, hogy önmagok vágják le orraikat és füleiket.«¹⁾ A hét éves háború felülmúlt kegyetlenségben minden megelőzőt. Saint-Germain gróf írja 1757-ben: »Az ország harmincz mértföldön köröskörül annyira fel van dülva és rommá téve, mintha tűzvész pusztította volna el.« »Körül vagyunk véve fölakasztottakkal«, írja egy másik tanú, »és nem kevésbé mészárolják le az asszonyokat és gyermekeket is, ha ellenállnak házaik kifosztásának.«²⁾ Frigyes hadseregébe sorozza be a foglyokat s ez még jótétemény rájuk nézve: máshol, mint Krefelden, mindenkit lekonzolnak, a ki ellenállni megszűnt. Oroszok és poroszok között az elkeseredés irtóztató. Az oroszok elfoglalják 1757-ben Memelt, besorozzák a helyőrséget, deportálják a polgárokat. »A hunnok inváziója óta ehhez hasonlót nem lehetett látni; felakasztották a lakosokat, miután előbb levágták orrukat és füleiket, kitépték czombjaikat, fölmetszették belső részeit, szívöket.«³⁾

A poroszok ezért a következő évben boszulták meg magokat Küstrinnél. »Az oroszok, mondja Frigyes, kétezer fogolyt vesztek és legalább tizenötezer embert, kiket a csatamezőn hagytak, mert a katonák nem kegyelmeztek meg nekik.« Potemkin herczeg 1788-ban hat hónapig ostromolta Otsakof török várost. Ő udvari ember volt és jobb nevelésű. Büszkélkedett az irodalomban való jártassága- és finomságával. »A spanyolok kegyetlenségei az új világban s

¹⁾ Voltaire, *Siècle de Louis XV.* ch. XI.

²⁾ Grimm. L. Sainte-Beuve, *Causeries du lundi*, t. VII, art. Grimm.

³⁾ Hermann, *Geschichte des russischen Staates*, Gotha, 1832—1866, V. k., 142. l.

az angoloké az Indiákban, — írja egy orosz¹⁾ — semmik a mi bölcsész-katonánkéhoz képest, ki Rousseau *Héloïse*-ának lefordításával foglalkozott, — kipusztítván mindazokat, kik oly tárgyakkal birtak, melyek alkalmasak voltak kísértetbe hozni birvágját.« Deczember 16-án történt a roham.²⁾ Húszezer török közül, kik a várat védelmezték, megöletett tizezer. A város zsákmányolás tárgyává tétetett, a fosztogatás három napig tartott, több mint hatezer lakos konzultatott le. »Az orosz katonák féktelensége annyira ment, beszéli Ségur, hogy a roham után két nappal, midőn némely zugokban, némely földalatti helyiségekben török gyermekeket találtak elrejtözve, megragadták őket, feldobták a levegőbe és szuronyaik hegyével fogták fel és kiálták: »Ezek legalább soha sem fogják bántani a keresztényeket!«

Nemcsak a hadmenet, hanem a hátrahagyott csapatok biztosságának megszilárdítására is kezeseket vesznek. Midőn Belle-Isle 1742-ben elhagyja Prágát, 16 előkelő embert visz magával, kiválasztva négyet a nemesség, négyet a papság, négyet a hatóság és négyet a polgárság köréből: ezek felelősek a helyőrségért, mely a várban hátramarad. Sőt tovább mennek, e czímen elfoglalják még a várakat és megszállnak egész országokat is. Choiseul herczeg irá Bécsből 1757-ben³⁾: »Rábirtam Kaunitz grófot, hogy mondja meg határozottan a hannoveri miniszternek, hogy, ha a 15,000 angol, kikről azt tartják, hogy valószínűleg Fran-

¹⁾ Rostopchine, *Correspondance*. Moscou, 1876.

²⁾ Hermann, id. m., VI. k., 178. l. — Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches*, VI. k., 658. l. Gotha, 1859—1863. — Ségur, *Mémoires*, t. III, p. 442.

³⁾ Filon, *L'ambassade de Choiseul à Vienne*. Paris, 1872. Hannover tudvalevőleg az angol király patrimoniuma volt.

cziaországban fognak partra szállani, a legkisebb zsarolást viszik is végbe, mely ellenkezik a művelt nemzetek közt fennálló szabályokkal, a hannoveri választó fejedelemség lesz a felelős a károkért, s hogy egy francia falu, melyet angolok gyűjtanak föl, múlhatatlanul egy hannoveri város felgyújtását fogja eredményezni.« Bernis, ki akkor külügy-miniszter volt, tökéletesen helyeslé az eljárást: »Nagyon rossz vélemény volna felőlünk, azt hinni, hogy képesek vagyunk kimélni a haldokló ellenséget . . . Az angol király államait bizonyos mértékig úgy kell tekinteni, mint kezeink közt levő zálogot.«

Ha teljesen ismerni akarjuk az eljárást, különösen azt, melyet követtek azon államok, melyek a Franciaország elleni coalitiót képezték, a munkánál kell azokat látnunk, nem is ellenséges és megtámadott országban, hanem megszállt országban, melyet megtartani akarnak: a lengyel tartományokban, melyeket zálog címén felosztani és birtokba venni szándékoznak. ¹⁾

Az orosz katonák, kik, Rostoptsin mondásaként, »inkább útonálló rablók, mint katonák«, kegyetlenségben versenyeznek a lengyelekkel, a kik ellen harcolnak s csakhamar felül is múlják őket. Mindkét részről ölnek, rabolnak, gyűjtogatnak, erőszakoskodnak és zsarolnak a vallás nevében. Egymást kölcsönösen puskalövésssel és ostorcsapással térítik. Saldern, ki ez oroszokat vezényli, »dühöngő, kinek kardot adtak a kezébe«, mondja egy tanú. Frigyes katonailag kizsákmányolja a területeket, melyeket bitorol; raktárakat alakít, éllelmezi magát, adókat szed, megerősíti hadseregét és requirál mindent, még lengyel nőket is csa-

¹⁾ L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, 226. és k. l.

patostúl, hogy benépesítse Pomerániát, a hol, úgy látszik, a nőkben hiány van. »E szigor«, írja a szász residens, »a lakosokat a kétségbeesésig vitte.« A műveltebb osztrákok a törvényességet hangoztatják. Megállapítják a határokat, iratokban keresik a jogcímekeket, érvényesítik azokat és azután a »visszakeblezett« lakosságot az örökös tartományok durva kormánya alá helyezik. Alapjában véve e kormányzat, a szelíd külsőségek és eljárási formák mellett is, azonos az oroszok- és poroszokéval. »A jótékony Mária Terézia nevében, így tudósít egy történetíró,¹⁾ két ember, Pergen, ki a közigazgatás vezetésével bízott meg, és Hadik, a csapatok parancsnoka, e szerencsétlen vidékek ellen oly rendszabályokat fogantatosítottak, melyeket forradalmiaknak neveznek, és oly törvénykönyvet hoztak be, mely felülhaladja a mi forradalmunkét.« A kivándorlás bünténynek tudatott be, a lakosoknak megtiltatott a terület elhagyása; azok, kik megmaradtak, határtalanul zsaroltattak; a kik futással akartak menekülni a gyűlöletes occupatiótól, javaik elkobzásával bűnhődtek: Braniczki, a kit a lengyel király küldetéssel menesztett Versaillesba, emigránsnak tekintetett és javai elkoboztattak.

A lengyel bírák kénytelenek valának esküt tenni Ausztriának és ennek tetszése szerint itélni el honfitársaikat. Legnagyobb részök megfélemlert és engedelmeskedett. Azonban a bécsi udvarnál azt tartották, hogy e két proconsul igen sok mérsékletet tanúsít és igen nagy kimélettel jár el. »Itt azt vetik szemére Pergen grófnak«, írja II. József, »hogy nem eléggé tevékeny; tény az, hogy még nem

¹⁾ Fernand, *Histoire des trois démembrements de la Pologne*, liv. V, Paris, 1820.

történt semmi.« Hadik sem ér többet: »Nagyon öreg e feladatra, nagyon lassú és nagyon hátráltatják magyar előitéletei, melyek nem idevalók.«¹⁾

Ilyenek a háború erkölcssei a régi kormányzat vége felé. A terroristák könnyűeknek találták és könnyű-szerrel alkalmazkodtak hozzájuk; mindazáltal fanatismusok vadságán kívül egy új és különösen tűrhetetlen romlottsággal toldották meg: az emberiség képmutatásával. Ez általános áramlatnak, egyfelől az őrségi parancsok zsarnokságának, másfelől a visszatorlások elterjedt ragályának ellenállni: különös lelkierőre volt szükség. Ez képezi nemzeti háborúink hőseinek legtisztább dicsőségét. Veterán bölcsészek, mint Dugommier, lelkesült fiatal harcosok, mint Marceau vagy Desaix, a régi hadseregek katonai erényeivel nemes gondolkozásuk meleg lendületét tudták párosítani.

XIII.

Vessük össze e tényeket és következtessünk. Két esemény képezi foglalatját Európa jogszokásainak a francia forradalom előestéjén: az osztrák örökösödési háború és Lengyelország felosztása. Az első mutatja, mily becsben tartották az állami szerződéseket; a második mutatja a tiszteletet, melylyel a meglevő souverainitások iránt viselkedtek. E méltatlan tények képezik a régi Európa végrendeletét, melyet aláírván, nem maradt más hátra, mint hogy meghaljon, hátrahagyván azokra, kik reformálni akarták, de kik a magok szégyenére és a köznek szerencsétlenségére csak utánozni tudták azt, — a visszaélések veszedelmes

¹⁾ Arnoth, *Maria Theresia*, VIII. k. 413. l.

hagyományát, mely vesztét okozta. E visszaélések a szokásból származtak, de a szokás soha sem értelmeztetett oly logikai cynissal, s a gyakorlatban nem vitetett ily botrányos szélsőségekig. Ez a *summum jus*, de egyúttal a legnagyobb igazságtalanság is, sophisma és tagadás. A régi kormányzat elérkezett a kétértelműség azon határáig, hol a természetéből kiforgatott jog visszaéléssé fajul. Az államokat a századok példája, saját előzményeik, ily tettekre utalták és észrevétlenül vezették őket saját elvök túlhajtásához. Nem vették észre, hogy túlozván, romboltak. Joguk nem volt más, mint elévülés, és a tényleges birtoklás, mely azért áll fenn, mert épen megvan és csak saját súlya által támogatatik: *mole sua stat*. Kiméletlenül tépték szét a fátyolt, mely az 'államok szentélyét fődte és elvonta a tömeg szemei elől a felség mysteriumát. Megmutatták a nemzeteknek, hogy két dolog áll fölötté az uralkodók jogának és az államok jogának: az államok ereje és az uralkodók megegyezése. Megnyitották az utakat egy oly forradalomhoz, melynek, hogy trónjaikat felforgassa és birodalmaikat megdöntse, csak az kellett, hogy ellenök fordítsa saját magoktartását és kövesse példáikat. Így aztán követve szigorúan a meglevő szokást, az uralkodók, kik a legteljesebben képviselték a régi kormányzatot, előkészíték ennek bukását, tudtukon kívül igazolván Pascal e mély gondolatát: »A szokás, már azon egyedüli oknál fogva is, hogy el van fogadva, képezi az egész jogot; ez tekintélyének rejtelmes alapja. A ki azt elvének kútforrásához vezet vissza, megsemmisíti.«¹⁾

Az állameszély, mint elv és végcél; a fondorlat mint

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet, art. III, no. 8.

eszköz, az erő mint törvény: ime ez minden, a mi e közjogból megmarad. A politikusok ezt cynicusan vallják be. »Az erő a legfőbb törvény«, mondá egy osztrák diplomata, »és arra vagyunk alkotva, hogy még akkor is több erőre törekedjünk, mikor már sokkal birunk.«¹⁾ Nem lehet erre borzalom nélkül gondolni és megtaláljuk a borzalom emez érzetét mindazon kortársaknál, kiknek kissé magasabb látkörük van, kik megfigyelnek és dolgoznak. Senki sem volt ettől inkább áthatva és senki sem adott annak megkapóbb szavakban kifejezést, mint azon ember, ki a válságban, melyet előre érzett, Európa mindig tisztán látó és mindig félreismert tanácsadója volt: Mallet du Pan. 1792-ben²⁾ ezeket írta: »Megléhet, a világ egy részében sem voltak a társadalmi felforgatás szerzőire nézve több sikert ígérő viszonyok. Európa, különböző kormányok sokaságára darabolva, kevés alapot nyújt a közös ellenállásra és az első continentalis nagy nemzetnek, mely megváltoztatja a társadalom arczulatát, csak össze nem tartozó tagoktól kell tartania. Azon jelleg folytán, melyet az európai politika az utolsó század óta magára öltött és a szerződések természeténél fogva, melyekre azt alapították, nehézzé lett, egy közös érdek mellett felrázni harmincz uralkodót, kik mindnyájan kölcsönösen félnek egymástól, és a kiket minisztereik száz esztendő óta hozzászoktattak, hogy biztosságukat az oly veszélyek iránti közönyre alapít-

¹⁾ A tescheni congressuson (1779.) tartott és egy francia ügynök által megrótt beszéd. — Affaires étrangères. — »Csak a menyneknekországa nyerhető meg türelem által, mondá Frigyes; a földi királyságok erővel vívhatók ki.« Le duc de Broglie, *Frédéric II. et Marie-Thérèse*, t. II, p. 198.

²⁾ *Mercure*, januári sz. *Mémoires et correspondance*, I, p. 251.

sák, melyek a többi államokat fenyegetik, a melyektől tartaniok kell, hogy nekik egykoron ártani fognak.«¹⁾

Igy tehát, a mikor az európai köztársaság ez anarchiában oszlott fel, mikor a törékeny és mesterkéltné kapcsolatok, melyek a kormányokat összetartják, mindenütt törni látszanak, az államok bensejében a romlás és feloszlás ugyanazon elvei fenyegetik a fennálló rendet. Egyszerre minden felbomlik és szétesik: ugyanazon válság szakítja meg az államok egymásközi viszonyait és zavarja meg otthon a kormány és polgárok közi viszonyokat. A válság ugyanazon túlzásokból származik és ugyanazon okok hatása alatt fejlődik. Úgy az államok külpolitikájában, mint belügyeiben a régi kormányzat a saját elvével való visszaélés folytán vész el. Ugyanazon forradalom fenyegeti valamennyiöket: de tehetetlenek lévén már arra is, hogy ellene szövethessenek, ha előre látták a benne rejlő veszélyt, még tehetetlenebbek arra, hogy azt fölismerjék. Az európai politika tanulmányozása megmagyarázza nekünk, hogyan fejlődhetett e forradalom megtorlatlanul Európában, és hogyan diadalmaskodhatott ama ligák fölött, melyek célja volt azt elfojtani. Egy futó pillantás a kormányokra és nemzetekre tájékoztat nekünk annak sajátságos jellegéről és a könnyűségéről, melylyel magát propagálta.

¹⁾ »Európa tökéletes anarchiában van és hasonlít Görögországhoz, midőn Spárta és Athén elveszték az uralmat, melyet azon gyakoroltak és minden köztársaság uralkodni akart benne.« Mably, *Notre gloire ou nos rêves*. 1778. — »Európa oly helyzetben van, a minőben a római birodalom megdőlése óta még soha sem volt.« Linguet, *Annales*, t. IV. *Réflexions sur l'état de l'Europe en 1779*.

MÁSODIK FEJEZET.

A kormányok és a reformok.

I.

»Most az összes hatalmak válságban vannak«, mondá nagy Katalin 1780-ban.¹⁾ Az egykorúak iratai tele vannak baljóslatokkal az államok jövője felől. A hanyatlás általános kiáltása ez; forradalmakat várnak, katastrophákat hirdetnek.²⁾ Franciaországban épen fenyegetőknek látszanak: a gépezet nagyon régi és nagyon complicált, a rugó meglazul, a gépész meggyengül, az állam zavarokba sülyed.³⁾ Franciaország elaggottságban, Poroszország az időelőtti növekvés okozta kimerültségben hanyatlik alá. Ez utóbbi nem más, mint »mesterkéltség hatalom.« Európa felé csak karcsú és törékeny homlokzata, a homokra czölöp és támasz nélkül vakmerően épített ingatag szerkezete van; csakis az építész lángesze tartja fenn. »Ha valamikor«, írja Mirabeau, »kevésbé tehetséges fejedelem lép trónra, látni fogjuk azonnal ledőlni e rettenetes óriást;

¹⁾ *Publications de la société d'histoire de Russie*, t. II.

²⁾ Grimm írja 1757-ben: »Nagyon távol van tőlem azt hinni, hogy az ész századához közeledünk, és inkább azt hiszem, hogy Európát valami végzetes forradalom fenyegeti.« Linguet írja 1779-ben: »A népek szenvednek, a kormányok elégületlenek; egyik ponton úgy, mint a másikon, minden amaz izgalomban, ama forrongásban van, mely a nagy válságokat szokta megelőzni.«

³⁾ L. Taine, *L'Ancien Régime*. Paris, 1876. — Rocquain, *L'Esprit révolutionnaire avant la Révolution*. Paris, 1879.

látni fogjuk Poroszország bukását Svédorszáéhoz hasonlóan.«¹⁾

Mária Terézia monarchiájának romlása fölött sohajtozik: »Minden polgári és politikai kötelék meglazul; az embereket és tartományokat csak szerencsétlenebbeknek és romlásban látjuk; és ez mind rosszabb lesz, ha így bánunk velök.«²⁾ Mallet du Pan Angliát »adókkal túlterheltnek, pártszellem által szétszaggatottnak, a pénzsomj által corumpáltk, és, mint Velence volt, minden előrelátó politikus szerint kikerülhetetlen romlás által fenyegetettnek« mutatja be.³⁾ Mit mondjak Spanyolországról? Hanyatlásának okai a bölcsészekre nézve már közhelyekké lettek, a kezdő politikusokra nézve pedig iskolai gyakorlatot képeznek.⁴⁾ A mi Lengyelországot illeti, ez elhagyatva az oroszok által, az alchimisták rendelkezvényei és a szélhámosok csodaszerei közt kénytelen választani.⁵⁾ »Én úgy

¹⁾ *Monarchie prussienne*, Paris, 1788, liv. VII. — »Az épület homokra van építve, meg fog repedezni és össze fog dőlni«, írja Katalin Grimmhez (németül); és egy másik levélben (franciául): »A porosz monarchia, melynek ön nem ad többet öt évnél, hogy alapostúl tönkre menjen.« 1790. jún. 24. és 1791. május 9-ki levelek. — »A nagy épület, melyet emelt, úgyszólván csak homokra van építve.« Mably, *De la paix d'Allemagne*. — V. 5. Philippson, *Geschichte des Preussischen Staatswesens*. Berlin, 1880. — L. a diplomaták ítéleteit Raumernél, *Beiträge*. Leipzig, 1836. t. V, p. 298. Tratsevsky, *Revue historique*, t. XV.

²⁾ II. Józsefhez, 1778. jan. 2. Arneth, *Maria Theresia und Joseph II.* Wien, 1867.

³⁾ *Annales politiques*, t. III, 1782.

⁴⁾ L. Buckle, *Civilisation en Angleterre*, ch. XV. *De l'Espagne* (francia fordítás). Paris, 1883.

⁵⁾ L. Rousseau, *Gouvernement de la Pologne*. — Mably, *Du gouvernement et des lois de Pologne*, sat.

látom«, írta Rousseau 1772-ben, »hogy Európa valamennyi állama a romlás felé siet: monarchiák, köztársaságok, mind ama nagyszerűen szervezett nemzetek, mind ama bölcsen megfontolt és kieszt kormányrendszerek, mint elaggottak, közel halálnak néznek elébe. Valamennyi nagy nép, saját súlya által földre tiporva, nyög.«

A régi kormányzat eme süllyedésének okai mindenütt ugyanazok¹⁾: udvari túlköltekezések és hadi kiadások; költséges építkezések, bőkezű vagy fősvény ágyasok, bírvágyó kegyenczek s ezenfelül az aránytalan fegyverkezések folyton növekvő igényei. »Európa annyira tönkre van jutva«, írta Montesquieu, »hogy ha egyes emberek volna olyan helyzetben, mint e világrész három leggazdagabb hatalmassága, nem volna miből élniök.«²⁾ Az államok hitel nélkül, adósságokkal vannak terhelve, összeroskadnak azok súlya alatt, s a kis államok még inkább ki vannak merülve, mint a nagyok, mert kevesebb jövedelmi forrással rendelkeznek és szintoly pazarlásokat visznek végbe.³⁾ Csak egy

¹⁾ L. Franciaországra nézve Taine, *L'Ancien Régime*.

²⁾ *Esprit des lois*, liv. VIII, ch. XVII.

³⁾ L. Angliára nézve Erskine May, *Histoire constitutionnelle*, traduction de M. Cornélis de Witt, Paris, 1865. — Spanyolországra nézve Baumgarten, *Geschichte Spaniens*, Berlin, 1861. — Poroszországra nézve Philippson, *Geschichte des Preussischen Staatswesens*; — Ausztriára nézve Arneth, *Geschichte Maria Theresia's*; Svédországra nézve Geffroy, *Gustave III*; — Olaszországra nézve Bianchi, *Storia della monarchia piemontese*, Turin, 1877; — Franchetti, *Storia d'Italia 1789—1800*, Milano, 1880; — Allen, *Histoire de Danemark*; — Hausser, *Deutsche Geschichte*, 1786—1815, 4-dik kiadás, Berlin, 1869; — Sybel, *Histoire de l'Europe pendant la Révolution*, francia fordítás, Paris, 1869; 4-dik kiadás, Stuttgart, 1879—1882. sat.

állam volt, mely daczára adósságai roppant terhének pénzzel rendelkezett, s ez Anglia volt, minek érdeme a Pitt-kormányt illette meg. Poroszországnak volt kincstára, érczkészlete és egyensúlyban tartotta költségeit, a mit Frigyes kérlelhetetlen takarékosságának köszönhetett. De tényleg nem volt sem rendes költségvetése, sem megállapított számadása. Frigyes utódának pár évi pazarlása elég volt arra, hogy Poroszországot e viszonylagos jólétből az általános romlásba döntse. A francia udvar 1791-ben Párist elhagyni, a vidéken kormányt alakítani s a határra csapatokat gyűjteni készült: pénzre volt szükség. Marie-Antoinette fivéréértől kért. Mercy követ ezt válaszolta neki: ¹⁾ »A császár Hollandiában szándékozott kölcsönt fölvenni, de nem kísérlé meg, mert Amsterdam városa 12 milliónyi kölcsönt vett föl már bukófélben levő bankja számára. Oroszország 8—10 milliót vett föl; Svédország pedig 6 milliót, jelzalogként lekötve vasbányáit; Lengyelország 4—6 milliót akart fölvenni, de nem kapott. Minden pénz Angliában van. Egész bizonyossággal tudva van, hogy a hessen-kasseli landgraf ²⁾ 15—20 millió forintnyi kincstárral rendelkezik s hogy annak egy részét elhelyezni szeretné, de oly kevéssé bizalmas, hogy nem lehet rábirni: már két nagy udvart utasított vissza.«

A kormányok kölcsönökre vannak utalva, az adósság fölemésztí a jövedelmeket, az államháztartási hiány chronicus. Ez a kormányzat sarkalatos hibája s e tekin-

¹⁾ 1791. ápril 21. Arneth, *Marie-Antoinette, Joseph II. und Leopold II.* Wien, 1866.

²⁾ IX. Vilmos, fia a hírhedt ember-kalmárnak, ki katonákkal kereskedett és meggazdagodott a fegyverkezésekből, melyek fejedelemsorszárait tönkre juttatták.

tetben Európa helyzete, ha tán nem is rosszabb, de nem is jobb Franciaországénál. Ebből mindenütt ugyanazon következmények állnak elő. »Az adók«, írja Mirabeau 1788-ban, »általában utálatosan rosszul vannak kezelve Európában.« Mindenütt, a continensen úgy, mint Franciaországban, azt látjuk, hogy az adózó annál kevesebb adót fizet, minél gazdagabb. Azon mértékben, a mint az adók emelkednek, terjesztik ki a kiváltságokat, melyek azoktól mentesítenek. Ez a megfordított progressiv adórendszer. A nemesek kivonják, a polgárok fölmentik magokat: a teher a falusi lakosságot nyomja agyon. Ama terhekhez, melyekkel az uralkodó sújtja alattvalóit, járulnak azok, melyeket a földesúr halmoz jobbágyainak vállaira. A hűbéradók mindenütt ugyanazok és Franciaországban még kevésbé terhesek, ha nem is kevésbé vexatoriusok.¹⁾

Nem beszélek Oroszországról. Itt a jobbágyság a XVI. században hozatott be, akkor, midőn Európa többi részében megszűnt, vagy meglazult.²⁾ Lengyelországban mindazon mérséklések nélkül állott fenn a jobbágyság, melyeket annak az erkölcsök viszonylagos szelidsége, a földesurak jól felfogott érdeke s mindenekelőtt az állam beavatkozása nyújtottak Oroszországban.³⁾ Németországban majd mindenütt fennáll. A paraszt nem hagyhatja el az uraságot, se meg nem nősiülhet, se foglalkozását meg nem változtathatja ura beleegyezése nélkül. Fialat korá-

¹⁾ L. Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution*, liv. II, ch. I.

²⁾ Anatole Leroy-Beaulieu, *L'Empire des tsars et les Russes*, t. I, p. 387. Paris, 1882.

³⁾ Ségur, *Mémoires*, t. II, p. 233 ; Rambaud, *Histoire de Russie*, p. 478. Paris, 1878.

ban a kastélyban szolgál; később földbért szolgáltat és robotot teljesít, mely hetenként három napra terjedhet. Csak nagy-nehezen lesz birtokossá; vagyona minden esetben gondnokság alatt marad s még öröksége sem száll át egészen gyermekeire. ¹⁾ E rendszer Németországban általános panaszra szolgáltat okot. ²⁾ Egyébiránt az alkalmazásban eléggé szembetűnő eltéréseket lehet észrevenni. Zweibrückenben a gyakorlat kegyetlen. Pertz a mecklenburgi nemes lakását egy vadállat barlangjához hasonlítja, mely köröskörül mindent elpusztít és csendben elfogyaszt. A lausitzi pór: rabszolga. A hesseni landgraf fejenként száz talléron adja el alattvalóit az angoloknak. A bajor baromi módon butítja el a magáéit: »Ez a barmok által lakott földi paradicsom« — mondá Frigyes. ³⁾ »Az osztrák ház államaiban«, jelenti egy egykorú, »a nép szegény; a kereskedő és középrend általában jómódú; a nagyok, főurak hatalmas-gazdagok, az uralkodó pedig majd mindig kénytelen utak- és módokról gondoskodni, hogy valamikép előteremtse az állam fentartására szükséges összeget.« ⁴⁾ A kormány a paraszt sorsának javítása- s következőleg az adó jövedelmezőségeért küzd. A jótékony és okos császárnő alattvalóit béke időben »elnyomottaknak és túlterhelteknek« mutatja be nekünk. ⁵⁾ Egy 1769-ben az

¹⁾ Tocqueville, *L'Ancien Régime*, liv. II. ch. I.

²⁾ Hausser, t. I, p. 272, liv. I, ch. II.

³⁾ Pertz, *Leben des Ministers Freiherrn von Stein*. Berlin, 1849—1855. Perthes, *Zustände und Personen*. Gotha, 1862. Rambaud, *Les Français sur le Rhin*, Paris, 1873.

⁴⁾ Bielfeld, *Institutions*, t. I, ch. X, §. 12.

⁵⁾ Arneth, *Maria Theresia*, IX. k., XII. és XIV. f.: a közigazgatás és pénzügy; X. k. A tartományok. Bécs, 1879. — Léger, *Histoire de l'Autriche*, Paris, 1879.

államtanácsához intézett jelentésben Csehországról a következőket olvassuk: »Rémülettel, valódi borzalommal és mély megindulással szemléljük a végínséget, melyben a paraszt ama terhek súlya alatt sínlődik, melyeket a hűbérúr reá halmozott«. »Rosszabb helyzet, mint Magyarországon« — mondá egy másik ügynök s azt hívé, hogy ennél ijesztőbb összehasonlítást nem tehet. II. József meglátogatta az országot és megrémülve tért vissza.

Poroszországban a paraszt aránylag kevésbé volt szerencsétlen. Frigyes sajtolta ugyan alattvalóit, de okkalmóddal. Megkövetelte, hogy a nemes birtokán lakjon és jobbágyaival foglalkozzék. Mindenikök a királyhoz fordulhatott, ki minden kérvényt elolvasott. Az állami tisztviselők a föld gondos művelését ellenőrizték: az állam javította a földművelést és megvédelte a hűbérest a földesúr túlkapásai ellen. Mindazáltal a paraszt sorsa nagyon kínos maradt: hétszerte többet fizetett, mint a hűbérúr, egyenes adókban, a közvetett adók pedig, melyek azon végletekig vitt védvámrendszernek voltak a kifolyásai, melyet Frigyes foganatosított, sujtották a parasztot ruházatában, élelmében, sőt még munkaeszközeiben is. A mezei birtokra számtalan, bonyolódottabb és szövevényesebb teher nehezedett mint Franciaországban.¹⁾ Kiszámították, hogy Brandenburgban kilencz és háromnegyed tallért jövedelmező harmincz acre-nyi föld után a paraszt nyolcz tallért és három garast fizetett az államnak, nem is számítva azt, a mivel ezenkívül még a földesúrnak és a papságnak tartozott. Pomerániában, hol a talaj kevésbé terméketlen, tizenhét és fél tallérnyi jövedelem után fizetett tizenhat fallért és

¹⁾ Hillebrand, *La Prusse contemporaine*, Paris, 1867.

huszonegy garast. Emerland a porosz király birtokának legnyomorultabbika volt: itt a parasztok kétségbeestek a megélhetésen s a földek parlagon heverték. ¹⁾

A dán paraszti élete semmiben sem különbözött a németétől. Ellenben Észak- és Közép-Olaszország Európa azon országainak egyike volt, hol a falusi lakos legkevesebbet szenvedett. Tengődött a földesúr jóakaró gyámsága alatt, ki főleg Piemontban a rendszer szigorát szelídítette. A paraszti sorsa enyhébb volt az olyan országokban, hol a nemes a kisbirtokon lakott ²⁾ De a valóságban ez is nehéz állapot volt és visszaélésekkel teljes. Göthe, 1786-ban Veronán átutazván, megszólított egy embert: »Kérdezém, hogy nincsenek-e gazdag parasztszomszédok is? — Igenis, vannak kétségkívül. — És mit csinálnak a pénzükkel? — Vannak uraik, kik azt elveszik tőlük.« ³⁾

Franciaországban a kis nemesség birtokán lakott, de nem adminisztrált, kivéve nyugaton, hol a régi erkölcsök fentartották magokat, a mi a vendéi hadseregeket is megmagyarázza. A főnemesség sem birtokain nem lakott, sem nem adminisztrált. E tények kétségkívül sehol sem voltak oly szembeötlők és oly általánosok, mint Franciaországban; máshol is maradtak többé-kevésbé mély nyomai a feudális kormányzatnak, de, kivéve Angliát, hol a nemesek a helyi közigazgatást végezték és Poroszországot, hol azt részben megtartották, a nemesek majdnem mindenütt francia módra igyekeztek élni, elpazarolni vagyonukat, elhanyagolni köteleiket, visszaélni a jogokkal, melyek ama-

¹⁾ Philippon, II. k. I. és V. f.

²⁾ Bianchi, t. I, ch. VII. Cantu, *Histoire des Italiens*, t. X. (francia fordítás.) Paris, 1859.

³⁾ *Voyage en Italie*, trad. Porchat. Paris, 1862.

zoknak csak folyományai voltak, és így elvesztették minden létjogosultságukat. ¹⁾ Poroszországban, hol a király féken tartotta és az állam iránti kötelességeinek teljesítésére szorította a még gőgös és nyers nemességet, ez utóbbi tiszteletben állott a paraszt előtt és a nemzet főerejét képezte. Hasonlókép volt Piemontban. Ellenben Magyarországon, Csehországban, az osztrák ház örökös tartományaiban az állam tehetetlen volt a nemest megfékezni, és a paraszt szüntelen az uralkodóhoz folyamodott a földesúr ellen.

Ez menedék volt; de nem létezett ilyen a birodalom tartományaiban: Sváборszágban és Frankoniában, melyek a közvetlen nemességéi voltak. Így nevezték e nemességet, mert csak a birodalomtól függött; tényleg pedig nem függött senkitől sem. Itt se kormány, se felsőbb igazságszolgáltatás, se gyámság, se oltalom, se rendészet — se semmi abból, a mi a nagy államokban többé-kevésbé mérsékelte a rendszerrel járó visszaéléseket. Eltekintve néhány, magas értelmi műveltségű és magas erkölcsű családtól, melyek Németország becsületét és lelkét képezték, melyekben az atya patriarchalis módon kormányzott és a melyek fiai a világban forogtak és a nagy udvarokban pályát törni igyekeztek, — mint például a Gagernek és Steinok, — mind a többi birodalmi grófok és bárók elszigeteltségöikkel, erkölcsi nyomorukkal és politikai durvaságukkal kevélykedtek; mintha elfajult souverainitásuk bélyegét hordták volna magokon, és ők erre még büszkéek voltak. Mint igazi falusi zsarnokok s otromba torzképei a porosz despotismusnak,

¹⁾ L. Taine, *L'Ancien Régime*, liv. I. *La Structure de la Société*.

melynek csak kegyetlenségeit utánozták, Németország szívében egy szigetcsoportot képeztek, inkább elkülönítve Európától uradalmaik elzárkózottsága, mint lettek volna az Óceán hullámai által. »Elég némely helyen«, mondá egy német publicista, ki különben a régi szokásokhoz nagyon ragaszkodott, »csak egy pillantást vetni a falura, hogy megmondjuk, hogy a birodalmi nemességé. E nemességnek megvolt létjogosultsága és nagy szolgálatokat tett a népeknek a középkor féktelenségei közepett; de ma már csak ártalmas. Hajdanában megvédte a parasztot az erőszakoskodások ellen; de most maga erőszakoskodik a paraszt ellen. A kiváltságok itt sokkal súlyosabbaknak és elviselhetetlenebbeknek látszottak, mint máshol.« Semmi sem volt ennél népszerűtlenebb az egész birodalomban. ¹⁾

A svédországi nemesek csak multságokra gondoltak; a dánok jószágfelügyelőik zsarolásainak engedték oda hűbéreseiket. Spanyolországban az udvar költséges unalmasságain tékozoltak el az uradalmaikból kínosan kicsikart pénzt. A rosszul művelt birtokok nem jövedelmeztek többé, és a népet csak tunyasága tartotta meg a tiszteletben urai iránt. A rendszer kevésbé nyomasztónak látszik és pedig egész Európában, a papság által birt területeken: itt a régi szokások kissé jobban tartották fenn magokat, de a kihasználásnak különben nagyon viszonylagos szelídségébe sok hanyagság vegyült. Másfelől az adómentesség, melyet az egyházi javak élveztek, a terheknek nagyobbodását vonta maga után a parasztra nézve. Ebből oly elégtelenség és nyugtalanlás származott, melyek még Spanyolországban is nyilvánosan törtek ki.

¹⁾ L. Hausser, t. I, livre I, ch. V.

E szerint a ziláltságnak ugyanazon okai az egész continensen ugyanazon bajokat idézik föl az államokban. A kormányok érzik amaz okok hatásait és azokat megszüntetni igyekeznek. A gondolkozók tanulmányozzák a bajt és óvószereket hoznak javaslatba. Egyidejüleg a hanyatlás e mozgalmával egész Európában a helyreállítás mozgalmát látjuk megindulni. Nézzük először is hogyan fogják föl a reformokat.

II.

Ez eszmék gyújtópontja Franciaországban van: ¹⁾ besugározza egész Európát, de a fénysugarak megoszlanak, és szükséges azokat megkülönböztetni. A gondolkozók közt, kik irányt szabnak, az elsők, és a kiknek szavát leginkább meghallgatják azok, kik csak a visszaélések megszüntetését tartván szem előtt, az államot reformálni, de épen nem lerombolni akarják. Montesquieu a legmélyebben gondolkozónak, legszilárdabbnak és a legbölcsebbnek tűnik fel: tanulmányozta a tényeket, tisztelettel viseltetik minden iránt a mi bizonyos, az észet alárendeli a dolgok természetének. Kimutatja, hogy minden kormány létjogosultságával magában hordja fenmaradásának és romlásának okait. Tanítja, hogyan olthatja be mindenik a saját alkotmányába elemeit a művelődésnek, mely mindnyájoknak becsületét és érdekét képezi. Felvilágosítja az államokat a közös veszély felől, mely azokat fenyegeti s mely az elvökkel való visszaélésben áll. De gondolata sokkal magasabban szárnyal, hogysesem azt korának politikusai felfoghatnák. Sokkal

¹⁾ L. Taine, *L'Ancien Régime*, livre III: *L'Esprit et la doctrine*.

gyakrabban csudálják, mint olvassák Európában, és gyakrabban olvassák, mint megértik. Befolyása távoli és közvetett: munkájának csak részletei által hat, és a nagy törvényekből, melyeket kifejt, kortársai csak egyes kiszakított tételeket fogadnak el.¹⁾

A mi e politikusoknál hiányzik, a kik bármily műveltek is, gondolkozásmódjokban könnyelműek, szelesek, izgatottak és nagyvilágiasok, az nem a hatalmas lencse, mely a nagy fénysugarakat összpontosítja, hanem a kristály, melynek metszett oldalai szikracsomókban szórják szét a világosságot. Voltaireben megvan a régi Európa minden lángelméje. Megérti a régi Európát, a mélyébe hatol, mindig megérteti magát vele: megnevelteti azt önmaga felett és mulattatva oktatja. Hibái által ép annyira uralkodik, mint tehetségei által: a lelkesedés, melyet a világgfival közöl, nem viszi őt annyira, hogy ne tartson mértéket. Nagylelkű gerjedelmei fölfrissítik, a nélkül, hogy fölzavarnák az udvarok légkörét. Épen a scepticus alap, melyet nála éreznek, az, a mi állandóan biztosítja neki az olvasók rokonszenvét. Nyelvezetének csudás tisztasága elbájolja, gondolatainak közepes szárnyalása megnyugtatója őket; önmagokat vélik felismerni és önmagokat csudálják benne. Az ily szellemű emberek, kik minden időben fölötté ritkák, mindig nagyon megbűvölték a világot. Voltaire könnyed, szeretetre méltó és fölserkentő. Nem adja, mint Montesquieu, a kétségbeejtő hippokratesi orvost, ki a bajnak csak távoli okait látja, és nem is talál más mentőszert, mint csak

¹⁾ Így alkalmazza Bielfeld, ki azzal dicsekszik, hogy Montesquieu tanítványa, *Institutions* című munkájában az *Esprit des lois* elveit Európa politikai erkölceihez.

ez okokban. Az állam elvész a vérbőségtől: Montesquieu azt tanácsolja neki, hogy legyen mérsékletesebb, oszlassa meg jobban a vért, az erők bölcs megosztása által adja meg szerveinek a hajlékonyságot és összhangot; hogy hordja szét a végtagokba a vért, mely a szívbe tolul és azt megfojtja. Voltaire nem kívánja betegeitől sem azt, hogy megváltoztassák szokásaikat, sem azt, hogy megfélemlézzék szenvedélyeiket: oly életrend, mely vágyukat ingerli, őket fölserkenti; helyi szerek és tapasztok, melyek pillanatra könnyebbülést és üdülést okoznak nekik, — ime, ebből áll egész orvosi tudománya.*

Mindent az államtól vár és alapjában véve csak az államért dolgozik. »Szabadság, tulajdon, ezt követeli az angol, ezt követeli a természet!« de ő ez alatt oly szabadságot ért, melyet úr szabályoz, és oly tulajdont, melyet erős kormány biztosít. Politikai eszménye: a »türelmesség« és »felvilágosodás« által mérsékelt despotismus. Montesquieu közvetítő testületeket követel, egy egész feszélyező és bonyolult mechanismust; Voltaire kevesebbel is beéri. Csak tessék elolvasni a *Dictionnaire philosophique*-ban a *Lois civiles et ecclésiastiques* című cikket, mely később *Cahiers de Voltaire aux États généraux* cím alatt nyomtatott ki: ez a felvilágosodás kormányának teljes programja, két szóval: a felvilágosodott despotismus.¹⁾ »Nem arról van szó«, írta Voltaire 1769-ben Argéntalnak, »hogy olyan forradalmat csináljunk, mint a minő volt a Luther és Calvin

¹⁾ Minden osztályra kivetett és arányosan megosztott adó: súly- és mértékegység; törvényhozási egység; minden egyházi törvény közzétételének megtiltása, ha a kormány nem hagyta helyben; polgári házasság; egyház az állam kormányzása és vezetése alatt; a tized és egyházi bíráskodás megszüntetése.

korabeli, hanem hogy azoknak szellemében csináljunk egyet, a kik kormányozni hivatva vannak.«

Ez az egyik áramlat; de van még egy másik is, mely egészen más irányban ragad magával, mely minden nap tovább terjed és tökéletes vízözönnel fenyegeti az ó-világot. Nem képes megtermékenyíteni a földet, mint csak azután, hogy elöntötte, és csak azon országokat termékenyíti meg iszapjával, melyeket vizeinek áradata előbb elpusztított. E tanok belekeverik a legjogosabb és leghelyesebb reformjavaslatokba a legképtelenebb forradalmi hypothesiseket. A legmeggyőzőbb ürügyekkel pompáznak; a tudományok egész fegyvertárát a dialektika minden szórszálhasogatásainak szolgálatába rendelik. Az embert szenvedélyeinél fogva ragadják meg, melyeket elvekké avatnak föl; hízelgnek neki, föllelkesítik, önmagával és élete büszkeségével ittasítják el és annál behízelgőbbek, hogy a legbizonyosabb bajok ellenében a legcsábítóbb óvszereket javasolják.

E tekintetben a mi Franciaországban történik,¹⁾ ismétlődik az egész continensen, mindenütt, a hova a könyvek behatolnak, mindenütt, a hol az emberek eszméket cserélnek. Nevezetesen Németországban találom föl ugyanazon lelkesedéssel vegyes nyugtalanságot, — ugyanazon türelmetlenséget, a remény ugyanazon túlaradásaitól kísért ugyanazon aggodalmakat.²⁾ Jean Paul azt írta 1803-ban,

¹⁾ L. Taine, *L'Ancien Régime*, livre III : *L'Esprit et la doctrine*; livre IV : *La Propagation de la doctrine*.

²⁾ L. Heine, *De l'Allemagne*, I, Paris, 1855—57; — Hillebrand, *La société de Berlin de 1789 à 1807*, *Revue des deux Mondes*, 1870; Perthes, id. m. I; — Hausser, I, liv. I, ch. V. — Schlosser, *Geschichte des XVIII. Jahrhunderts*, Heidelberg, 1864; — Tocqueville *Mélanges*, chapitres inédits, ch. I; — Forster, *Oeuvres*, Leipzig, 1863; —

hogy nagyobb értelmi és nagyobb méretű, de ép oly gyilkos forradalom, mint a párisi, lüktetett az emberek szívében. Ez kevésbé volt a francia forradalom hatása, mint inkább az e forradalmat megelőzőtt és azokhoz hasonló mozgalmak eredménye, melyekből származott. Nicolai és barátjai 1765-ben a magok általános német könyvtárak által egy oly munkát kíséreltek meg, mely hasonló ahhoz, minőt a bölcsesek Franciaországban vittek végbe, s mely a múlt tiszteletének az elmékben való lerombolásában állott. 1789-ben körülbelül elérték céljokat: a hagyományok már nem tiszteltettek többé; mindenütt csak a régi erkölcsök gyengeségéről, az intézmények képtelenségéről és elaggottságáról beszéltek.

»Minden jel oda mutat«, mondá 1779-ben Forster, »hogy a dolgok nem maradhatnak úgy, a mint vannak.« Egész bensejéből óhajtotta az üdvös válságot, mely megfiatalítsa a világot. Az árával keveset törődött, még ha vér árán történik is. »Nekem úgy tetszik«, írta 1782-ben, »hogy Európa borzasztó forradalom küszöbén áll. Tömege oly annyira romlott, hogy egy érvágás bizony nagyon szükséges lehet.« Egy másik német gondolkozó, Jacobi, ugyanakkor kijelenté: »Valamely áradatot óhajtanék, még ha a barbároké volna is, mely kisöpörje e fertőzött mocsárt és tisztává tegye a szűz földet.« — »A tömegek«, írja Stromberg, »nem sürgettek határozottan valamely változást, de a jelen bántotta őket. Az ismeretlen újítások felé való határozatlan vágyakozás behatolt a családok bensejéig. Még

Bossert, *Goethe, ses précurseurs et ses contemporains; Goethe et Schiller*, Paris, 1882. sat.

a gazdasszonyok sem akartak többé régi butorokat. Az új idők szülési fájdalmai csakhamar érezhetőkké lettek.«

Ilyen vágyakkal fejlik ki az elmékben az eszme, hogy az észnek kell a világot kormányozni, hogy ez elég önmagának s hogy képes lévén mindent felfogni, képes egyúttal mindent véghez vinni is. A Montesquieu által meghatározott és tényekre alapított közjog ellenében fölállítják az észre alapított természeti jogot, és ez utóbbi, az egyszerűbb, logikaibb, az elmék által hozzáférhetőbb, mindenütt, kiváltképen Németországban, győzedelmeskedik az első fölött. Itt Puffendorft nagyon olvassák; Wolf majdnem kényúri módra uralkodik. Deductio útján és geometriai formákban azt tanítja, hogy vannak az emberi természetben gyökerező jogok, melyeket mindenkinek egyaránt élvezni kell, és hogy mindenki fel van jogosítva, ellenszegülni bárkinek is, a ki ebben gátolni akarná. A népfelség és a fölkelés joga szükségképen származnak az ő tanából.¹⁾

Frigyes ebben nem tévedett s nagyon csekély véleménynyel volt a szerző iránt. »Nem említtem«, úgymond emlékiratainak elején, »Wolfot, ki Leibnitz rendszerén kérődzött és hosszadalmasan fecsegte el azt, mit a másik hévvel írt.« De a németek nem ilyen véleményben voltak. Bielfeld, ki azzal dicsekedett, hogy olvasta az *Esprit des loist* és valósággal abból merítette *Institutions politiques* című munkájának egész alapját, sokkal jobban bámulta Wolfot és nehézkes elmefuttatásait. »Megtaláljuk ebben«, írta ő, »mindennek az okát; eredetét, alapjait a világ min-

¹⁾ L. Janet, *Histoire de la science politique*, livre IV, III. és VIII. f. — Gierke, *Althusius*, Breslau, 1880, III. f. — Philippson. id. m. — Funck-Brentano, *Les Sophistes*, Paris, 1879.

den törvényének, azaz olyan törvényeknek, melyek bölcssek. Ez aztán tökéletes rendszer A halhatatlan szerző e colossalis munkát egy közepes nyolczadrét alakba szorította össze, melyet a *Természetjog institutiói*-nak nevez, és a mely bámulatosan hasznos könyv.«¹⁾

Azonban e tant a maga homályos formájában csak a metaphysika algebrájában gyakorlott gondolkozók értették meg. Rousseau öntött belé lelket a maga rendkívüli szellemével és dobta oda azon lüktető-elevenen a tömeg közé. A dialecticus homályos és fagyos világossága nem hatotta meg a szenvedélyes lelkeket. Rousseau megrázta vele az érzékeket, vihart keltett vele a szívben: kiszolgáltatta neki a világot. Franciaországban ő a forradalom sajtóképeni prófétája; befolyása Németországban legalább is hasonló volt, ha nem még kizárólagosabb és még elhatározóbb. Egy német történetíró e befolyást a középkor scholasticus bölcsészetével hasonlítja össze. A németeket nevelésök készíté elő, hogy megértsék; érzelmeik pedig arra ösztönzék, hogy csudálják őt.

Németország átélte a bizarr izgatottság és szenvedélyes elragadtatásnak ama korszakát, melyet a *roham korszakának* neveznek.

A könyveknek kiapadhatatlan forrásaai képződtek itt, melyek mindig csak folyni akartak; a lelkesedésnek hullámai torlódtak itt össze, melyek csak túláradni törekedtek; a lelkek tele voltak szenvedélyekkel, melyek azért sovárogtak, hogy erényekké alakúlhassanak át, és hogy önmagokat kielégítve, megtisztúljanak. Rousseau sehol sem talált termékenyebb talajra. Hatása olyan volt, hogy a leg-

¹⁾ *Institutions*, t. I, ch. II, §. 9.

nagyobbak ép úgy érezték, mint a legközepesebbek ; ugyanakkor, midőn létet ad a zavart fejű sophisták, a dagályos szavalók és a siránkozó szabadgondolkozók nemzedékének, — inspirálta a költőket és oktatta a bölcsészeket : Schiller és Kant ő tőle származnak. Behatol Olaszországba s meghódítja azt ép úgy, mint a hogy meghódította Németországot. Meglehet, hogy itt kevésbé föltétlenül uralkodik a helyzeten, de a legelső olaszok az ő befolyása alatt állanak, még akkor is, midőn eszélyből óvakodnak reá hivatkozni : így van ez Beccariával és így mindenek fölött Filangierivel. ¹⁾

Olasz- és Németországban e hatás alatt látjuk támadni ugyanazon nemes illúsiókkal és ugyanazon lelkesedéssel, mint Franciaországban, az emberiség cultusát, az észben való hitet, azon érzelmet, hogy az emberi nem boldogságáért dolgozunk, és hogy közel van az idő, mikor a gondolat felszabadításával az ember mint örökre újjászületett fog fölébredni. Az emberiségnek nincs hazája. A kik e hitvallásnak hódolnak, nem ismernek többé határokat : kosmopoliták. »Mindenki föltétlenül emberi akart lenni«, írja Göthe. »Nem törődünk sem hírlappal, sem újságokkal ; a mi feladatunk az volt, hogy az embert ismerni tanuljunk ; a mi az embereket általában illeti, örömet engedtük, hogy a magok feje szerint cselekedjenek.« Schiller ezt mondá 1784-ben : »Én úgy írok, mint világpolgár. Korán vesztettem el hazámat, hogy fölcséréljem azt a széles világgal.« — »Németek !« — kiálta fel, — »ne iparkodjatok egy nemzetet alkotni ; elégedjete meg azzal, hogy emberek vagytok.« Lessing fennen hirdeté, hogy nincs semmi fogalma arról, mi lehet a hazaszeretet.

¹⁾ L. Cantu, id. m., liv. XV. — Villemain, *Histoire de la littérature au dix-huitième siècle.*

Valamennyi nemzetnek solidarisnak kell tekinteniök egymást; e szerint a kosmopoliták arra vannak utalva, hogy minden forradalmat megünnepeljenek és eléggé sajtóságos következetességgel dicsőítsék mások hazafias erényeit, melyeket pedig magok kérkedve nélkülöznek. Egy pillanatra Paoli volt Európa hőse. Az amerikai forradalom lángra lobbantotta a continenst. Katonák hiányában, kiket a francziák küldöttek, a németek kötet számra intéztek költeményeket az amerikaiakhoz. »Még élénken emlékszem arra«, írja egy norvég, »a mi Helsingörben s a révparton történt azon napon, mikor megkötetett a béke, mely a szabadság diadalát biztosítá. A révpartot valamennyi nemzet hajói lepték el. Mindenik fel volt lobogóza. A járművekről az örömjaj hangzott fel. Atyám a politikai szabadság érzetét akará belénk ömlesztetni. Asztalhoz ültetett és innunk kellett vele és vendégeivel az új köztársaság egészségére.«¹⁾

XVI. Lajos reformjai és a Turgot-miniszterium ugyanazon csudálat tárgyai voltak. »Az amerikaiak iránt«, — mondja Göthe, — »a legforróbb ohajokat táplálták; Franklin és Washington nevei ragyogtak a láthatáron . . . Midőn egy új francia király, ki jót akart, a legjobb szándékot tanusította, hogy önmaga korlátozza saját hatalmát, hogy megszüntesse a számos visszaélést, hogy felmutassa a legszebb eredményeket s csak a rend és igazság segélyével kormányozzon, a legmosolygóbb remény áradt el az egész világon, s a bizalomteljes ifjúság úgy önmagának, mint összes kortársainak egy szép, nagyszerű jövőt helyezett

¹⁾ Staeffennek Tocqueville által idézett emlékiratai, *Mélanges*, pag. 70.

kilátásba.« E lelkesedés, a gondolatnak emez ittassága, mint azt Staël asszony nevezi, a legékesebben szóló tolmácsok egyikére találtak Schillerben. *Don Carlos*, melyet 1787-ben tett közzé, nem egyéb, mint költői színre-alkalmazása az emberiség emez álmának, mely a század álma volt. Posa marquis képviseli a világot reformáló államférfit, a kit minden szív óhajt, minden elme vár :

»Felség, az ember sokkal több, nagyobb,
Mint a minőnek gűgöd képzeli.
Hosszú vasálma rabigáiból
Felrázkodik s kikűzdi szent jogát.
...Hatalmas vagy — óh — légy nagyielkü is.
Áraszd reánk az üdv malasztjait.
...Légy példány-mintaképünk !
...Nézd a szabad, dicső természetet,
Mí dús, korlátlan tündérszép világ,
Mert a szabadság elvein tenyész.
... Uralkodói nagy hatalmadat,
Mely eddig csak a trónért pusztított :
Áldozzad immár nemzetednek is !
...Az ember eltűnt régi méltóságát,
A földig gázolt nemes jogokat
Állítsd helyére vissza !« ¹⁾

E kérések nem pusztá szónoklati figurák. A mit Schiller sürget, azt lehetségesnek is hiszi; az egész évszázad hiszi azt vele együtt, fejedelmek és államférfiak úgy, mint az összes egykorúak. Nemcsak könnyelműségből, közönyből és erőikben való elbizakodásból engedik így tért foglalni magok körül e tanokat; nemcsak a nyelvezet csá-

¹⁾ III. felvonás, X. jelenet. Ez idézetet E. Kovács Gyula fordítása szerint közlöm. — *Don Carlos*, Drámai költemény, öt felvonásban. Fordította E. Kovács Gyula. Budapest, Aigner Lajos; 158, 159, 160. l. Fordító.

bos volta takarja el szemeik elől a veszélyt; nemcsak hogy a levegő mintegy telítve van ez eszmékkel, melyeket mindenki az étellel szív magába: hanem alapjában véve a bölcsészek javaslatai megfelelnek a politikusok titkos szándoklatainak; ezek is, azok is egyetértenek a kiindulási pontra s az elérendő célra: a reformra nézve, melyet az állam által és az állam érdekében kell keresztül vinni. Ennek felismerése szükséges ez idők viszonyainak megértésére.

A politikusok szemében az állam mindenható, az állameszély souverain. A bölcsészek minden politikája oda megy ki, hogy az állam mindenhatóságát az ész csalhatatlanságának szolgálatába szegődtsék, hogy a tiszta ész, ha úgy tetszik, új állameszélylyé tegyék. Ez elvre nézve minden párt egyetért. Voltaire kezét nyújt az encyclopaedistáknak; a physiokraták, bár egyebekben eltérnek nézeteik, e pontban az orthodoxiához térnek vissza. »Szükséges«, mondja Mercier de la Rivière, »hogy az állam a társadalmi rend szabályai szerint kormányozzon, és ha ez megvan, szükséges, hogy mindenható legyen.« — »A király«, írja Mirabeau marquis, »tényleg nemcsak a vagyon és az élet, de még a vélemények felett is uralkodik.« Az államnak illetően felfogása az angol alkotmány mély megvetésére vezérli őket. »Itt olyan reformokat lehet létesíteni«, mondja Letrosne, »melyek egy pillanat alatt megváltoztatják az ország egész helyzetét, holott az angoloknál ilyen reformokat mindig megakadályozhatnak a pártok.« Ez az összekötő kapocs köztök és Rousseau között. »A képviselők eszméje modern; a hűbéri kormányzattól, ama méltatlan és absurd kormányzattól származik reánk, melyben az emberi

nem lealacsonyult.«¹⁾ Gúnyt űz »az angol nemzet ostobaságából«, s azt kortársainak rémképül állítja oda. Egész forradalma abban áll, hogy elmozdítja helyéről a souverainitást, hogy classicus eredetéhez visszavezeti, vagyis, hogy azt a népnek adja vissza, úgy fogva fel a népet, a mint az a régi köztársaságokban volt. Azonban a souverainitás kifejezése ugyanaz marad: az állam. A forradalom célja: nem megsemmisíteni, hanem hatalmába keríteni az államot; nem arról van szó, hogy csökkentsék mindenhatóságát a polgárok szabadságának javára, hanem arról, hogy e mindenhatóság segélyével kényszerítsék a polgárokat, fölvenni az új vallás keresztségét. Foglaltják el csak a philosophok pár órára a hatalmat és az állam kegyelmi ténye folytán, a mely mellett a csudák, mikből oly örömet szoktak gúnyt űzni, igen természetesekké lesznek, nemcsak a világ arculata, de még az ember lelke is azonnal meg fog változni. Azt hiszik, hogy a kormánynak minden lehetséges és minden könnyű annak, ki azt kezeli, — még Lengyelországot is feltámasztani, még Spanyolország pénzügyeit is rendbehozni, sőt még az örök békét is szervezni.«²⁾ »Valósítsátok meg csak egy napi tartamra az európai köztársaságot«, mondá Rousseau, »s ez elég arra, hogy örökké

¹⁾ *Contrat social*, livre III, ch. XV. V. 5. *Gouvernement de Pologne*, ch. VII.

²⁾ L. Rousseau és Mably iratait Lengyelországról. Sénac de Meilhan ír 1787-ben: »Spanyolország sokáig hasonlított a keleti mesék azon városaihoz, melyekben minden meg van kövülve. Egy bűvész megéri a vasszejével és minden újra él. Legyen csak egy spanyol királynak pénzügyminisztere lángeszű ember s e felséges ország újra élni fog.« Lásd Sainte-Beuve, *Causeries*, t. X, article *Sénac de Meilhan*.

fenmaradjon ; — adjanak nekünk egy IV. Henriket és egy Sullyt s az örök béke észszerű tervvé lesz . . . «¹⁾

»Légy a királyok nagy királya, sire!« kiált fel Schiller. — »E kezektől csak egy tollvonás S új arczot ölt a föld, a nagyvilág . . . Akkor király, ha majd a földtekén Legboldogabbá teted ön-hazád: Meghódítottad a világot is.«²⁾

Az állam- és reformjainak ilyenén felfogása mindazon következményekre vezette rá a reformátorokat és forradalmárokat, melyekre az állameszély tana vitte a politikusokat. E tanulmányok szempontjából a legfőbb az állameszély apologiája ; ez törvényessé lesz, ha célja : győzelemre juttatni a tant. Elég, ha a szerző a bölcsészettel kérkedik, hogy a philosophok tapsoljanak tetteinek. Még nyelvezetök is, mely különben annyira előkelő és általában szabatos, meghajol a sophisma előtt, megmételjezi annyira méltán dicsért erkölcsi tisztaságát s az állameszély kedveért sajátosságos szívességekre alacsonyítja le magát. Örömet összevetesztek az erényt a bölcsészet szeretetével, a szabadságot a felvilágosodás uralmával és a felvilágosodás uralmát a bölcsészekével. Kevésbé fogunk csodálkozni, látva, hogy híres tanítványok brumaire 18-ikát a szabadság felvirradásaként ünneplik, ha visszagondolunk arra, hogy a mesterek a bölcsészet legszebb sikerei gyanánt magasztalták a nagy Katalin és III. Gusztáv »journée«-it, (nagy napjait).³⁾

¹⁾ *Jugement sur la paix perpétuelle.*

²⁾ *Don Carlos*, III. felvonás, X. jelenet ; Schiller azt mondja Don Carlosról írt levelében, hogy e darabban »az emberi nem közársaságának legmerészebb eszményét« felállítani, tűzte maga elébe. — (A »Don Carlos«-ból vett fentebbi idézetet E. Kovács Gy. fordítása szerint közlöm. Ford.)

³⁾ L. Geoffroy, *Gustave III*, t. II, ch. VII. V. ö. Raynal, *Histoire philosophique*, liv. XIX. : ». . Csak egy ember s egy pillanat kellett . .

Nagy Frigyesnek nem kellett a bölcsészeket idomítani: a csudálat, melylyel irányában viseltettek, tökéletesen megokolt volt. Ők mindent a »felvilágosult« fejedelmektől vártak, és soha fejedelem nem mutatta magát oly felvilágosultnak, mint Frigyes. Nemkülönben soha uralkodóban nem volt meg saját jogai érzetének oly magas foka és az állam iránti kötelmeinek akkora tisztelete: ő annak föltétlen ura s egyúttal legbuzgóbb szolgálja volt. Kortársai helyeslik tanát és csudálják magaviseletét. Innen az a rendkívüli tekintély, melynek Európában örvendett. Ő a század szelleme szerinti király. Akkor a szellem legnemesebb aspirációi összevegyültek a gondolat legféltelenebb szabadoságával; a lelkesedés határos a cynismussal. Frigyeset az ő cynismusa, a min annyira megütközünk, nem alacsonyította le inkább, mint a »*Pucelle*« Voltairet a »becsületes emberek« előtt, mint a »*Rêve de d'Alembert*« Diderot-t az »erényes emberek« előtt, mint a *Confessions* gyalázatosságai Rousseaut az »értelmes emberek« szemében. Ha salakba keveredett, ez csak korának legjelesebb s legnagyobb szellemei társaságában történt és eszméinek kicsapongásai még fokozták nevének hírességét. »Ő csak szenvedély- és gáncsolási kedvből cselekszik«, írja fájdalmas célzással önmagára Mária Terézia császárnő; »mégis mellette van a tömeg. Ez megfoghatatlan. Milyen a közönség elfogultsága! Mindenütt kisebb-nagyobb ügynökei vannak; semmiségekkel elégíti ki és tartja fenn őket . . . ő az egész világnak imponál . . .« Ügynöke pedig: a kornak szellemi áramlata volt, és Frigyes ez által vitetett. Ezért volt neki

Az a pillanat eljött; az az ember előlépett s az ellenséges hatalmak gyáva teremtményei leborúltak előtte . . .«

annyi hízelgője és pedig oly olcsó áron. Végül nem láttak benne mást, mint hőst. A hét éves háború páratlanná tette: kitartása ez egyetlen harcban, a jellemfelsőség, melyet a vereségben tanusított, kortársainak csudálatát kényszeríték ki. Nagy Frigyes lett ő úgy barátjaira, mint ellenségeire nézve.¹⁾ Némelyek tiltakoztak Lengyelország felosztása ellen. A tömeg megbocsátotta, mert a művelet az ügyesség mesterművének tűnt fel, s mert az eredmény diadalnak látszott a felvilágosodás és türelmesség javára. Egyedül egy hang azok közül, melyek hozzánk elhatottak, zavarja meg ez összhangot, s ez egy költőnek, egy olasznak, Alfierinek a hangja. De ő nem volt bölcsész s ugyanazon gyűlölettel üldözi a francia forradalmat, mint a porosz királyt. Frigyes elleni támadásai és *Misogallo*-ja ugyanazon inspiratióból származnak.

A leghíresebbek leborúlnak az észak Salamon-ja és Semiramisa előtt. A kiséret élén és a frigy-szekrény előtt tánczolja, Voltaire marad a század corypheusa. Raynal, kiegészítve Diderot által, rajongó hízelgésekben áradozik: »Az egész földet az ámulattól hallgatni, vagy a csudálkozástól beszélni kényszeríté... Oh Frigyes! Frigyes! Téged a harcias király mintaképének tekintettek. De van ennél egy még dicsőbb cím, — a polgárkirályé... Tedd boldoggá Poroszországot... Merj még nagyobb, — add meg a földnek a békét.«²⁾ Poroszország királyában csak egy kis tanulékonyság hiányzik.

¹⁾ L. Mirabeau, *Monarchie prussienne*, t. I, liv. I, p. 98. — V. ö. Bossuetnél, *Discours*, 3. r, IV. f. Nagy Sándor alakját, a hős classicus eszményét. »Darius igazságos, vitéz, nemeslelkű volt, népei szerették... De ha Nagy Sándorral hasonlítottok össze, könnyen meg fogjátok ítélni, kié volt a győzelem. sat.

²⁾ *Histoire philosophique*, liv. V, ch. X.

Diderot úgy találja, hogy semmi sem hiányzik Katalinban: »Oh, barátnőim, milyen uralkodónő! Mindnyájoknak azt kell mondaniok, hogy ez Brutus lelke Cleopatra alakjában!«¹⁾ Maga Rousseau is kész meghajolni, csak egy kis áldozatot kíván a maga isteneinek.²⁾ »Vidd el előlem a kardot, mely sért . . . Vizsgáld meg jól szívedet, oh Frigyes! Eltudnád-e határozni magadat arra, hogy meghalj, a nélkül, hogy az emberek legnagyobbika lettél volna? Láthatnám csak, hogy az igazságos és rettegett Frigyes államait végre egy boldog néppel, melynek ő atyja volna, népesíti be — és Jean Jacques Rousseau, a királyok ellensége, trónja lábához menne meghalni örömeiben.« — Mirabeau, ki ritka éles elmével ismerte föl a porosz intézmény hibáit, szintén dicséneket zeng s magasztalja azon Frigyes bölcselmi felvilágosodottságát, ki »örökre dicső az emberek nemzedékei között.« Dicséri »gondolatának merészségét, szellemének emelkedettségét, eszélyének erélyét, jellemének szilárdságát, mély itéletét, nagy lelkét.« Magasztalja őt azért is, hogy államát »a despotismus tudományára nézve azzá tette, a mi Egyiptom volt a régiekre nézve, kik tanulni akartak« és így végzi: »Ha elbukik Poroszország, a kormányzás művészete a gyermekkorba tér vissza.«³⁾

A reformátorok a fejedelmekre apellálnak: tanaik kötelezik erre őket s különben is egyedül a fejedelmek azok, kiktől reformjaik keresztülvitelét várhatják. A XVIII.

¹⁾ *Lettres à mademoiselle Voland.*

²⁾ *Lettre à Frédéric*, 30. octobre 1762.

³⁾ *Monarchie prussienne*, liv. VIII. — Az első jelszó, melyet Bonaparte mint első consul kiadott, ez volt: *II. Frigyes és Dugommier*. Fervel, *Campagnes de la Révolution française dans les Pyrénées orientales*, Paris, 1861, II. k. 196—198. l.

században mindenütt, a hol gyűléseket, rendeket, határozó testületeket látunk, az újítások ellenségeinek s kiváltságaik féltékeny őreinek tanusítják magokat. Minden, a mi a nép sorsának javítására és a kormányrendszer tökéletesítésére alkottatott, a fejedelmek által és a gyűlések ellenére történt. Az országgyűlések és nemesi testületek ellenzik azt Svéd-, Német-, Lengyel-, Magyar- és Csehországban ép úgy, mint a hogy a francia parlamentek ellene szegülnek Turgot javaslatainak. »Ott, hol a tartományi gyűlések megtartották régi alkotmányukat«, mondja Tocqueville, »inkább feltartóztatják, mint elősegítik a civilisatio haladását; azt lehetne mondani, hogy idegenek és mintegy áthatatlanok az új korszellemre nézve. Nem bírják a nép szívet sem, mely a fejedelmek felé fordul.«¹⁾ A bölcsek kimutatják a királyoknak, hogy semmi sem könnyebb nekik, mint nagyon erősekké lévén, nagyon jókká lenni. Javasolják nekik, mint az emberiség boldogításának eszközét, hogy gyarapítsák hatalmukat. A szövetség köztök egészen természetes. A királyoknak szükségök van a közvélemény támogatására, melylyel a bölcsek rendelkeznek. A bölcseknek viszont szükségök van a világi hatalom segélyére: ezt meg a fejedelmek nyújtják nekik. Ezek is, azok is magokért dolgoznak: a fejedelmek a korlátlan hatalom győzelméért; a bölcsek a felvilágosodás uralmának eljöveteléért, de együtt indulnak meg s közösen harcolnak a múlt ellen.

Innen van, hogy a fejedelmek oly nyugalommal nézik a bölcsészet merészégeit és oly türelmeseknek tanusítják magokat a bölcsek zaja iránt. Azt hiszik, hogy féken

¹⁾ *L'Ancien Régime*, I. k. IV. f.

tartják és képesek lesznek mindig tetszésök szerint vezetni őket. Segélycsapatot, csatárokat, hadseregök *condottieri*-jeit látják bennök; szóval, felhasználják őket és nem félnek tőlök. A bölcsészet a fejedelmekre nézve kormányzati eszköz és időöltés egyszersmind. Frigyes és Katalin szeretik a francia bölcsészeket, a mint szerette I. Ferencz az olasz művészeket és XIV. Lajos a párisi költöket.¹⁾ Meglehet, belevegült ebbe XI. Lajos és Medicis egy kis előszeretete is az alchimisták és astrológok iránt. A politika nagy practicusai mindig szerettek játszani a prófétákkal. Egyébiránt e tudomány-kedvelésben nagy része volt a számításnak is. Mely hírlapok értek föl valaha Voltaire, Diderot és d'Alembert levelezéseivel? A fejedelmek »szárnyaló szavai«, vitetve ama csodálatos hírnökök által, körutat tesznek egész Európában. E »félhivatalos sajtó« a halhatatlanságra dolgozott. A »felvilágosult« uralkodók ily módon biztosították magoknak, hogy addig fognak rólok beszélni, a míg csak francia szó hangzik s a míg szellemes emberek lesznek. A század nagy rászedése folyni fog az utókorban.

De ha a század megcsalatott is, ők épen nem szedettek rá. Ők soha sem veszték el sem komolyságukat, sem hidegvéröket; a bölcsészi tömjénezés nem zavarta meg fejüket. Csak annyiban hittek a csillagok befolyásában, a mennyiben azok oda vezették őket, a hova magok menni akartak. Ebben fölötte állottak híres udvaroncaiknak. Ha ez utóbbiak közül valamelyik annyira merészkedett, hogy az államtanácsos szerepét játszani akarja, Katalin német

¹⁾ L. a *Catherine II. et la Révolution française. Essais d'histoire et de critique* cz. tanulmányt. Paris, 1883.

módra, gögös és csipős élességgel utasította rendre. Diderot, ki teljességgel nem volt diplomata, egy alkalommal nagyon csudálkozott a csekély hatáson, melyet értekezései keltettek, s a melyeket akkora lelkesedéssel hallgatott a császnő: »Önnek összes nagy elveivel«, mondá neki, »lehet szép könyveket írni, de rossz politikát csinálni. Ön megfelledezik állásaink különbségéről. Ön csak a papíron dolgozik, mely mindent eltűr, míg én, szegény császnő, az emberi bőrön dolgozom, mely jóval nagyobb mértékben izgékony és csiklandós.«¹⁾ Katalin nem hitt sem az ember veleszületett jóságában, sem az emberiség végtelen tökéletesedésében. »A moralisták«, mondá ő, »a visszaélések jóvátételén dolgoznak; de vajjon nagyon bizonyos-e, hogy az emberek fogékonyak volnának némi tökély iránt? Mindent epuráltak: az ismereteket, a művészeteket, sőt magát a természetet is, de azért az ember mégis ugyanazon fokon maradt.«²⁾ Az »érzelmesség« nevetésre birta; a »Contrat social« émelygést okozott neki. »Rousseau«, jegyzé meg ő, »négykézlábon járókká tette az embereket.«³⁾ Frigyes abban tetszelgett magának, hogy ilyeneknek nézze a maga bölcsészeit. Ő nagy megvetéssel viseltetett irántok. Ezt erősen éreztette is velök, mikor asztal után és a midőn a zárt ajtók ismét föltárultak, történetesen eszökbe jutott, hogy szó szerint vegyék csipős élceit és emlékeztessék Poroszország királyát a sans-souci-i bölcsész szellemi csapongásaira. Ő ekkor őket a gyakorlati érzékre, a türelmességre

¹⁾ Ségur, *Mémoires*, III. k.

²⁾ *Lettres au comte Czernichef*, 1780. *Publications de la Société d'histoire de Russie*.

³⁾ Grimmhez intézett levele 1791. ápril 29.

melyet szerinte oly durván fogtak fel,¹⁾ s a kormányzás szükségleteire figyelmeztette, melyekhez ők mitsem értettek. Soha sem érték föl azon transcendentalis scepticismus magaslatát, melylyel őket megítélte.

A bölcsészek a gyöngé fejedelmeken és a kis udvarokban boszúlják meg magokat: itt zsarnoki módra uralkodnak, mint a hogy a párisi termekben teszik. Itt udvarolnak nekik, csudálják és vakon követik őket. Utánozzák Frigyeset és Katalint, kik hangadók; alkalmazkodnak Franciaországhoz, mely a divatot csinálja, szóval átengedik magokat az áramlatnak. A szél kedvez a reformoknak, a hullám a reformátoroknak. Midőn XVI. Lajos tanácsába hívja meg Turgot-t és reá bizza az állam vezetését, nem tesz mást, mint hogy követi a példát, melyet neki a házából származott királyok és velők a continens összes fejedelmei adtak.

III.

Ez a felvilágosodás százada, a felvilágosult fejedelmek uralma, a bölcsész miniszterek kormányzata. A planéták Péterváron és Berlinben ragyognak. Lássuk most a mellékbolygókat. Volt északon egy fejedelem, kiben az összes kortársak nagy embert láttak s ez a braunschweigi Ferdinand herceg volt; ő már csak sorsának tragicus csalódásai által nevezetes. Mirabeau, ki őt Alcibiadeshez hasonlítja, egyedül őt tartja képesnek folytatni Poroszországban Nagy Frigyes művét. 1792-ben a forradalom fővezetői egyedül őt ítélték képesnek arra, hogy újra fölvegye

¹⁾ L. Voltairehez Barre lovagra vonatkozólag intézett leveleit és különösen az 1766. aug. 7-ikét.

IV. Henrik művét. »Nem hiányoznék neki semmi más, mint korona«, kiált fel egy forradalmár hírlapíró, »hogy, nem mondom a legnagyobb király, de a szabadság helyreállítója legyen Európában.« 1799-ig találkoznak Franciaországban politikusok, köztök a legóvatosabbak, mint például Talleyrand és a leghiggadtabbak, mint Sieyès, kik arra gondolnak, hogy reá bízzák Bonaparte művét.¹⁾ A braunschweigi herceg után megy a német uralkodók egész kísérete, kik a művészetek pártfogói, az emberiségnek barátjai: weimari Károly Ágost, kinek Göthe volt a minisztere, badeni Károly Frigyes, ki Franciaországba, Mirabeau marquis iskolájába jön politikát tanulni; József Imre, mainczi választó püspök, a ki bölcsészettel kerkedett; szászországi Kelemen, a trieri választó, a ki büszke volt szépirodalmi jártasságára; III. Gusztáv Svédországban, III. Károly Nápolyban és Spanyolországban, ausztriai Lipót Toscanában egészítik ki a kíséretet. II. József, a császári trónon, valamennyit maga köré csoportosítja.

A Choiseul-ök, Malesherbes-k, Turgot-k, Neckerek mellett, kiket Franciaországban a bölcsészet magának követel, ez utóbbi különböző címeken azzal hízeleg magának, hogy egész Európában az uralkodók: barátjai, vagy tanítványai. Ilyenek Poroszországban Frigyes testvére, Henrik herceg, a nagy tanácsadó és tervkovács; Moellendorf, ki a hadakat vezényli; Carmer, ki törvénykönyvet szerkeszt; Struensé, ki a pénzügyet igazgatja; Zedlitz és Hertzberg, a nagy király szabadalmazott tanítványai;

¹⁾ L. a *Revue historique*-ben, I, 154. l. *La mission de Custine à Brunswick en 1792.* cz. tanulmányt. Roederer, *Oeuvres*, Paris, 1856, III, 449. l.

Dohm, ki érette alkudozik Németországban; Goltz, ki öt Párisban képviseli. Montgelas azt a feladatot tűzi ki maga elébe, hogy újjá teremtsé Bajorországot; Fürstenberg Münsterben, Stadion Mainzban, Abel Stuttgartban hasonló munkának szentelik magokat. Struensé megkísérlé azt Dániában, Bernstorff újra fölveszi. A félénkebb, tartzkodóbb, mindenek fölött pedig mérsékeltebb, de ugyanazon eszméktől vezérelt és ugyanazon szellemtől áthatott Van Swieten, Sonnenfels, Martini, Riegger — Mária Teréziát támogatják. Egy szenvedélyes bölcész, Tanucci, Nápolyban kormányoz; itt hívják meg a hatalom élére a legszelidebb és legmeggyőződöttebb reformatorok egyikét, Filangierit. Villamarina, Sambucca és Caracciolo Sziciliát igyekeznek polgárosítani. Du Tillot mindenható Parmában, a hol Condillac oktatja a trón örököseit. Verritől és Beccariától Lombardiában kérnek tanácsot; Neri, Tavanti, és Manfredini a toscanai kormányban működnek közre. Magának követeli még a bölcészet Pombalt Portugalban, Arandát, Grimaldit, Florida-Blancát és Campomanest Spanyolországban s végül Creutzot és Staël bárót Svédországban.

Befolyásuk alatt mindenütt, de különösen Olasz- és Németországban látjuk felbátorítva az értelmi műveltséget: iskolák nyílnak, az egyetemek terjednek. Poroszországban vallási türelem uralkodik; III. Gusztáv behozza azt államaiba. Magok az egyházi fejedelmek is elismerik ennek hasznát. A trieri választó-püspök 1783-ban egy rendeletet ad ki a dissidendek javára: »Egyfelől, úgymond, eltávolítván az üldözésnek minden látszatát is, szent vallásunk annál méltóbbá lesz a tiszteletre; másfelől a gazdag kereskedők és gyárosok letelepedése folytán az ország ke-

reskedelme fejlődésnek indul, a szegény munkátlan emberek foglalkozást kapnak s a kincsek külföldről a hazába fog-
nak behozatni.« A jobbágyság kezd eltűnni; gyengül Po-
roszországban Frigyes alatt; Cseh-, Morva- és Magyar-
országon, valamint Galicziában II. József alatt. Megszűnik
Badenben 1783-ban, Dániában 1788-ban. Mindenütt a ro-
bot leszállításán, a paraszt kegyetlen sorsának enyhítésén
dolgoznak.

A büntető törvények javulnak: a kínvallatás, mely
eltöröltetett Toscanában és Svédországban, az alkalmazás-
ban korlátozva van Badenben, Dániában, Ausztriában. A
polgári törvények reformja sokkal bonyolultabb, mert az
állam alaptörvényeinek módosítását vonja maga után. Ezt
nagyon jól látták Franciaországban 1789-ben. Mindaz-
által foglalkoznak vele mindenütt és mindenütt ugyanazon
szellemben.

Van sok fantasmagoria ama nagy bizottságban,
melyet Katalin 1766—68-ban egy orosz törvénykönyv ki-
dolgozása végett hívott össze; de a hódoló tisztelet, melyet
a muszka törvényhozók a század eszméi iránt tanusítanak,
nem kevésbé nevezetes. »A nemzet, úgy mondják, nem
az uralkodóért van teremtvé, hanem az uralkodó a nem-
zetért. Az egyenlőség a polgárookra nézve abban áll, hogy
csak a törvénynek engedelmeskedjenek; a szabadság azon
jogban áll, hogy mindent lehet tenni, a mit nem tilt a tör-
vény. Jobb felmenteni tíz bűnöst, mint elítélni egy ártat-
lant. A kínvallatás csodálatosan alkalmas eszköz egy
gyenge egészségű ártatlan elvesztésére és egy erős test-
alkatú bűnös megmentésére.« ¹⁾ A convent bizottságai sem

¹⁾ Rombaud, *Histoire de Russie*, XXXI. f. — Ségur, II. k. —
Hermann, V. k. VII. f.

hazudtolták volna meg ez elveket; II. Katalin proconsuljai Lengyelországban szintúgy nem hazudtolták volna meg a convent biztosait: mert hisz ezek is, azok is ugyanazon collegiumban sajátították el az elméletet és ugyanazon iskolában a gyakorlatot.

A porosz törvényhozók hasonlíthatatlanul komolyabbnak látszanak, mint az oroszok. A törvénykönyv, melyet Frigyes, királyságának leggyakorlottabb államférfiai és jogtudósai által dolgoztatott ki, csak 1794-ben, utódának uralkodása alatt hirdettetett ki, de eredeténél és elveinél fogva a »felvilágosult kormányzat« korszakához tartozik; annak bizonyos tekintetben manifestuma és legjellemzőbb műve.¹⁾ Az »állam« szó egyedül a souverain hatalom megjelölésére használtatik. A fejedelelem személye e szerint absorbeáltatik az állam által és ezzel összeolvad. A fejedelelem képviseli az államot, és az állam képviseli a társadalmat. Az állam és alattvalóinak jólléte: a társadalom célja és a törvény határa. A társadalom minden tagjának dolgozni kell a közjólétben, vagyis az állam jólétén. Az egyesek jogainak meg kell hátrálniok a közhasznosság előtt, de az államnak kárpótolni kell az egyéneket a tulajdonért, melytől őket megfosztja. Az állami törvények és rendeletek nem korlátozhatják a polgárok természeti szabadságát és jogait, csak a közhasznosság érdekében. Az emberek általános jogai a természeti szabadságon alapulnak, melyet mindenki bír arra nézve, hogy saját jólétét munkálja, a míg csak más jogaiba nem ütközik. Az állam fejének hiva-

¹⁾ L. annak Tocqueville által adott nagyon tökéletes elemzését, *Ancien Régime*, Appendice; s e törvénykönyv történetére nézve Philippon, I. k. IV. f. V. ő. id. II. k. 198. és 202. l. a lengyel kormány számára 1796-ban kiadott utasítást.

tása, hogy a közjólét előmozdítója legyen; jogosítva van, e cél felé irányozni az egyének minden tettét. Ő alkotja a törvényeket, szolgáltatja az igazságot és védi a polgárokat. Ő köteles mindenkinek eszközöket szolgáltatni, hogy kifejtse képességeit és erőit, hogy aztán azokat mindenki a maga és az állam legnagyobb hasznára fordíthassa.

Ez valóságos *declaratioja az állam és az uralkodó jogainak*. E kormányalak a valóságban igen hasonlít ahhoz, mely Franciaországban a VIII. esztendőben érvényben volt. Midőn a forradalom leghíresebb prófétáinak egyike, Sieyès, arra törekedett, hogy a despotismus szükségleteihez alkalmazza a *Contrat social* tanait és a népfelség formáit, hasonlíthatatlanul kevésbé újított, mint a hogy mások hitték, s a mint maga is hajlandó volt hinni. 1781-ben egy toscanai, Gianni senator, hazája számára egy eszményi alkotmány tervezetét dolgozta ki: a nép elébe kellett volna terjeszteni, mely, hogy azt megszavazhassa, egy pillanatra teljes természeti szabadságát nyerte volna vissza.¹⁾ Lipót nagyherceg, kinek elébe e javaslat terjesztetett, mint látszik, nem gondolt arra, hogy azt végrehajtsa, de csudálta annak rendelkezéseit és helyeselte elveit. Ez tűnik ki egy igen érdekes levélből, melyet 1790-ben nővéréhez, Mária Krisztinához intézett, és a mely úgy tekinthető, mint a *felvilágosult fejedelem hitvallása*:²⁾

» — Azt hiszem, hogy az uralkodó, még az örökletes is, nem más, mint megbizottja és hivatalnok a népnek, melyért ő létezik . . . Minden országnak szüksége van egy alaptörvényre, vagy a nép és uralkodó közti szerződésre,

¹⁾ Cantu, XV. k. CLXVIII. f.

²⁾ Wolf, *Marie-Christine und Leopold II.*, Wien, 1867. — Franchetti, I. k. I. f. 2. jegyz. 38. l. francziául.

mely ez utóbbinak tekintélyét és hatalmát megszabja; ha az uralkodó ezt nem tartja meg, e tény által lemond állásáról, mely neki csak e feltétel alatt adatott; már senki sem köteles többé neki engedelmeskedni. A végrehajtó hatalom az uralkodónak, de a törvényhozói a népnek és képviselőinek kezében van összpontosítva; ez utóbbi az uralkodó minden változása alkalmával új feltételekhez köthetiennek hatalmát. Az uralkodó a közjövödelmekről pontos és évenkénti számadással tartozik a népnek; nincs joga önkényileg adókat kivetni. Számot kell adnia és a nép helyeslését birnia minden rendszerváltoztatás, új törvények stb. tekintetében. Végül azt hiszem, hogy a fejedelem csak a törvény által uralkodhatik, és hogy az alkotmány szerzője a nép, mely nem mondhatott le, se meg nem fosztathatott semminő elvülés vagy hallgatag és kierőszakolt beleegyezés által egy oly elidegeníthetetlen jogtól, melyet a természettől örökölt, s a melynek fentartása mellett az emberek beleegyeztek abba, hogy uralkodójok legyen, azaz, hogy ennek azért adjanak elsőséget, hogy a boldogságukat és jólétüket munkálja, de nem úgy a mint ő maga akarja, hanem úgy a mint ők akarják és érzik, mert a társadalmak és kormányok egyedüli célja: csak az egyének boldogsága.*

Gyakran idéztem Bielfeld *Institutions politiques* című munkáját. Megtaláljuk ebben nem csak a kormányok leírását, hanem az uralkodók törekvéseit és úgy szólva titkos jegyzeteit is.¹⁾ E munkát, mely egy porosz herczeg nevelése céljából iratott, II. Katalin Montesquieué mellé helyezte könyvtárában.²⁾ A megvalósított reformok sem-

¹⁾ L. különösen a II. köt. azon fejezetét, mely a tanácsról és a miniszterekről szól.

²⁾ »Apró részletekbe menő szabatossggal mutatja meg nekünk

mik a czélbavettekhez képest. Minthogy mindenütt hisznek a rendelet mindenhatóságában, mindenütt a formulák erejéről s az axiomák hatályáról való meggyőződésre jutnak. A politikai tudomány egyszerűen abban áll, hogy azokból levonja a következtetéseket, az ügyek kezelésének feladata pedig azokat alkalmazni. Így a kormányzás művészete egy állami geometria elemeire szorúl össze. »Eszményi alkotmányoknak, írta egy német publicista, Moeser, ki eme tanok ellen harczolt, egy francia tragédia egyöntetű szépségével kell birnia és el kell férnie, legalább alap- és homlokrajzban, egy kis papírlapon, oly módon, hogy a végrehajtó tisztnek ne legyen egyébre szüksége, mint a mértéktáblázatra, melylyel a terjedelmeket kiszámítja és mely szerint az épületet létesíti. ¹⁾

E tekintetben a fejedelem, ki leginkább egyesíti magában a század szellemét, az nem Frigyes, hanem II. József. Frigyes mesternek született, II. József tanítványnak s a tanítványokról szokták megítélni az iskolát. A porosz királygátok közé szorította és szabályozta a vizeket s hasznára fordította áramlatukat: a császár beledobta és vitetni engedte magát általa. Frigyesnél az államférfi tartja meg mindig a főlényt, maga javasol és maga határoz végső sorban; a bölcsész alárendelt szerepet visz: megadja a politikus által bevégzett tényeknek a létjogosultságot és az elméleti igazolást. II. Józsefnél az eszmei concepció megelőzi és

azon állapotot, melyet Európa politikai és közigazgatási műveltségének lehetne nevezni a tizenharmadik században« . . . Sayous, *Le dixhuitième siècle à l'étranger*, III. k. VII. f. Páris, 1861.

¹⁾ Hausser, I. k. V. f. — V. ö. Geffroy, *Gustave III. t. I.*, p. 151. Escars gróf észrevételeit a Thomson, később Rumford báró által a bajor választó elébe terjesztett reformokról.

kormányozza a politikai számítást. Szelleme széleskörű, de csupa felület volt: az eszmék átsiklottak rajta. Megvolt benne a nagylelkűség érzéke, a nagyság szenvedélye, de semmi mély nem volt benne mint a dicsvágy, s ez az ellenhatásból és visszfényből származott. Felül akarta múlni Frigyeset; egész magaviselete nem volt más, mint ferde, eszélytelen és botor utánzása e fejedelemnek, kit félistennek tekintett, kit a történelem az ő vetélytársává tett és a kit másolt, habár utálta. Frigyes politikai lángesze tapintatból és mérsékletből állott: II. Józsefben viszont merőben hiányzott a mérséklet. A rendszerek embere volt s csak nagy vágyakozásai voltak. Nevelése középszerű, s a mi a módszert illeti, egészen jezsuita volt. E szükös öntőmintaiba dobta zavarosan a francia bölcsészekről, főleg a közgazdasági íróktól sebtében kölcsönzött ismereteket. Így képződött aztán nála a politikai aspiratióknak igen homályos eszménye, s a hatalomnak, melylyel azok valószínűsítésére rendelkezett, túlságos érzete. »Mióta trónra léptem és viselem a világ első koronáját, írá 1781-ben, a bölcsészetet tevém a birodalom törvényhozójává. Annak logikai alkalmazása át fogja alakítani Ausztriát.«

Mindenütt egyszerre kezdi meg a reformokat. A történelem nem létezik számára, a hagyományok ép oly keveset nyomnak a latban előtte, mint a szerzett tapasztalatok. Nincs előtte sem faj, sem idő, sem környezet: van csupán az állam, mely létezik és mindent tehet. 1782-ben ezeket írja a strassburgi püspöknek: »Az elveimnek megfelelőleg kormányzott birodalomban az előítéleteknek, fanatismusnak, a szellem szolgaságának el kell tűnniök és alattvalóim mindenikét vissza kell helyezni természeti jogainak birtokába.« Követeli az egységet és ennek első feltételeként a

tabula rasát. A véletlen úgy akarta, hogy a legheterogénebb, legkevésbé összefüggő, mindenféle sorompók által keresztül-kasúl átszelt, leginkább szétdarabolt és részekre szaggatott állami talajon működjék, a mi csak Európában létezett. Alattvalói között nincs semmi közös, sem nyelv, sem hagyományok, sem érdekek. Innen származik szerinte a monarchia baja. »A német nyelv birodalmam egyetemes nyelve. Én Németország császára vagyok, s az államok, melyek birtokomban vannak, csak tartományok, melyek egy testet képeznek azon állammal, a melynek feje vagyok. Ha a magyar királyság birtokaim legfontosabbika volna, nem haboznék nyelvét ráerőszakolni a többi országokra.« Ráerőszakolja tehát a német nyelvet a magyarokra, horvátokra, csehekre, lengyelekre, az összes szlávokra. Megszünteti a régi területi felosztásokat, melyek a fokozatos agglomerációkra, szabálytalan iszaplerakódásokra emlékeztettek, a melyek a monarchiát alkották. Alakít tizenhárom kormányzóságot és felosztja kerületekre. Az országgyűlések eltűnnek: a kormányzat francia minta szerint intendánsokra (biztosokra) száll át. A városokban a polgármester, az állam által kinevezve, hivatalnokká lesz. A nemesek, különben is már erősen megszorított részöket, melylyel még itt-ott birtak a kormányban, elvesztik. Megadóztatja őket; megadóztatja az egyháziakat; a jövedelemmel arányos, minden néposztályra kiterjedő adó behozatalát tervezi. Pártfogolja a parasztokat, enyhíti a jobbagságot, csökkenti a robotot, kórházakat, főleg iskolákat épít, melyekben az állam a maga iránti engedelmességre fogja oktatni a növendékeket. Eszménye volna: alattvalóinak egyenlősége egyöntetű kormányzatának uralma alatt. Egyesíti a törvényeket; felelbbviteli bíróságokat alkot, egy leg-

főbb törvényszékekkel az egész birodalom számára. Megrendszabályozza az ipart, a legszigorúbb védvámrendszerrel megszorítja a kereskedelmet. Végül rá teszi kezét az egyházra s decretálja a türelmet. »Hitszabadság, irá 1777-ben, és nem lesz több vallás mint csak egy, és pedig az, hogy az összes lakosok az állam jólétére vezéreltessenek.« E ropant forradalom rendeletek által hajtatott végre, kevesebb mint öt esztendő alatt. Ha összehasonlítjuk azt a szilárd tömörséget, melyre a Bourbonok kormányzata Franciaországot vezette 1789-ben, az osztrák monarchia lazaságával Mária Terézia halálakor 1780-ban, el fogjuk ismerni, hogy az a forradalom, melyet az alkotmányozó gyűlés csinált, csekélység volt ahhoz képest, melyet II. József végbevinni törekedett.¹⁾

Így látunk a régi kormányzat utolsó éveiben a continens kormányzaiban előállni egy válságos helyzetet, és támadni egy reformmozgalmat, melyek hasonlók azokhoz, miket Franciaországban észlelünk. E reformok, melyeket a bölcsészek követelnek s melyeket a meglevő hatalomtól várnak, a hatalom érdekében mennek végbe. Oda irányulnak, hogy az embereket boldogabbakká tegyék egy erősebb és jótékonyabb úr alatt, de sehol sem tűzik feladatukul: függetlenebbé tenni az embereket egy jobban ellenőrzött kormány alatt. Az európai szárazföldön mindenütt látom a társadalmi és polgári reform előkészületeit munkálva az állam által, az állam érdekében ; de sehol sem egy

¹⁾ L. II. Józsefre nézve : Hausser, Sybel, Perthes ; az Arneth által közzétett levelezéseket ; Léger *Histoire d'Autriche-Hongrie*-jét ; Fournier jegyzetét a *Deutsche Biographie*-ban ; Laveleye, *La Prusse et l'Autriche*, Paris, 1860. — Ezekon kívül felhasználtam a külügyi levéltárban levő levelezéseket és emlékiratokat is.

oly politikai reform kezdeményezését, melynek rendeltetése volna, korlátok közé szorítani az államhatalmat. Mindenütt észreveszem a felvilágosult despotismus elemeit, mindenütt látom a vallási türelem és a polgári szabadság térfoglalását; de sehol sem veszem észre a politikai szabadság elemeit. Még azok is, melyek még léteztek s melyek a középkorból származtak, a hűbérrendszer nyomaival együtt el-el-tűnedeznek.

IV.

A hűbérintézmények a középkorban egész Európában azonosak voltak: most rés van törve rajtok, vagy hanyatlásnak indulnak, a hol még nincsenek lerombolva. ¹⁾ Az állam római fogalma, propagálva a római jog tanítása és terjesztve a törvénytudók által, mindenütt a continensen érvényesülni törekszik, mint a hogy érvényesült Franciaországban. ²⁾ A francia uralkodóház fényes sorsa, monarchicus szerkezetének hatalma és felsége megkápráztatja valamennyi uralkodónak szeméit: irigylik és utánozzák. A római jog, a szolgaság joga, a római intézmények, mind az állam érdekében tervezve s »nem a szabadság, hanem az emberek engedelmisségére« ³⁾ alkotva, csudálatosan segítik elő törekvéseiket. A törvénytudók, e jog magyarázói, legbefolyásosabb tanácsadóikká lesznek: igazolják uralkodási szenvedélyüket s legbuzgóbb minisztereik mindenike saját szenvedélyeit az uralkodónak szolgálatára rendeli.

¹⁾ Tocqueville, *L'Ancien Régime*, I. k. IV. f. és 1. jegyz.; *Mélanges: Du Consulat à l'Empire*.

²⁾ L. Violette, *Précis de l'histoire du droit français*, I. k. 2. l. Páris, 1884.

³⁾ Fustel de Coulanges, *Histoire des Institutions*, I. k. 66. l.

Ha magam elé képzelem az államot, úgy, a mint azt Róma szervezte és mint a törvénytudók felfogják gerendázatában és lényeges alkatrészeiben fölismerem az épületet, melyet a »felvilágosult« miniszterek, a bölcészek tanítványai, sok alkatú homlokzatuk és modern diszitményeik mögött építenek vagy építeni szándékoznak. »Rómában ép úgy nem ismerték a fejedelem tényleges hatalmának határait, a mint nem ismerték vala a nép elméleti souverainitásának korlátait.«¹⁾ A fejedelem vezényli a hadakat, békét köt és háborút folytat, adókat szed, megállapítja ezek összegét, megszabja a kiadásokat. Birja az elkobzás jogát; nemességet osztogat; törvényeket alkot; bíraskodik; ő főpap-fejedelem: »minden vallást a kezében tart és felügyeleti jogot gyakorol az összes papok felett.« Ő a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a törvény, a vallás, mindennek ura, mindenkinek gyámja. A senatus, mely oldala mellett van, nem egyéb mint államtanács, mint egy tanácskozó bizottság. Ez a XIV. Lajos állama, ez a Frigyes állama, ez a II. József állama.

A kormányok mindama válságok közepett, melyeken keresztül mennek, csak egy gyógymódot használnak: mindinkább feszíteni a rugót és meghosszabbítani annak hatását; megsemmisíteni mind azt, a mi akadályt gördít útjába, még azt is mind, a mi egyszerűen visszatartja, vagy fékezi. Az államnak feladatai teljesítésére csak fegyelmezett, hallgatag és szolgálai hivatalnokok kellene. A fiscus anyagszállítója, a rendőrség mozgatója az ő gépezetének; minden egyéb csak gépszíj. E gép sajtáságos módon ront be mindenütt: lesöpri az egész területet és a maga hasz-

¹⁾ Fustel de Coulanges, *Institutions*, I. k. 73. l.

nálatára fordítja. Így szerelte föl azt I. Péter Oroszországban, így működik Poroszországban, így honosítja meg II. József Ausztriában; ugyanazon kapa így teszi termővé mindenütt a pusztákat, nyitja meg a hozzáférhetetlen erdőt, ássa alá a régi bástyák falait; így vonul végig mindenütt ugyanazon romokon ugyanazon eke; így egyengeti ki ugyanazon borona a talajt. Montesquieu megborzad ettől: ledőlni látja mindazon korlátokat, melyek a monarchiát az önkényes hatalomtól elválasztották; látja, hogy a monarchia saját alapjait ássa alá és roskadozik saját terhe alatt. Az államférfiakhoz intézi tehát az *Esprit des lois* ¹⁾ ama csodálatos fejezeteit, melyekben az elvek meghamisítását tárgyalja; de a korabeli államférfiak nem hallgatnak rá, és a kik utánok következnek, túltesznek elődeiken.

Németországban az osztrák császár a birodalom államaikat törekszik absorbeálni, mint a Capeting francia király absorbeálta a nagy hűbérnököket és vazallokat. Azon dolgozik, hogy kiterjessze előjogait, mint a francia királyok kiterjesztették joghatóságukat és felsőbbségüket. Kétségbevonja s igyekszik részleteiben megszüntetni, gyakorlaton kívül helyezés által elkoptatni, egymást követő beavatkozások által aláásni a birodalom alkotmányát és az 1648-ki szerződéseket, melyek annak biztosítékát képezik. Egy francia ügynök számára, ki Bécsbe utazott, 1774-ben kiadott utasításban ezeket olvasni: ²⁾ »A császári publicisták olybá veszik ezt az alapvető és szent törvényt, a germán szabadság valódi *palladiumát*, mint egy elévült, mint régisége és az idők és körülmények megvál-

¹⁾ VIII. k. VI., VII., VIII. f.

²⁾ *Recueil des Instructions, Autriche*. Le baron de Breteuil, 1774.

tozása által szétépett okmányt. A kormányzás mintájául a római császárok által alkotott törvényeket szeretnék használni, a német császárok soha sem lévén egyebek, mint amazoknak utánzóí. A császáriakon nem múlik, hogy a pedanteria és a tudatlanság által fentartott hiú hódolatok és üres formulák váljanak a korlátlan hatalom jogcímeivé.* Mária Terézia Csehországban már csak azért hívja össze az országgyűlést, hogy rendeleteit törvényesíttesse és új adókat szavaztasson meg; a gyűlésnek egész kormányzati jogköre az államtanácsra ruháztatik át, mely Bécsben székel. A magyar országgyűlés, melynek minden évben össze kellene ülni, a császárnő uralkodása, azaz negyven esztendő alatt, csak háromszor ül össze. Így történt a többi országgyűléssel is. Mária Terézia megfosztá jogkörüktől; II. József egyáltalában nem hívta őket egybe. »Németországban«, írta 1788-ban Mirabeau, »csak a másodrangú fejedelmeket fékezik még a rendek az adók tekintetében. A porosz király e tárgyban minden akadálytól ment.«¹⁾ A másodrangú fejedelmek égték a vágytól, hogy a porosz király példájára s a császár mintájára ők is megmeneküljenek ettől. Az emberben nem látnak mást, mint alattvalót, s az alattvalóban nem mást, mint kormányzati anyagot. »Tetszés szerint toborzanak és vetik ki az adót«, írja a régi intézmények egykorú elszomorodott védelmezője, Moeser; »a gyűléseket és alattvalókat lár-mázni engedik, — csak fizessenek; ha makacsoknak mutatják magokat, a legjogosultabb és legalázatosabb fölterjesztések büntényeknek, engedetlenségnek, zendülésnek vétetnek.« Ama gyűlések pedig, melyeknek megengedik,

A centralisatió szerkezetéről és térfoglalásáról Poroszországban I. Treitschke, *Deutsche Geschichte*, I. k. Lipcse, 1882.

hogy túléljék magokat, igyekeznek, mint a bajor és szász rendek, engedékenység által megtüretni magokat. Vannak ellenállási hajlamok Württembergben és Mecklenburgban, de ezek csak ingerlik és végletekre viszik a hatalmat. A birodalmi városokban a municipalis élet kialudt; a köztársasági intézményekből nem marad más hátra, mint haszontalan árnykép és jelentéktelen külsőségek. ¹⁾

Spanyolországban megvan ugyan a cortes, de már nem kérnek tőle többet, mint, hogy ismerje el az uralkodót és bizza reá a hatalmat, melyet arra használ fel, hogy elkobozza a cortes előjogait. »A törvény«, mondák a királyi rendeletek, »ép oly érvényes, mint ha a cortes által elfogadtatott és kihirdettetett volna.« Ez minden, a mi Spanyolország szabadságából megmaradt. 1713. óta a cortes egy fontos ügyben sem kérdeztetett meg. »Bármily sürgősek legyenek is az állam szükségletei,« mondá Florida-Blanca, az azon korbeli felvilágosult miniszterek egyike, »óvakodjék segítségül hívni a cortest, mert csakhamar uralkodójává és birájává lesz.« ²⁾ Így gondolkozott Pombal is, szintén felvilágosult miniszter és a század egyik kegyeltje. »Kormány,« mondja egy korabeli, »nem mutatott más törekvéseket, mint magához ragadni a hatalmat, megalázni a nemességet és a legszolgaibb engedelmségben tartani a nemzetet.« ³⁾ Az absolut kormány, mely 1660-ban Dániában létrejött, egyebet sem tett, mint hogy hatalmát szilárdította meg. III. Gusztáv államcsínyjei 1772. és 1789-ben győzelemre vezették azt Svédországban is. Az orániai

¹⁾ Perthes, I. k. II. f. — Hauser, I. köt. I. k., 11. f. 4. §.

²⁾ Baumgarten, I. k. II. f.

³⁾ Malouet, *Mémoires*, I. k. 10. l. Páris, 1874. — V. ö. Marc Monnier, *Gorani*, Páris, 1885. V. f.

herceg, a hazafiak legyőzője, ama támogatás segélyével, melyet neki a porosz hadak nyújtottak 1787-ben, álcázott monarchiává alakította át az Egyesült-Tartományok régi köztársaságát. Oroszországban nem voltak politikai testületek, és I. Péter híres *tsin*-ja által létrehozott egy nemeségi hierarchiát, mely átmenetet képez a chinai mandarinismus és Napoleon demokratikus nemessége között.¹⁾ A régi intézmények csak Lengyelországban tartották fenn magukat, melyeket ott minden jó polgár a rosszak legrosszabbjainak tartott. Egyedül a köztársaság ellenségei akarták azokat fentartani, ellenben a köztársaság minden barátja az állam javára megszorítani igyekezett a régi szabadságokat.

A katolikus államok a hadjáratban, melyet hatalmuk fokozásaért így megindítanak, csak egy félelmetes ellenségre találnak s ez az egyház, mely a középkor óta foglalja el a domináló állásokat s azokat meg is akarja tartani. Politikai elvei- és intézményeinek fejlesztésében az egyház is ugyanazon evolútiót követte, melyet az állam. A zsinat összezsugorodik s elmosódik, mint a középkor többi nagy gyűlései. A pápaság, mely fölötte áll, azt absorbeálni törekszik; az absolutismus és a csalatkozhatatlanság felé tör. A pápa theologusai, ugyanazon iskolában neveltetvén, hol a király törvénytudói, ugyanazon czélt tűzik magok elébe; az egyház, úgy a mint ők felfogják: a római állam a vallás körében. Ezért az antagonismus kikerülhetetlen e két hatalom között, melyek folytonosan összeütközésbe jönnek egymással, mindenütt egymásba hatolnak és mind a kettő felsőbbiségre vágyik. Sőt mi több, az állam adósságokkal

¹⁾ L. Anatole Leroy-Beaulieu, *l'Empire des tsars*, I. k. 351.

terhelt és szűkölködő, az egyház gazdag; birtokai ki vannak vonva a fiscus kezei alól, és az államra nézve az igazalom és birásvágy állandó tárgyát képezik. Kevés politikus van, a ki e tekintetben azt ne találná, hogy a schismának megvannak a maga előnyei, sőt hogy még az eretnokség sem nélkülöz némely elegendő indítóokokat. »A katolikus fejedelmek,« írja Voltaire egy orosznak, »nem elég merészek arra, hogy kijelentsék, hogy az egyháznak egyedül az uralkodó törvényeitől kell függenie . . . Csak az ön hírneves uralkodónője cselekszik helyesen: fizeti a papokat, kinyitja és becsukja szájokat; ők hódolnak parancsainak és minden csendes.«¹⁾ A fejedelmek, kik leigázták a nemesiséget, letiporták vagy szétszórták a gyűléseket, nem tűrték, hogy létezzen birodalmukban egy számos tagú, gazdag, hatalmas, fegyelmezett testület, mely egy olyan fejedelem legfőbb hatóságától függ, ki a többiek felett birói hatalmat követelt magának, ki kormányozta a lelkiismereteket, rendelkezett alattvalói lelke fölött, és hogy e roppant hatalmat gyakorolhassa, egy oly szentélybe zárkózott, mely hozzáférhetetlen rendőrségökre nézve. XIV. Lajos megkísérlé, ha nem is annak bejáratát ostrom alá fogni, de legalább a futóárkokat körülvenni s magát az oda vezető utaknak urává tenni. Nem szünt meg csatározni az egyház határán s nem egyszer rohanta meg annak uradalmát. Nem azért üzte ki a hugonottákat királyságából, hogy ezt az ultramontánoknak szolgáltassa ki; nem akart az államban sem pártokat, sem dissidenseket s különösen nem urakat: a nantesi edictum visszavonása s a francia papság nyilatkozata ugyanazon könyvnek két fejezete. Ebben az isko-

¹⁾ Suwaloff grófnak, 1768. decz. 3.

lában tanulták meg a spanyol Bourbonok, mikép kelljen szabályozni az egyház és állam közti viszonyokat.

V. Fülöp uralkodásának kezdetétől fogva III. Károly uralkodásának végéig, azaz több mint nyolczvan esztendőn át, nem szüntenek meg harcolni a király felsőbbiségeért az egyházzal szemben. Meghatározzák jogkörét, megszüntetik menedékjogát, csökkentik jövedelmét, megszorítják szerzési képességét, megzsibbasztják az inquisitiót, hogy elszenderülvén, feledésbe menjen.¹⁾ Aranda, Florida-Blanca, Campomanes e küzdelemhez fűzik nevöket. Igyekezetök oda terjed, hogy kiragadják az egyház kezéből a tanítást, mintán előbb kiragadták a censurát. Pombal utánozza öket Portugalban. III. Károly a nápolyi trónon kezdi meg azt, a mit a madridin folytat. »Élve — ezek a szavai egy 1767-ki rendeletnek — a legfőbb független hatalommal, melyet a király közvetlenül istentől nyert, mely hatalom elválaszthatatlanul van a souverainitással egybeforvva, mert ez mindenható«, Tanucci, e »felvilágosult« fejedelmnek bölcsész minisztere, kizárja a papságot a bíróságokból és az iskolákból, a házasságot polgári szerződéssé teszi, megtiltja, hogy a király láttamozása nélkül közzétegyék a pápa bulláit. IV. Ferdinánd, ki 1759-ben Károly király után következett, bezárja a kolostorokat és kötelezi a püspököket, hogy egymást instituálják. Parmában Tillot, Ferdinánd herczeg minisztere, versenyez Tanuccival; megtagadja az adót, melylyel Párma a szent-széknak tartozik; elkobozza a bullákat, engedélyezi a javadalmakat, megtiltja a holtkézi intézményeknek, hogy fekvő birtokot szerezzenek, és megtiltja a szerzeteseknek, hogy örökséget elfogad-

¹⁾ Az egyház 1746-tól 1759-ig csak tíz embert égetett meg; 1759-től 1788-ig négyet.

janak. Toscanában Lipót fentartja magának a pápai bullák felülvizsgálatát, eltörli a nuntiatura biráskodását, megszünteti a kolostorokat, ellenőrzi és megszorítja a nyilvános ájtatosságokat. A mozgalom magával ragadja még a velencei köztársaságot is, mely a monarchiák utánzására adja magát. ¹⁾

A németországi püspök-fejedelmek ép úgy járnak el, mint az olaszországi világi fejedelmek. Rómával való érintkezéseikben gyakran elfeledik, hogy püspökök, de soha sem, hogy fejedelmek. A kölni választó, II. József és Lipót öccse, állásában igen jól tud alkalmazkodni bátyjai elveihez. A trieri, mainzi, kölni és strassburgi püspökök 1785-ben tudatják a római udvarral amaz előjogokat, melyeket a magok részére fentartani szándékoznak; a legfőbbek egyike: a bullák feletti censura gyakorlása. Ha nem engednek nekik, azzal fenyegetőznek, hogy nemzeti zsinatot hívnak össze. ²⁾ Mária Terézia istenfélő és ájtatos, de mindezek előtt császárnő volt. Megtiltja a nuntiusoknak, hogy államaiban utazgassanak; a püspököknek, hogy Rómával közvetlenül levelezzenek, a papoknak, hogy résztvegyenek a végrendeletek szerkesztésében. Egy jelentés, melyet elébe 1769-ben Kaunitz kancellár terjesztett, mutatja, hogyan akarta az egyház jogai iránt legnagyobb tisztelettel viseltető hatalom is, mely akkor csak létezett Európában, szabályozni vele való viszonyait. ³⁾ Miután utalt arra, hogy »a tudatlanság és babona több századának folyama alatt« a pápák, kik a császároktól való függés alól magokat ki-

¹⁾ L. Cantu, X. k., *passim*.

²⁾ Perthes, I. köt., I. k. III. és IV. f.

³⁾ Arneth, Mária-Theresia, IX. k. I., VI. és VIII. f. — *Mémoire de Kaunitz*, 557. l. francziául.

vonván, azokat magoktól való függésben tartani igyekeztek, így folytatja a kancellár: »Avagy fentartani és megtartatni akarják-e a holtkézi szerzeményekre vonatkozó törvényeket, melyek annyira ellenkeznek a társadalmi rend fennmaradására szükséges birtok-egyensúlyal? Meg akarják-e adóztatni az egyháziak világi javait, melyekre nézve helyzetök jog és észszerűség tekintetében hasonló az állam többi alattvalóinak és polgárainak helyzetéhez? Akarnak-e határt vetni ama befolyásnak, melyet a papság gyakorol a censurára, a házasság polgári következményeire s az örökségekre? csökkenteni az ünnepek számát? eltörölni az inquisitio rettenetes törvényszékét? megszorítani, korlátozni az egyháziak túlságos gazdagságát, vagy csak gátolni annak további felhalmozódását, hogy legalább a teljes tönkrementől legyen megóva a polgári társadalom?« . . . »A pápát és a papságot mindig útjában találja az ember . . . Ha, még pedig nagyon gyorsan, nem szüntettetnek meg a souverain hatalom határai iránti állítólagos kételyek és bizonytalanságok, megtörténik, hogy támadni fognak hitszakadások, és hogy meglehetősen rövid idő alatt egész királyságok és nemzetek fognak, a katholicitas legnagyobb kárára, elszakadni a római széktől.«

Mária Terézia mérsékelte fiait és kancellárját. De mikor ők lettek az urak, megkezdték a nagyszabású munkát. Lipót azt tervezte, hogy az osztrák egyházat a gallican egyház mintájára szervezze és, hogy charta gyanánt Bossuet híres nyilatkozatát adja neki. József azt tartotta, hogy ily módon igen nagy függetlenség adatnék az egyháznak, és különben a püspökök sem volnának rá hajlandók. Ő nélkülök fogott a munkába, különben azt hangoztatva, hogy nem bántja »sem a dogmát, sem a szertartást, sem

a belső fegyelmet.* Műve, mely minden tekintetben előszava a *Constitution civile du clergé*-nek, ugyanazon ellenmondáson alapszik, mely az elvet dönti meg: II. József, a mint utánzóí, az alkotmányozók is tenni fogják, azt hiszi, hogy ugyanakkor római katolikus maradhat, mikor a maga teljhatalmából, a püspökök közreműködése nélkül, a szent-szék hozzájárulása nélkül, alapostúl forgatja fel államainak egyházi alkotmányát. Magától értődik, hogy magának tartja fenn a bullák feletti censura gyakorlását; föltétlenül megtiltja azok tanítását, melyek a szent-szék előjogait állapítják meg; ¹⁾ szaporítja a falusi plébánosok számát, megszorítja a püspökök hatalmát, behozza a polgári házasságot és az elválást, elrendeli a türelmet a dissidensekre nézve, és elkeseredett harcot indít a kolostori rendek ellen. Megtiltja nekik, hogy egy, Rómában székelő, főnököt elismerjenek és a monarchián kívül összeköttetéseket tartsanak fenn. 1781-ben egyszerre hatszáz kolostort zárat be s felosztatja az összes szemlélődő rendeket; a szerzetesek száma hatvanhárom ezerről körülbelül húsz ezerre apad le; valamivel később a kolduló szerzetek tűnnek el. Nem szólok a gyermekes részletekről, az ingerkedésekről és formaságok miatti viszálykodásokról, de nem szabad feledni a pénzkérdést, mely lényeges és az elhatározást szüli. Mária Terézia megtiltotta a szerzeteseknek, hogy külföldre, nevezetesen Rómába, tőkét küldjenek; József ugyanezt megtiltja a püspököknek is — és a kolostorok elkobzott javaiból egy politikai és hadi kincstárt alakít, melyet vallásalapnak neveztek el. A művelet csak középezen ütött ki, mert a kolostorok általában el voltak adó-

¹⁾ Az *In coena Domini* és *Unigenitus* bullákat.

sodva; adósságaik kifizetése után kevés maradt meg, kivéve magát a tényt és az elvet, a mi itt a földolog.

Nagy Katalinnak nem kellett számot adni Rómának; ezért annál fesztelenebbül is járt el. Ő nem elégedett meg azzal, hogy szétszórja a szerzeteseket, bezárja a kolostorokat, megadóztassa az egyház javait: secularisálta azokat, megelőzvéen ő is a maga módja szerint a francia forradalom művét. Az orosz papságnak közel egy millió jobbágya volt: a császnő kiragadta őket az egyház kezéből, és egy bizottságot ruházott fel az egyházi javak igazgatásával; a zárdák a korona díjazottjaivá lévén, az államtól húztak tartáspénzt.

Az egyház a kormányok eme kegyetlen vállalkozásaival szemben konok ellenállást fejt ki. A jezsuita rend megszüntetése csak egy episodja e vállalkozásoknak. »A jezsuiták«, mondá Frigyes d'Alembertnek, »a római udvar előretolt őrcsapatát képezik.« E hirhedt társaság különösen előmozdította a korlátlan hatalom megalapítását a katolikus monarchiákban; miután segítette az államot az összes dissidensek elnyomásában, azt követelte, hogy maga az államtól független maradjon. Az állam pedig nem engedhette, hogy valamennyi többi akadály megszünvén, egyedül ez maradjon meg. A ki előbb szövetségesök volt a közös ellenfelekkel szemben, ellenségökké lett, midőn egymással álltak szemközt. De a harcz, mely a jezsuiták ellen kezdődött, folytatásában Róma ellen irányult, és az előcsapat szétszóratván, magát az egyházi hadtestet támadták meg. Az egyház ritkán volt inkább compromittálva, mint a régi kormányzat vége felé. A bölcsészek megtámadták tanait, a fejedelmek fegyelmét; a pápáknak védelmezniök kellett az előbbieken ellenében egyházi tekin-

télyöket, az utóbbiakkal szemben pedig világi előjogaikat. Minthogy az egyházi és világi mindenütt összevegyült és összeszövődött; — minthogy a fejedelmek a bölcsészeket segédcapatokként toborzották magok köré, s a bölcsészek a fejedelmek pártfogásával dicsekedtek; minthogy a pápa, a hol csak tehetett, a világi hatalmat használta ellenfeleivel szemben, s nem utasította vissza magától azt sem, hogy államaikban politikai oldaltámadásokkal is operáljon; minthogy a miniszterek nem haboztak a pápát birtokai-
ban megtámadni, hogy meggyőződéseinek feladására kényszerítsék, és nem haboztak a főpap erkölcsi ellenállásával szemben az államfő rovására anyagi biztosítékokról gondoskodni; minthogy Beneventben, Avignonban és a Comtatban az ellenszegülő szent-szék ellenében a rendes és rendkívüli kínzószerek alkalmazásának egy nemét találták meg: az egyház, alkotmányában szakadással, területén invasióval fenyegetve, egyszerre meginogni érezte a lelkek fölötti uralmát és politikai királyságát.

Franciaországgal állott még a legjobb viszonyban. Nagyon viharos viszonyok után helyreállt a jó egyetértés. XV. Lajos békét szerzett és visszaadta Avignont. XVI. Lajos őszintén tisztelte a vallást és dédelgette a papságot.¹⁾ Franciaországon kívül a válság általános volt. A leghatalmasabb monarchiák közül három: Anglia, Orosz- és Poroszország, s ez utóbbi mögött Németország fele, kisiklottak az egyház uralma alól. Az egyház nyílt harcban, vagy lappangó surlódásban állott az osztrák, pármai, toscanai és portugali katolikus udvarokkal. Spanyolországgal közepesek, Nápolylyal utálatosak voltak viszonyai:

¹⁾ L. Masson, *Le Cardinal de Bernis*, XI—XIII. t.

»A pápa«, írá ide vonatkozólag egy olaszországi fejedelem,¹⁾ »a negyvenkét megüresült püspökség egyikére sem nevez ki senkit; kéz alatt a népet és főleg a nagyokat Galeppi²⁾ által, a tartományokban lakó népet pedig a kolduló szerzetek által büjtogatja.«

Nemcsak az eljárás maga, hanem a hang is figyelemre méltó. »A pápa nyakassága és önfejűsége megfoghatatlan«, írá toscánai Lipót;³⁾ jobban tenné, ha megemlékeznek arról, hogy az egyház első századaiban a püspökök a nép, az egyházmegyék képviselői és az uralkodók megbízottjai által választottak; hogy az érsekek szentelték fel őket s hogy ezután csak elismerés iránti levelet küldtek a római püspöknek, később a pápáknak, kik soha sem voltak egyebek, mint köztök az elsők és soha sem uraik és korlátlan lelki fejedelmeik, a mint Rómában követelik, főleg azon illetlen és oktalan esküvel, melyet a püspökök által tétetnek fölszentelésök alkalmával.« II. József úgy találta, hogy a római udvar 1768. óta »majdnem megvetésre méltóvá« tette magát.⁴⁾ Midőn maga egyedül lett uralkodóvá, abban telik kedve, hogy megvetően bánik vele, nem kímélvén a fenyegetéseket,⁵⁾ még kevésbbé a gúnyolódásokat és illetlenségeket. VI. Pius 1782-ben Bécsbe ment. »Bécs-Újhelyen-túlíg mentem elébe«, írá József; »és hogy kikerüljek minden szertartást és bókolást, a nagy országúton csak a póstalegények jelenlétében találkoztam vele s

¹⁾ Lipót II. Józsefhez, 1787. decz. 17.

²⁾ Galeppi gróf, a nuntiatura auditora.

³⁾ II. Józsefhez, 1787. márcz. 6.

⁴⁾ Arneth, *Maria-Theresia*, IX. k, 551. l.

⁵⁾ »Mi a pápát, papokat és szerzeteseket illeti . . . rájuk is kerülni fog a sor.« Lipóthoz, 1787. júl. 19.

azonnal leszállítva a kocsiból s az én két üléses kocsimba ültetve, egyenesen Bécsbe vittem.*

A francia forradalomból kikerült hatalmaknak az egyházzal való küzdelmök elején és végén, az alkotmányozó gyűlés idején és Bonaparte kormánya alatt, nincsenek sem más szempontjaik a Rómához való viszonyok tekintetében. sem más nyelvezetők a szent-székkal szemben. Ugyanazon elveket vallják, mint a XVIII. századbeli kormányok az állam mindenhatóságáról, s ugyanazon szenvedélyek által mozgattatnak, melyeket a bölcsek mindenütt felizgattak az egyház ellen.

V.

A kormányoknak ezen hadjárata a múlt ellen ellenállásokat idéz föl; törekvésök, hogy mindent magok tegyenek, és a közvélemény irányzata, mely mindent tőlök várt, zavarokat támaszt.

Az állam azt hiszi, hogy a nemesek megalázása és az egyház elleni harca által kibékíti magát a közvéleményt és megerősödik ennek támasza által: valóban hizeleg is a népies szenvedélyeknek, de egyszersmind fel is izgatja s azok ellene fordulnak. Mivel azt hiszik, hogy az államnak minden lehetséges, az emberek sokkal inkább felingerelhetnek az által, a mit nem tesz, mint a mennyire örülnek annak, a mit tesz. A tökéletlen, bizonytalan, részleges reformok sokkal több reményt gerjesztenek, mint a mennyi óhajtatást kielégítenek. E reformok megszilárdítják azt az eszmét, hogy a régi világ elaggott, s hogy meg kell fiatalítani; hozzá szoktatják a népeket a gyors változásokhoz: fölkeltik azok iránt a hajlamot és vágyat, a szükségérzetet. A nemzetek életére szükséges rend eszméje mindenütt el-

tűnik s a haladást csak az állhatatlanságban látják. Tompa nyugtalanság, mélyreható zavar harapódzik el a nemzetek között.

Németország különösen izgatott volt,¹⁾ és e hangulat még a legjobban szervezett államokban is nyilatkozik. Magának a felvilágosult kormányzatnak tetteiből nyer tápot. Frigyes csak nyert az által, ha a távolból ítélték meg. Az elmélet emberei, kiknek elveit ő alkalmazta, hasonlíthatatlanul jobban csudálták őt, mint a nép, melynek számára ő amaz elveket megvalósította. Berlin volt a világnak ama pontja, a hol a porosz király nagysága legkevésbé kápráztatta el a szemeket. Az iga viselésének türelmetlensége igen mérséklé itt a lelkesedést. »A húrok annyira vannak feszítve«, írta Mirabeau 1786-ban, »hogy azokat csak lazítani lehet. A népet annyira elnyomták, kínozták és üldözték, hogy most már csak a szabadulás következhetik.«²⁾ Frigyeset nagyon retgették: népe nem siratta meg. Halála felszabadulásnak tűnt fel. Olyas valami történt Berlinben, a mi hasonló volt ahhoz, a mit Franciaországban tapasztaltak, midőn Richelieu letűnt az élet színpadáról. »Mindenki komor, senki sem szomorú«, így tudósít Mirabeau. »Mindenki el van foglalva, senki sincs leerve. Egy sajnálkozás, egy sóhaj, egy dicsérő szó nem hallható . . . Berlin kétharmada azon erőlködik, hogy hebizonyítsa, hogy II. Frigyes közönséges ember volt s majdnem alatta állott a többinek!« Ime tehát a nagy uralom eredménye: mindenki a végét óhajtá! »Az embe-

¹⁾ L. Perthes, I. k. E munka nem egyéb, mint e ténynek felhalmozott bizonyítéka és bíraltos tanulmánya.

²⁾ *Histoire secrète de la cour de Berlin*, Paris, 1789.

reket kifárasztá és kimerité a jelen«, írja az osztrák miniszter.¹⁾ Azonban Frigyes Poroszországban az állami hatalomról olyan felfogást gyökereztetett meg, hogy a nép mindent várt utódától, s hogy e fejedelem képesnek hitte magát arra, hogy kielégítse e reménykedéseket.

Ausztriában ellenkezőleg úgy a kormányzókat, mint a kormányzottakat általános csüggedés szállja meg. Mária Teréziának jóltevő és aránylag mérsékelt kormányzata ép annyi bágyadtságot hagy hátra, mint Frigyes túlzó kormánya. E nagy császárnő szomorúságban vénült meg. Levelei örökös gyászt tartalmaznak: »Harminczöt évet szenteltem a közügyeknek«, írja 1775-ben; »annyira le vagyok verve, annyira zavart vagyok, hogy több rosszat teszek, mint jót.«²⁾ Midőn meghalt, egy tanú állítása szerint, a nép öröme majdnem illetlen módon tört ki a temetéskor.³⁾ 1782-től kezdve József is ép úgy belefáradt reformjaiba, s kiábrándult kormányzatából, mint anyja életének vége felé.⁴⁾ »Evezni kell e gályán«, írja 1786-ban Kaunitz miniszterének. »Evezni kell, a míg csak megy; meglehet, hogy a munkát mindig ugyanazon helyre irányítva, mégis csak lesz valami eredménye.« Pedig nem eredményezett mást, mint zavart az államban és forrongást a nemzetek között. 1789-ben a monarchia minden osztályában, minden országában azon érzelem uralko-

¹⁾ Wolf, *Oesterreich und Preussen*, 50. l.

²⁾ L. levelezését Mercyvel és Arneht, IX. k, XII. f.

³⁾ Wolf, id. 21. l. — Ranke, *Die deutschen Mächte und der Fürstenbund*, I. k, 51. l. Leipzig, 1871.

⁴⁾ L. Lipóthoz intézett leveleit. — L. Beernél is, *Joseph II., Leopold II. und Kaunitz*, Wien, 1873.

dott, hogy immár semmi sincs rendén: a biztosság eltűnt. ¹⁾

Zendülések törnek ki. Mária Terézia megkísérlé a csehországi parasztok sorsának enyhítését. 1773-ban nyilt-parancsot adott ki a robotra vonatkozólag: a parasztok azt képzelték, hogy a királyné őket minden kötelezettségtől fel akarta szabadítani, hogy a nemesek ennek ellenszegültek, s hogy az állami tisztviselők eltagadták az uralkodónó parancsait. Fellázadtak tehát: a régi hussitafanatizmus, a cseh hazafiság egyedüli meglevő formája, feltámadt a lelkekben. A nyomorúltak csatlakoztak a fanatikusokhoz. Bandák csatangoltak végig az országban, rettegést keltve. »Rendkívüli kihágásokat követnek el«, írja 1775-ben egy hivatalnok, »kirabolván a kastélyokat, elragadván és romba döntvén mindent, a mi kezök ügyébe akad, bevetetlenül hagyva a földeket és kényszerítvén másokat is, hogy ezt tegyék . . . Már feldúltak néhány templomot, összerombolták az oltárokat és a szentek képeit, magokkal vitték az edényeket és földhöz csapták az ostyát.« Prága ellen vonúltak, a hol, mint mondák, árulók elrejtették a felszabadítás chartáját. A csapatok csak nagy nehezen voltak képesek szétszórni a tömegeket és megmeníteni a várost a kifosztástól, mely azt fenyegette. ²⁾ Az izgalom magával ragadta Morvaországot s később a többi országokat is. »Nagyon tartok a rend megzavarásától«, írja a császárnó 1778-ban, »már Stájerországban sem akarnak sem fizetni, sem dolgozni. Magyarországon hasonlóképen. Ez emberek borzasztó kihágásokat visznek végbe.« ³⁾

¹⁾ Perthes, II. k, III. k, V. f.

²⁾ Arneth, X. k., XII. f. — Léger, XXI. f.

³⁾ Arneth, *Maria Theresia und Joseph II.*

József a bajt a hatalom ingadozásainak, »annyi be nem váltott ígéretnek, soha végre nem hajtott fenyegetéseknek« tulajdonította.¹⁾ Az ő uralma alatt még rosszabbra fordult a helyzet. Ha Mária Terézia félnék és eszélyes reformjai is ily súlyos nyugtalanságokat keltettek, II. József gyökeres és önkényes, kiméletlen szigorral elrendelt, de lanyhán végrehajtott alkotásai általános zendüléseket, majdnem forradalmakat támasztottak. A papság szabadságait, a nemesség kiváltságait, a nép felszabadítását követelte. A nemesség és papság, gyötörtetve a hatalom által, ettől elfordul. A nép azt hívé, hogy neki minden szabad. Az államhivatalnokok tájékozatlanul, zavarba ejtve a fejedelem ellenmondó utasításai által, megkábitva a változások által, melyeket a népekre erőszakoltak, a mint hogy magok is keresztülmentek azokon a nélkül, hogy értették volna, kénytelen-kelletlen engedelmeskedtek és megszűntek parancsolni. Kegyetlen és váratlan megtorlások, melyeket megfejthetetlen lanyhaság követett, csak ingerelték a kedélyeket, a helyett, hogy lecsillapították volna. A német központosítás járma alatt, melyet a népekre erőszakolni akartak, ezek visszagondoltak eredetökre s nemzeti hagyományaikban keresték függetlenségök jogcímeit. Csehországban elkezdének csehül beszélni s követelék a rendek összehívását. Magyarországon az országgyűlés egybehívását sürgették. Galicziában a nemesek forrongtak. 1789-ben a forrongás tetőpontra hágott a monarchia valamennyi tartományában. A forradalom, mely kitörni fenyegetőzött Csehországban, Magyarországon, Galicziában, kitört Németalföldön.²⁾

¹⁾ Lipóthoz 1775. aug. 9. intézett levele.

²⁾ L. a belga forradalomra nézve, Borgnet, *Histoire des Belges*

Megesett a XVIII. század »legfölvilágosultabb« fejedelmeinek egyikén, a mi a XVI. század kényurainak legfanatikussabbikával történt. II. József bölcsész reformjai ugyanazon eredményre vezettek, mint Fülöp katolikus zsarnoksága. Ez onnan van, mert egyik úgy, mint a másik, a spanyol úgy, mint a német, bár nagyon különböző célokra törekedtek, e népek érdekeinek ugyanazon félreértésével, hagyományaiknak ugyanazon megvetésével jártak el. A belgák nem változtak: nagyon hevülve nemzeti függetlenségökért, nagyon ragaszkodva szokásaikhoz, nagyon rajongva vallásukért, majdnem babonás vallásosságukkal még a zavargás régi szellemét is párosították, mely oly sokáig tartotta izgalomban a flandriai községeket. Minden tartománynak megvolt a maga közigazgatása, rendei, chartája; mindenik birt az adó-megszavazás jogával, és, ha nem is alkotott törvényt, az uralkodó azt csak a rendek hozzájárulásával változtathatta meg. Az uralkodó kezébe ragadván a hatalmat, esküt tett arra, hogy fentartja a tartományok »jogait, kiváltságait és alkotmányait.« E belga charták között legnevezetesebb volt a brabanti, melyet *Joyeuse Entrée*-nek neveztek. »Igaz«, írja Belgium kormányzóinak egyike, ¹⁾ »hogy e tartományok nagyon ragaszkodnak kiváltságaikhoz, sőt merem állítani, hogy ezt az örültségig viszik; de mindnyájan ez elfogultságban vannak nevelve, és e hűrt érinteni annál veszedelmesebb volna, mert

à la fin du dix-huitième siècle, Bruxelles, 1844.; — Juste, *Histoire du règne de Joseph II. et de la révolution belge*, Bruxelles, 1846.; — De Pradt, *De la Belgique depuis 1789, jusqu'en 1814*, Paris, 1820. — Wolf, *Marie-Christine*, Bécs, 1863, és az Arneth és Beer által közölt levelezéseket.

¹⁾ Lothringeni Károly herceg Mária Teréziához 1763-ban.

minden uralkodójok nem csak megerősítette, de esküt is tett e kiváltságokra; innen van, hogy kiváltságaikat úgy tekintik, mint az állam alaptörvényeit. Merem állítani, hogy e tartományok könnyen kormányozhatók, mert szelidséggel és a legkisebb jóakarattal, melyet Felséged irányukban tanusítani méltóztatnék, biztos lehet, hogy azt teheti e tartományokkal, a mit épen akar.« A kormányzás itt annál könnyebb volt, mert a társadalmi helyzet is kedvezőbben alakult. A nemesek birtokaikon laktak; a papság, melynek roppant birtokai voltak, ezeket jól kezelte és népszerű volt; szóval a társadalmi osztályok kevésbé egyenetlenkedtek s a hűbér-rendszer kevésbé volt súlyos, mint Európa többi részében. Mária Terézia, ki a belgákat becsülte, megérteni is tudta őket. Ő, mint De Pradt mondja, Belgium bálványa volt; de Belgium még az ő uralma alatt sem volt az osztrák házra nézve más, mint egy »continentalis gyarmat«, mint egy jövedelmező haszonbérlet, melyet főleg azon jövedelmek szerint becsültek, melyeket szolgáltatott. II. József csak e pénzügyi oldaláért fektetett rá súlyt. Ő mindig kész volt azt »elcsereberélni« Bajororszáért, mely neki jobban megfelelt. De miután nem lehetett »elcsereberélni«, fejébe vette, hogy reformálni fogja, hogy ez által fokozza kizsákmányoltatását. Nem ismerte; 1781-ben rövid ideig útazott benne; majd e futólagos megtekintés és pár heti rögtönzött munka után megkezdé reformjait. Ezek először a vállalásra vonatkoztak: a rendeletek egymást követték 1781-től 1786-ig és az egyházat az állam kezeibe szolgáltatták. Ennek megtörténte után a polgári intézményeket támadta meg s egy 1787. január 1-én kelt rendelete által kiragadta a közigazgatást és igazságügyet a tartományi rendek kezéből, az országot kerületekre osztá, intendánsokat, első fo-

lyamodású törvényszékeket és felebbviteli bíróságokat állított fel. Ez az esküvel megerősített chartáknak flagrans megsértése volt. A vallási reformok elkeserítették, a közgazgatási reform föllázította az országot. II. József nyílt háborúban volt az egyházzal; maga ellen sorakoztatta mind azokat, kik Belgiumban a nemzeti szabadságokhoz és régi intézményekhez ragaszkodtak.

Az ellenszegülők élén egy férfit jelent meg, kinek neve nem egyszer fog e könyvben előfordulni: Henri van der Noot. Ő a brabanti tanácsban ügyvéd volt. Nem fejtett ki sem nagyon emelkedett szempontokat, se nagyon szilárd jellemet, se nagyon biztos ítéletet, de a munkához, melyre vállalkozott, lényeges tulajdonokkal: forró hazaszeretettel és erélylyel dicsekedett. Birta az agitátor szükséges tulajdonait, de látni fogjuk, hogy kormányozni nem volt képes. Befolyása alatt Brabant fegyvert ragadott. A többi tartomány követte a példát: a szerzetesek és papok önvédelemre hívták föl a népet s az ellenállást hirdették. Belgiumot elborították a miliczek. Némelyek arra gondoltak, hogy confederatiót alkossanak, hogy az amerikai Egyesült-Államok mintájára függetlenítsék magokat és erre Franciaország segélyét kikérjék. Ennek híre gondolkozóvá tette Józsefet; de a helyett, hogy a zavarokban oktalan reformjainak eredményét ismerte volna fel, ellenkezőleg, az ellenszegülést, melyre az ő reformjai találtak, azon hatalmak celszövényeinek tulajdonította, melyeknek érdekében állott zavarokat támasztani. Nem akart ezekben mást látni, mint Franciaország kezét, mint a »papsöpredék« s a római curia művét, mely a papokat és kiváltképen a kapuczinus barátokat használta föl az alsó nép föllázítására és »a

gyóntatószék által« a zendülés élesztésére.¹⁾ De bármi lett legyen is a veszély valódi oka, számot vetett vele és 1787. nyarán visszavonta a rendeleteket; de nemsokára megnyugtatta a francia kormány belső zavarai által, 1787. vége felé visszaállította az egyházra vonatkozó rendelkezéseket és meghagyta Alton tábornoknak, ki Brüsszelben parancsnokolt, hogy, ha ellenszegülésre talál, alkalmazza »az ágyúk és szúronyok szomorú eszközeit.« E fenyegetés folytán a brabanti tanács, mely körülbelül azt a szerepet játszta, melyet a párisi parlament Franciaországban, becikkelyezte a rendeleteket. A malinesi és antwerpeni seminariumokat katonailag megszállották, a püspököket fogságba vetették, és közhírré tették, hogy a csoportosulások kartácscsal fognak szétszóratni. A csapatok úgy helyezkedtek el, mint meghódított országban. A rémuralom csendet hozott létre, és Alton ezt írhatá 1788-ban: »Folytonosan nyugalom uralkodik.«

A meghódolás csak látszólagos volt. E forradalom nem azok közé tartozott, melyek csetepatékban oszlnak fel: ez csendben érlelődött. A belga csapatok vonakodtak honfitársaik ellen nyomúlni; a brabanti és hennegauai rendek vonakodtak a pénzt megszavazni.²⁾ József kijelenté, hogy e megtagadás által megsértették a chartákat és őt esküje alól fölmentették. Körülfogatta a brabanti rendeket, melyek engedtek, és elrendelte a hennegauiak feloszlását, melyek ellenszegültek. Majd azon reményben, hogy e családokkal ki fogja békíteni a tömeget és egy demokratikus fordulattal megbontja a nemesek, a papság és a polgári

¹⁾ L. levelezését Lipóttal 1787. júl.

²⁾ 1788. novemb.

oligarchia ellenzékét, módosította a brabanti chartát, »igazságosnak ítélvén, mint mondá, a municipalis szabadságokat és a kis városokat, melyek oly jelentékeny részét viselik a közterheknek, visszahelyezni alkotmányos közjoguk gyakorlatába.«¹⁾ Arra számított, hogy a nagy községeket a kisebbek által lesz képes ellensúlyozni; de a brabanti tanács és a tartományi rendek, jóllehet csapatok által körülvéve hozták meg határozataikat, megtagadták az új rendeletek becikkelyezését. A császár erre elrendelé a charta eltörlését s visszavonta a *Joyeuse Entrée*t. Altonnak pedig kérlelhetetlen parancsok adattak ki. »Több-kevesebb vér, melybe e művelet kerülhet, írá neki József 1789. június 7-én, nem jöhet tekintetbe, midőn arról van szó, hogy mindent megmentsünk és egyszer valahára véget vessünk az örökös zavargásoknak.«

Megkezdődtek a lázongások. E forradalomnak, mely a franciaországgal párhuzamosan fejlődött, egészen más indító okai voltak; a szerepek itt egészen meg voltak cserélve. Az uralkodó volt a forradalmár és a nép védelmezte a régi kormányzatot; de alapjában véve a közsabadságok és a nemzeti függetlenség forogtak koczán. A belgák ezek védelmére ugyanazon eszközöket és nyelvezetet használták, mint a francziák. A nemességnek egyik követe így szólt 1787-ben a brabanti rendek sorában: »E felséges országgal úgy bánnak a politikában, mint egy eladásra és üzérkedésre szánt ingatlannal, melyet a fejedelmek cabinetjében s a köziratokban hol egy, hol más tartományért adnak cserébe.« A brabanti rendek a »természetjogra« hivatkoznak, hogy fentartsák a régi szokásjogot s a régi szabadsá-

¹⁾ 1789. ápril 29.

gokat. Az ellenszegülő képviselők zajos tetszésnyilvánításban részesültek; a *haza atyjainak* nyilvánítottak; nemzeti cocardákat osztogattak és a szerzetesek által föllázított népség kirabolta azon lakosok házait, a kikről azt tétélezte föl, hogy a kormányhoz ragaszkodnak. E forradalom, mely azért támadt, hogy a régi kormányzatot fentartsa, úgy járt el, mint az, mely Franciaországban azért keletkezett, hogy azt megdöntse.

Hanem a régi szokások pártja mellett, mely a többséget képezte, alakult ügyvédekből, orvosokból, secularisált papokból, kik részt követeltek a kormányban s követelték a választói jog kiterjesztését, a kiváltságok eltörlését, egy másik párt is, mely jobban volt áthatva a század szellemétől. József reformjai csak azért nem tetszettek nekik, mert épen tőle származtak, és mert, hogy azokat keresztülvigye, megsemmisítette a nemzeti szabadságokat. Ők ellenkezőleg, azokat kiterjeszteni akarták volna. E párt, egy Vonck nevű ügyvéd által vezéreltetve, demokratikus forradalmat óhajtott; van der Noot pártja az aristokratia helyreállítását követelte. Arra voltak utalva, hogy egymástól elvitassák Belgium kormányzatát, de egyelőre szövetkeztek, hogy azt visszafoglalják. Mind a két fél egyaránt lángoló hazafi és Ausztria ellen ugyanazon gyűlölettel eltelve volt. II. József tehát az összes belgákat ugyanakkor ingerlé maga ellen, mikor Franciaországban egy oly forradalom vette kezdetét, mely nemsokára minden népet arra vezetett, hogy elnyomóik ellen szövetkezzenek. Meg fognak látszani később a súlyos következmények, melyek azon szellem különbözőségéből, azt lehetne mondani, ellentétes voltából, származtak, mely e két forradalmat vezérelte. Itt elég csak rámutatni arra, hogyan törtek ki egyszerre.

Más forradalmak is készültek kitörni. A hollandi hazafiak, leigázva porosz fegyverek által, titokban forrongtak, szervezkedtek, égtek a vágytól, hogy boszút álljanak a stathouderen, hogy visszaszerezzék és, ha szükséges, kiterjesszék nemzeti szabadságaikat. Svédországban III. Gusztáv mindenkit felingerelt: a nemeseket, mert megcsonkította kiváltságait; a népet, mert nem enyhített terhein. ¹⁾ Végül fellázad Genf, és forradalma különös figyelmet érdemel. »Tanulmányozom a genfi panaszokat«, mondá Vergennes; »mert félni lehet, nehogy irataik, miután nálok az egyenetlenséget táplálták, kifelé terjesszék a fanatizmust, melytől eltelve vannak s nehogy szomszédaik a kíváncsiságból az utánzásra térjenek át.« ²⁾ Ez szokatlan nyelvezet a régi kormányzat államférfiainál; ez az előérzet helyes és belátó politikai érzékből származott. Tényleg a francia forradalom volt az, melyet Genfben 1782-ben előkészítének és úgyszólván kisebb méretben tanítottak be e kis szintéren. ³⁾

Rousseau indítja meg a mozgalmat. A *Contrat social* képezi a programot, a *Lettres de la Montagne* pedig forradalmárok harci kiáltásai. A küzdelem kevésbé fejlődik ki két párt között, melyek a hatalomért versenygenek egymással, mint inkább két társadalmi osztály között, melyek gyűlölik egymást és egymás fölött uralkodni, egymást kizárni és száműzni törekednek: egyfelől az uralkodó oligarchia, mely egyedül képezi a souverain hatalmat; másfelől a kormányzásból kizárt lakosság, az »ősi benszülöttek«

¹⁾ Geffroy, *Gustave III*, II. k. VII. és X. f.

²⁾ Soulavie, *Mémoires*, V. k. 227. l.

³⁾ L. Mallet du Pan, I. k. I. és III. f. — Sayous, *Le dix-huitième siècle à l'étranger*, I. k. Rousseau cz. — Soulavie, I. k. V. f., v. 3. Desnoiresterres, *Voltaire et J. J. Rousseau*, Paris, 1875.

közt, mint őket nevezik, kik szintén kormányozni akarnak. Vezérek ezek : Duroveray, Dumont, Clavière, Reybaz, Marat. Heves propagandájok ellenében az arisztokraták az alkotmányt biztosító hatalmak beavatkozását akarják igénybe venni. A forradalmárok e hivatkozást a külföldre áruulásnak bélyegzik és államcsiny által előzik meg. Fogságba helyezik a legfélelmesebbeket ellenfeleik közül, s a leginkább megfélemletteket fölhevítik, hogy adják meg magokat. »A tanács maradványai összehívatnak, hogy meghallgassák a senatorok száműzetését és hogy ahhoz hozzájáruljanak«, így tudósít Mallet du Pan. Parancsot kapnak, hogy belenyugodjanak. A győztesek közül egy »biztossági bizottság« alakul és »római mintára dictaturát« szervez. A rémuralom ütött tanyát Genfben, mely a legyőzöttek fogházává lesz. Nem elégednek meg ezek kifosztásával és börtönre vetésével, hanem még ki is tanítják őket. Nem elég meghódoltatni, hanem meg is kell téríteni őket. Ez itt az új vonás; igaz, hogy Genfből indul ki, de sokkal messzebbre hord: »Ez az erény kérdése a bűnös szenvedélyekkel; ez a meggyőződésen gyakorolt zsarnokság, mely attól azt követeli, hogy észbeli és méltányossági okokból helyeselje a borzalmas tetteket, melyekre, mint szent kötelességekre, büszkének kell lenni; ez annyit tesz, mint vérbe mártott kezekkel a humanitásra hivatkozni; mint dicsénetet zengeni a hazáról, midőn szétmarczangolják, és hivatkozni a népjogokra, midőn az egyéni szabadságot lábbal tiporják.«¹⁾ E végzetes fecsegők uralma nemsokára féltékenységök dühe által döntetik meg. Míg ők dulakodnak, azalatt a francziák, szárdok és svájciek, mint az alkotmány bizto-

¹⁾ Mallet du Pan, I. k, 68. l.

sítói, közbelépnek, hogy azt visszaállítsák. A *biztossági bizottság* elhatározza a végeletekig menő védelmet és ki mondja, hogy a genfiak utánozni fogják a saguntumiak példáját. Lőporos hordókat halmoznak föl a templomokban; előkészítik a város romlását. Azután várva az ellenséget, viszálykodnak, egymást száműzik és mészárolják. Azonban az ellenség elfoglalja a várost és a forradalom katonai államcsínyben ér véget. A forradalmárok viszont elűzetvén, az angoloktól kérnek menedékhelyet addig is, míg Franciaország megnyílik számukra. A kosmopolita forradalom tanárai- és alkuszaivá avatják magokat, megtanítván a bölcsészek tanítványait a néplázadások gyakorlatára. Dumont-tól, Talleyrand barátjától és Mirabeau munkatársától kezdve Maratig, valamennyit nemsokára Párisban fogjuk viszontlátni.

VI.

E szerint a válságok általánosok Európában; a tér csodálatosan látszik előkészítve lenni a társadalmi és politikai forradalmakra, még pedig azon pillanatban, mikor a francia forradalom készülődik. Ha a forradalom, mely mindenütt fenyegető volt, Franciaországban tör ki, ez nem onnan van, mintha itt a visszaélések gonoszabbak volnának mint máshol; mintha a hűbérrendszer súlyosabban nehezednék a lakosra; a kormány itt értelmetlenebb, kockázatosabb vagy zsarnokibb volna; mintha a nyomor itt tűrheterlenebb s a kedélyek egy gyűlöletesebb iga által felháborodottabbak volnának. Az indító okok, melyek ez esemény fölött határoztak, mindezeknek az ellenkezői.¹⁾ A közép-

¹⁾ E tényt kifejtette és te'jes világitásba helyezte Tocqueville

kori intézmények megsemmisítésére irányzott forradalom abban az országban kezdődik, melyben ez intézmények eltűnőfélben voltak s mintegy magoktól enyésztek el. Innen van, hogy igájok annyival elviselhetlenebbnek tűnt fel, minél kevésbé vált súlyossá: elkésértette azokat, kiket már nem tiport el többé. ¹⁾ A jobbágyság nyomai még csak a keleti tartományok némely félreeső zugaiban maradtak fenn. A paraszt nemcsak megszűnt jobbágy lenni, de birtokossá lett. A föld oly mértékben volt szétdarabolva, hogy a gazdák panaszkodtak e miatt. A mindig bajt okozó helyi hatóságok a királyi hatalomnak voltak alárendelve, s a francia azoktól száz kibuvón menekülhetett. A törvényekben létrejött az egység. A törvénytudók által megtámasztott, a királyi hatalom által megszorított hűbéri jogok is aránylag megkönnyebbültek; azok, melyekkel legtöbb visszaélés járt együtt, a leggyötrőbbek, melyek az embert személyében, méltóságában, becsületében érintették, kimentek a szokásból. »Mindent összevéve«, mondja egy egykorú, »az elnyomás kevésbé volt erős Franciaországban, mint Spanyolországban, mint Portugalban, mint Ausztriában, mint Poroszországban, mint Törökországban; hanem ez országok mégis nyugodtan maradtak, míg Fran-

e sajtáságos viszonyok tanulmánya munkájának legeredetibb részét képezi; elég erre utalni az olvasót és itt összefoglalni e szép fejtegetések eredményét.

¹⁾ *L'Ancien Régime*, II. k, I. f. Miért váltak a hűbéri jogok gyűlöletesebbekké a nép előtt Franciaországban, mint bárhol mást? — XII. f.: Daczára a polgárosulás előhaladásának, hogyan volt a francia paraszt helyzete némelykor rosszabb a tizenyolcadik században, mint a tizenharmadikban?

cziaország megcsinálta forradalmát.«¹⁾ Épen azért csinálta meg.

A birtokos paraszt közvetlenül munkájában és birtokában volt megtámadva a robotok és feudális földbérek által; ezt ő sokkal inkább megérezte, mint mikor másért dolgozott.²⁾ Többé nem nyugodott bele oly könnyedén, hogy idejét és erejét feláldozza, mióta azokat a maga javára fordíthatta s a gyemekeire hagyott örökség által azok eredményeit megörökíthette. A nemes, ki őt így kihasználta, vett, de nem adott vissza semmit: a paraszt nem részesült tőle semminő viszonzószolgálatokban, melyek egykor igazolták jogait.³⁾ A francziát már csak az állam segélyezvén és pártfogolván, nem ismert el más kötelezettségeket, mint csak az állam irányában, és nem engedte meg, hogy a nemes, ki az államtól több szolgálatban részesült, mint ő, ne fizessen arányosan. »Lerombolván a középkori intézmények egy részét«, mondja Tocqueville, »százszorta gyűlöletesebbekké tették azokat, melyeket meghagytak.« Az állam volt az, mely a munkának ez első részét teljesítette, azt várták most tőle, hogy a többit is teljesítse, és ezt annál nagyobb türelmetlenséggel követelték, mert a munka egyszerűbbnek és előrehaladottabbnak látszott. Ez annyira igaz, hogy Franciaország ama részei, melyekben a forradalom a legviharosabban tört ki s a legnagyobb kegyetlenséggel zajlott le, épen azok, melyekben a haladás legérezhetőbb volt. Az egyedüli tartományok, melyek bizo-

¹⁾ Adrien Lezay, *Des causes de la Révolution*, 1797.; I. Roederer, *Oeuvres*, IV. k.

²⁾ V. ö. Aimé Chérest, *La chute de l'ancien régime*, Paris, 1884. főleg II. k. 500. és köv. l.

³⁾ L. Taine, *L'Ancien régime: La Structure de la Société*.

nyos mértékig ragaszkodást tanusítottak a régi kormányzathoz, azok voltak, melyekben e rendszer a legtökéletesebben állott fenn: a Bretagne, a Vendée, a Poitou. Ez onnan van, hogy a túlkapásokkal a mérséklő szerek is fentartották magokat; a nemesnek kiváltságai mellett annak kötelmei is megmaradtak: a nemes birtokán lakott, részt vett a paraszt életviszonyaiban; ismerték egymást, egyikek maradtak, az élet közös érdekei tartották őket össze. A nemes mindenütt máshol olyan bitorlónak tűnt fel, a kit el kell üzni.

A jólét, melyet Franciaország XVI. Lajos uralmának első éveiben élvezett, siettette a mozgalmat, mert az embereket a még fennálló sanyargatások tekintetében érzékenyebbekké tette és még inkább fölébresztette bennök a forró vágyat, hogy azoktól szabadúljanak.¹⁾ Aztán Franciaország volt az az ország, melyben a reformeszmék a legelterjedtebbek, az elmék legműveltebbek, melyben az emberek egymáshoz leginkább hasonlóak voltak; melyben a kormány a legközpontosítottabb, a nemesség leginkább megszorított, a közbenső testületek a legalárendeltebb helyzetben, a nemzet legeggyöntetűbb, az állam legösszefüggőbb volt, — úgy, hogy itt a forradalom szüksége annál szembetűnőbb volt, minél könnyebbeknek látszottak az eszközök annak keresztülvitelére.²⁾

Ezek voltak Franciaország sajátos jellemvonásai: ezek magyarázzák meg azt, miért csinálta meg Franciaország, Európa többi nemzetét megelőzve, a maga forradalmát. Hátra van még kimutatni, hogyan adta meg a francia forradalom a lökést a többieknek, és miként lett így európai eseménynyé.

¹⁾ Tocqueville, III. k, IV. f.

²⁾ Tocqueville, II. k, II. és VIII. f.; III. k, VIII. f.

HARMADIK FEJEZET.

A francia befolyás.

I.

Van európai léggör. Ugyanazon eszmék vannak mindenütt elterjedve: mind francia eszmék ezek, és természetesen Franciaországban találják legtökéletesebb kifejezésüket. A szellem, mely az államot s az európai társadalmat áthatja, úgy a kormányforma, mint az eszmealak Görögországból Rómán át és Rómából Franciaországon át származnak ide. Ez, a mint közönségesen nevezik, a klasszikai szellem: az elvont eszme mint elv, a tiszta logika mint módszer.¹⁾ Három nagy csatorna terjesztette szét a modern világban: a vallás tanítása, a jog tanítása, a széptudomány tanítása.

Az egyház az antik eszmét fogadja el mintául; megtartja és örököül hagyja a modern eszmének. Többet tesz: kinyilatkoztatja, hogy az eszme kell, hogy kormányozza a világot; táplálja a szellemeiben az abszolút igazság és az egyetemes jog fogalmaival egy magasabb erény ismeretét, mely egy föltétlen elvben való határtalan hitben áll. Az emberi aspirációknak czélpontul tűz ki egy eszményi világot, melyet egy közös elv által egyesített nemzetek alkotnak s mely ugyanazon elv szerint kormányoztatik.²⁾ Példája által fentartja egy világpolgári és egész alapjáig

¹⁾ L. Taine, *l'Ancien Régime*, III. k, II. f.: *L'Esprit classique*. — Guizot, *Civilisation en France*, t. II, leçon XXX.

²⁾ V. ö. Guizot, *Civilisation en France*, t. II, leçon XXVII.; *Civilisation en Europe*, leçon IX.

demokrata társadalom hagyományait, melyben mindenki hivatott, a hol az utolsó és a legszerényebb is az emberiség kormányzójává emelkedhetik. Az állam uralmi körében azt tanítja az egyház, hogy isten a forrása a felségnek s hogy a nép annak a vezetője; hogy a souverainitás a népen keresztül az istentől származik, hogy a királyok nincsenek fölmentve a nép előtti felelősség alól; hogy, ha istentől származik is a hatalom, ez nem áll szükségképen az emberre nézve is, ki azt gyakorolja és a módra nézve, a mint azt használja; ¹⁾ hogy a népek nem a királyokért vannak teremtve, hanem a királyok a népekért; ²⁾ végül hogy a törvény, mint szent Tamás mondja, »az ész rendelete, a közjó céljából szerkesztve.« ³⁾

Itt az egyház a jogászokkal találkozik, kik oly gyakran voltak ellene fölfegyverkezve és szövetkezve, de kiknek alapjában véve részben ugyanazon forrásból eredő tana ugyanazon irányban halad és ugyanazon úton terjed. Szerintök a római jog: az írott ész. A Digesták legfőbb tekintélye onnan származik, hogy egy nemét a természet-jog tárházának lehet feltalálni benne. Így itéli meg azt a nagy francia jogtudós, Domat, Pascalnak kortársa és barátja. Boileau »a jogtudományban az ész visszahelyeződjének« mondja őt; d'Aguesseau pedig azt mondja, hogy munkái »a polgári társadalom legjobban elrendezett álta-

¹⁾ Rohrbacher, *Histoire universelle de l'Eglise catholique*, Paris, 1866. t. XIII, p. 247.; t. X, p. 240—1.; t. IX, p. 742.; t. VI, p. 260—1.

²⁾ Szent Tamás, *De regimine principis*, III, C. XI.

³⁾ *Summa theologica*, 2. pars, quest. 90. — L. Janet, *Science politique*, II. k, III. f.

lános tervezetét képezik, mely valaha napvilágot látott.«¹⁾ Domat kiválóan klasszikus szellem. 1694-ben egy ilyen című értekezést ír: *Les Lois civiles dans leur ordre naturel*. Közjogának alapjául a római jogot veszi, melyet úgy állít oda, mint a természetjog és az írott ész letéteményesét. »Természeténél fogva minden ember egyenlő«²⁾; de szükség van kormányra, hogy az emberek társadalmában fenntartsa a rendet, és e kormányzatban kétféle törvényt szükséges megkülönböztetni: azokat, melyeket a hatalom alkot s melyek »önkéntes törvényeknek« nevezetnek, és azokat, melyek a természetjogból származnak, a melyek »az igazság és méltányosság elveinek szükségképi folyamánnyai lévén, változhatatlanok és mindenütt és mindig ugyanazok.«³⁾

Mind ezek csak tanok; az antik irodalom tanúlmányozása kölcsönöz nekik alakot. A régiektől nyerték a módszert, mely a gondolkozást szabályozza, és a törvényeket, melyek a társadalmat kormányozzák; a régiektől kölcsönzik még a példákat is, melyek megelevenítik a tanokat és az irodalmat, mely azokat terjeszti. Ugyanazon szellem kormányozza az egyházat és az államot, a vallást és a politikát, a bölcsészetet és az irodalmat, a törvényeket és az ízlést: ezért oly hatalmas segédeszköze e szellemnek az irodalom.

E szellem kiválóan a francziák szelleme, mint a hogy ez irodalom kiválóan az ő szellemök kinyomata. Ez is, az is ugyanakkor fejlődik Franciaországban, midőn a nyelv

¹⁾ Viollet, *Précis de l'histoire du Droit français*, 190. l.

²⁾ *Le droit public*, tit. I, sect. I.

³⁾ *Avertissement et Préface du Traité du droit public*.

is fejlődésnek indul, a nemzet öntudatra ébred, midőn az állam megállapodik s a politikai hagyományok meghatározott alakot öltenek.

Vegyük csak szemügyre a Renaissance forradalmait, és ott fogjuk találni minden szenvedélyével, egész szellemével s egész nyelvezetével a francia forradalmat. A jogtudomány Brutusra hivatkozik a zsarnokok ellenében, a liga emberei a hugenotta királylyal szemben a nép-felsőség régi elvét állítják fel. Az áramlat olyan volt, hogy a reformáltak, kik azt vallják, hogy a keresztény eszme forrásáig hatoltak fel és Róma befolyását visszaütástják, ép oly rendíthetetlenül s a logika ugyanazon szabályai szerint dogmatizálnak, elvonnak és levonnak, mint ellenfeleik. Azon egyszerre lelkesülő és finom, okoskodó és szenvedélyes szellem ez, melyet Corneille hőseinek pompás ruha-redőzetei alatt ismét feltalálunk. Egész lendülettel tör ki Retz emlékirataiban. »A nép nagy lármát ütött; még olyan hangokat is hallánk, melyek ezt kiálták: köztársaság!«¹⁾ — Saint-Louis des Jésuites-ben 1648-ban egy főpap, ki az udvar előtt prédikált, mint döntő érvre hivatkozott »a természetjogra, mely fölötte áll minden törvénynek.«²⁾ Ez Gondi volt, és im elmélkedései, melyek kapcsán a forradalom karjaiba vetette magát: »Visszaidéztem emlékembe mind azt, a mit képzeletem valaha a legfényesebb és legnagyobbszerű tervekről alkotott; érzéseimet a »pártvezér« címze által engedém csiklandoztatni, melyet Plutarch életrajzaiban mindig nagyra becsültem... és sorsomat rábíztam a dicsőség minden változandóságára.«³⁾

¹⁾ 2. partie, ch. XIII, 1649. Éd. Champollion, Paris, 1873.

²⁾ 2-ik rész, I. f, 153. l. jegyz.

³⁾ 2-ik rész, IV. f, 1648.

E szellem érettségi fokot ér el a költészetben Corneille-lel, a politikában Richelieu-vel, a bölcsészetben Descartes-tal. Majd összpontosúl, önmagában egyesül és XIV. Lajossal éri el quintessentiáját, de ugyanakkor fel is oszlik. A korlátlan monarchia, Bossuet *Politique*-ja, Racine szomorújátéka: ugyanazon csirából származott s ugyanazon törzsről sarjazott gyümölcsök. A következő században hasonlóképp lehullanak, elfonnyadnak, elszáradnak és feloszlanak. Az államegység meglazúl, az eszme finomodik; de ez utóbbi így elpárologva annál könnyebben terjed szét, minél magasabbra emelkedik a föld felett: egyetemessé lesz. Még ekkor is, még ily átváltozott alakban is az eszme nagyon francia marad: a nép jelleme és nyelve csodálatosan hozzá járulnak ez evo'lúcióhoz.

»Két sajátlagos jellemvonás által különböznek önök a világ minden népétől«, mondá Joseph de Maistre: ¹⁾ a társulás és a proselytismus szelleme által. Az eszmék önök-nél merőben nemzetiek és merőben szenvedélyesek. Nekem úgy tetszik, hogy egy próféta, büszke ecsetének egy vonása által, természet után rajzolta le önöket ezelőtt huszonöt századdal, midőn ezt mondá: »E népnek minden szava egy összeesküvés« . . . A legkisebb vélemény, melyet Európában szétszórnak: faltörő kos, melyet harmincz millió ember hajít tova. Mindig a sikert és befolyást szomjazva, azt lehetne mondani, hogy csak e szükséglet kielégítése végett élnek; és minthogy egy nemzetnek sem jutott osztályrészül valamely rendeltetés a nélkül, hogy bírná az annak betöltésére szükséges eszközt, önök megkapták ez eszközt nyelvekben, mely által sokkal inkább uralkodnak, mint fegy-

¹⁾ *Soirées de Saint-Pétersbourg*, 6-ik értekezés.

vereik által, jöllehet ezek megreszkettették a világegyetemet. E nyelv uralma nincs annak mostani formáihoz kötve: oly régi az, mint maga a nyelv, s egy olasz már a XIII. században francia nyelven írta meg hazája történetét, »mert a francia nyelv forgalomban volt az egész világon és kellemesebb volt olvasásra és hallásra, mint a többi valamennyi.« — »Egy francia nyelven írt veszedelmes könyv: egész Európának hadizenet«, mondá Bonald.¹⁾

Ez onnan van, mert egész Európa beszéli és érti e nyelvet. »A német tudósok legnagyobb része kézműves, a francziák pedig művészek valának«, írja Nagy Frigyes.²⁾ »Ez volt az oka, hogy a francia művek oly általános elterjedésnek örvendettek s hogy nyelvek a latin helyébe léptek. Manapság a ki francziául tud, beutazhatja egész Európát.« A francia nyelv megfelel a XVIII. század szellemének, mint a hogy a latin a középkorének felelt meg. A francia nyelv egyszerűsít és általánosít: mindenütt el-sajátítják azt, mint egy mennyiségtani határozottságú, ragyogó kifejezési módot. A francia nyelv- és szellemnek eme kiterjedése bevégzett tény 1750 felé: a megelőző század készíté azt elő. — XIV. Lajos túlkapásai és hibái ép úgy közreműködtek ebben, mint uralkodásának dicsősége. A nantesi rendelet száműzöttjei szétszóródván Európában, itt a francia szellemet terjesztették, és így ép azon pillanatban dolgoztak hazájok becsületén, midőn ez őket kebléről eltaszította, és ők a nélkül, hogy tudnák, hatalmának új utakat nyitottak, még pedig ugyanakkor, midőn többen közülök szenvedélyesen fegyvert ragadtak, hogy ellene har-

¹⁾ L. Sainte-Beuve, *Causevics du lundi*, IV. k, Bonald cz.

²⁾ *Histoire de mon temps*, I. f.

czoljanak. Főleg Poroszországban, gyarmatokat alapítottak, melyek a forradalom nagy küzdelmeiben a francia párt központjává, gyakran a propaganda tűzhelyeivé és minden esetben az egyetértés és békülékenység helyeivé lettek.¹⁾ Midőn a forradalomból kikerült hatalmak Richelieu hagyományait, a magok elvei- és szenvedélyeihez alkalmazva, újra fölvenni igyekeztek, Németországban e törekvések iránt különös hajlamokat találtak. Ezen nem fogunk csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy az államférfiak, a kikkel ők tárgyaltak, ugyanazon forrásokból merítették a történelmet, mint ők, és hogy menekült tanítóiktól nyerték a klasszikus nyelvvvel a francia politika hagyományait is.

A berlini akadémia 1789-ben e pályakérdést tűzte ki: »Mi tette a francia nyelvet egyetemessé?« Rivarol így felelt: »Az, hogy valamennyi nyelv között a francia az egyedüli, melynek szelleme együtt jár az őszinteséggel. Kifejezéseiben biztos, a társaséhoz alkalmazkodó, észszerű, miért is már nem is francia nyelv, hanem emberi nyelv.« Az érv találó volt, a szerző kiváló tehetsége fölért egy egész bizonyítással: Rivarol nyerte el a pályadíjat. A berlini akadémia ily módon szentesítette tehát a kiváltságos helyzetet, melylyel a francia szellem régóta dicsekedett a művelt Európában.

A francia nyelv a gondolkozók nyelve, az egyetemes eszmék nemzetközi kifejezése. A ki egy eszmét akar világgá bocsátani, francziául fejt ki. Így teszi közzé Formey, Wolf tanítványa, a *Belle Wolfienne*-t és mestere munkáinak

¹⁾ L. Schikler, *Les Eglises du refuge*, Paris, 1882. — Sayous, *Histoire de la littérature française depuis le commencement du dix-septième siècle*, Paris, 1858.

Abrégé-jét; Bielfeld így írja meg *Institutions politiques* című munkáját, melynek rendeltetése, hogy a németországi fejedelmek és államférfiak oktatására szolgáljon. Gibbon francziául írja első könyvét; Vattel, ki Szászországot szolgálja és főleg a németekhez intézi szavait, francia nyelven nyújtja nekik a *Droit de la nature et des gens* című híres értekezését. A XVIII. századbéli külföldi francia irodalomról igen tartalmas és igen érdekes könyvet lehetett írni.¹⁾

A francia nyelv az uralkodók nyelve is. Kaunitz osztrák kancellár 1770-ben követet küldvén Berlinbe, annak számára francziául fogalmazta az útasítást, mert »e nyelven szokás a porosz királylyal beszélni.« Hasonló szokást követnek a lengyel, a svéd udvarnál, majdnem mindenütt Németországban, még a bécsi udvarnál is. Frigyes, II. Katalin, Mária Terézia, II. József, Lipót, jöllehet születésre nézve mindannyian németek, francziául írnak egymásnak. Mercy hasonlóképen francziául írja bizalmas jelentéseit, melyeket a császárnőhöz intéz Mária-Antoinette magatartásáról Franciaországban. Az előkelő és művelt társaságnak sincs más nyelve. A diplomaták értekezleteiken is ezt használják. A francia: társalgási nyelv, és a diplomatiában mindent csevegve tárgyalnak. A kiáltványok, jegyzékek, szerződések francia nyelven szerkesztetnek: francziául beszélnek ha Európához akarják intézni szavaikat, és a versengő követelések megnémulnak e szentesített fenség előtt. Különben is az ilyen komoly körülmények között igen fontos dolog világosnak lenni és megérteni egymást; ha nem teszik, szükséges, hogy legalább öntudatosan történ-

¹⁾ Sayous, *Le dix-huitième siècle à l'étranger.*

jék.¹⁾ Egyébiránt nem áll, hogy e szokás hallgatólagos egyezségből származik. Egyedül a viszonyok ereje emelte azt érvényre. Alkalom-adtán nem hiányoznak a tiltakozások, a jogokra való hivatkozások, a többi nyelv kiváltságainak követelései, és azon mértékben, a mint új praecedensek alkottatnak, a kijelentések, hogy azok jövőre nem fognak számbavétni. Ez az eset áll például a Franciaország és Ausztria közti 1757-ben kelt szövetségi szerződésre nézve is, melyhez egy titkos czikket csatoltak annak határozott kijelentése céljából, hogy ha az okmány francia nyelven van is szerkesztve, ez csak azért történik, mert a németek abba készségesen beleegyeztek.²⁾ Hanem azért a

¹⁾ A Lengyelország felosztására vonatkozó szerződések francia nyelven vannak szerkesztve: a politika rosszhiszeműségének közvetett hódolata az a nyelv kifogástalansága iránt.

²⁾ Az 1757. május 1-én kelt szerződés külön czikke: »Megállapított és határozottatott, hogy a francia nyelv, mely a szerződésnek ma aláírt példányaiban használtatott és használható lesz a hozzájárulási okiratokban is, nem fog képezni oly példát, melyre hivatkozni lehessen, sem a szerződő vagy hozzájáruló felek egyikének sem fog semmi tekintetben praejudikálni, és hogy jövőre egyetértésre fognak jutni az iránt, a mi megtartassék és a minék meg kell tartatni a hatalmak irányában és részéről, melyeknek is jogában és hatalmában áll, más, mint francia nyelven adni és elfogadni hasonló szerződési vagy okirat-példányokat.« — V. ö. az 1815. június 9-diki bécsi záróokmány CXX. czikkét: »Mínthogy kizárólag a francia nyelv használtatott a jelen szerződés' valamennyi másolatában, a hatalmak, melyek ez okmányt létrehozták, elismerik, hogy e nyelv használata jövőre nem von maga után semminő következményeket, úgy, hogy minden hatalmasság fentartja magának, hogy a jövőbeli alkudozásokban és szerződésekben azt a nyelvet használhassa, melyet használt eddig is a maga diplomatiái viszonylataiban, a nélkül, hogy a jelen szerződésre, mint a meglevő szokásokkal ellenkező példára hivatkozni lehessen.«

francia nyelv használata nem kevésbé ver gyökeret, és ennek oka nagyon alaposan van kifejtve a germán országgyűlésen volt francia követhoz intézett sürgönyben. A németek panaszkodtak, hogy nekik nem írnak latinul, mely a szent birodalom hivatalos nyelve volt. »Igaztalan volna a föltevés«, mondá erre vonatkozólag a francia kormány, »hogy megtartva a szokást, melyet eddig követtünk, arra törekszünk, hogy elsőséget adjunk a francia nyelvnek és erre kényszerítsünk más hatalmakat is: ezeknek teljes szabadságukban áll, használni a saját nyelvöket ép úgy, mint nekünk a magunkét. Ha ez utóbbi az utolsó időkben mégis felülkerekedett, az egyedül csak onnan van, mert egész Európában el van terjedve, mert nagy szabatosággal bír, és mert a latin . . . többé nem használatos, kivált a politikai levelezésekben, és mert, úgyszólván, a collegiumokra és egyetemekre van szorítva.«¹⁾ Az *Institutions politiques* szerzője ezt helybenhagyja és oda nyilatkozik, hogy az államférfinak már többé nem szabad törni a francia nyelvet.

Mindazáltal ebben nem volt hiány. Szájról szájra kelve, a nyelv átalakul; megváltozik annyi különböző éghajlat alatt; terjedve megzavarodik, és ha folyama annyi váratlan mellékfolyó által gyarapszik is, elveszti eredeti tisztaságát és természetes zamatját. E kosmopolita társadalomban mindenki, saját egyéni jelleme és faja eredetisége szerint, hajlítja-görbíti ez idegen eszközt, melylyel élni tanult. Megezik a francia nyelvvel, a mi a latinnal történt, melynek helyét elfoglalta. Volt »menekültek« irálya, van európai, erényes, érzelmes és bölcsészeti stylus, mely a

¹⁾ 1792. febr. 18. Affaires étrangères.

Voltaire- és Jean-Jacques-féle francia nyelvhez képest olyan, mint a középkori latin jargon Cicero nyelve mellett.

De hiszen itt nem is szótárról és nyelvtanról van szó; a fődolog az, hogy a Franciaországból jövő minden szó utat talál magának a lelkekhez. Ez olyan tény, melynek kiváló politikai fontossága is van. A »fölvilágosult« Európa nem szorítkozik csak arra, hogy francziául gondolja az egyetemes eszméket; hogy francziául tanulmányozza a világpolgári tudományokat: francziául tanulja még saját történetét is. Az *Essai sur les moeurs* és a *Siècle de Louis XIV.* azon fényes kézikönyvek, melyekből a világfiak, fejedelmek és politikusok történeti ismereteik közös kincsét nyerik. Daczára az élet minden surlódásainak, azok kinyomata mégis mindig felismerhető rajtok. Nagyon is méltán rótták meg Voltaire rút vonásait és hazája iránti gyöngeségeit: a történetíró nála nagyon fölötte áll az embernek. A vezéreszme főleg a *Siècle de Louis XIV.*-ban lényegileg francia. A művelt Európa ez álláspontra helyezkedve ítéli meg történetének folyamatát és ebből Franciaországra nagy könnyebbségek származnak. Miután szétterjesztette elveit, arra törekszik, hogy uralmát terjeszsze ki, és Európát ép oly hajlandónak találja politikai célzataira, mint a milyennek találta társadalmi eszméinek befogadására, és ép oly fegyelmeztettnek, úgy szólva, kormányzatára nézve, mint a minő vala forradalma tekintetében.

A könyvek nem lettek volna elegendők e munkára: ehhez lelkes szóra, élénk propagandára, szóval emissari-usokra volt szükség. Számuk legio; szétszóródnak egész Európában. Voltaire adja meg a jelt; Diderot bejárja Hollandiát és Oroszországig hatol; d'Alembert ragyogó szelle-

mét, Raynal »gondviselését«, Condillac módszerét és szabotosságának valamennyi csodálatos készletét jártatja végig a világon. Mi a vándor félisteneket illeti, ezek névsora nagyon hosszú volna. E csodálatos nemzedékben egy neme van meg a láznak, mely utazásra nógatja és terjeszkedésre sarkalja. Ott van Bernardin de Saint-Pierre, ki útra kelt, hogy Oroszországban törvényhozói szerepet töltsön be; barangol Lengyelországban és tévedések közepett keresi e sivár országokban azt a szellemet, melyet csak az Île de France-on találhatott meg. Ott van Dumouriez, kit mindenütt, a hol utak keresztezik egymást, bolyongani és minden vendégfogadóban megállani láttak; ki Olaszországba utazik, koldústarisznyával a hátán, bottal a kezében; ki Spanyolországban a cselszövényben, Corsicában a polgárháborúban, Lengyelországban a forradalmakban gyakorolja magát, — várva a pillanatot, mikor a véletlen az ő kezébe fogja letenni hazája becsületét és szerencséjét. A mesterekhez, kiket meghívtak és kiket ünnepelnek, az ismeretlenekhez, kik az országútakat tapossák és az ajtón kopogtatnak, csatlakoznak a kíváncsiak, kik világot látni, gyakorlatot és ismeretet szerezni kívánnak. Vegyük ezekhez az idegen kosmopolitákat, diplomatákat, katonákat, tudósokat, bölcsészeket és publicistákat, kik e szétszórt Franciaországban, például szászországi Móricztól Milord Maréchalig és Grimmig, megegyezésszerű hazát alkotnak magoknak. Franciaország annyit vonz magához közülök a hányat csak bír: egy pillanattig arról volt szó, hogy az akkor még tanuló Göthét a versaillesi német kancelláriához fölvegyék. Ehhez járul végre tarka és zajos raja az újdondászoknak, hírlapíróknak, üzéreknak, titkos ügynököknek, mindenféle mesterséget űzőknek és mindenfajta élelmi-

szerrel való uzsoráskodóknak, kik habár az alsó rétegekben dolgoztak is, nem kevésbé ásogatták a magok módja szerint azt a medret, melyben majd a nagy vizek folyni fognak.

»Eljött az ideje, ezt mondani: a francia világ«, írta egy egykorú.¹⁾ Mint minden hódítót, a francziákat is egyszerre csodálják és rettegik. Hízelegnek nekik és féltékenyek rájuk; uralmukat leplezett irigységgel és azon titkos türelmetlenséggel viselik, hogy mielőbb lerázhassák magokról. A francziák pillanatonként csodálatot keltenek, imponálnak, lelkesedést ébresztenek, gyakrabban mulattatnak; de nem mondhatom, hogy szeretik őket, különösen nem hazájokat. Egyedül a versaillesi kormány végtelen állhatatlansága és chrónicus gyöngeségei nyugtatják meg Európát a francia szellem e csodálatos expansiójának politikai következményei felől.

Európa ebből hasznot húz és tetszeleg magának a gondolatban, hogy a francia szellem szétterjedve gyöngül. Ez pedig rövidlátó ítélet. Franciaország értelmi szétsugárzása a XVIII. században nem tekinthető úgy, mint ha fejlődése útat tévesztene, hanem az országnak ez csak természetes fejlődése és következménye. Franciaország tovább folytatja uralmát, gyakorolva olyan uralmat, mely ama kornak megfelel. Azon különös szerencséje volt, hogy történetének nagy korszakai nagy korszakok voltak a modern társadalomra nézve is. Európa előtt a műveltségnek magasabb típusát állítá fel a nemzetben és az államban; a nemzet folytatja és tökélyre viszi az állam művét. »A XVII. században«, mondá Guizot, »a francia kormány gyakorol

¹⁾ Rivarol, *Discours sur l'universalité de la langue française.*

befolyást Európára; a XVIII. században pedig a francia társadalom.«¹⁾ A század nem érhet véget a nélkül, hogy az állam learassa azt, mit a nemzet vetett.

II.

Azon »hatóság«, melyet Franciaország gyakorol,²⁾ fegyelmezett lelkeket kíván; e merőben erkölcsi uralom oly alattvalókat tételez föl, kik hajlandók azt elviselni. És ők alkalmasak is erre nevelésöknél fogva, mely mindenütt egy és ugyanaz. — Soha a művelt emberek nem hasonlítottak annyira egymáshoz, mint ez időben. Rousseau panaszkodott e miatt. »Ma már nincsenek, írta 1772-ben, francziák, németek, spanyolok, sőt még angolok sincsenek, hanem csak európaiak. Mindnyájoknak ugyanazon ízlésök, ugyanazon szenvedélyeik, ugyanazon erkölceik vannak, mivel nemzeti alakot, valamely külön intézmény által, egyik sem nyert.«³⁾ Ennek oka az, hogy mindannyian ugyanazon iskolákból kerülnek ki; hogy az ezekben alkalmazott módszer egészen elvont, és hogy a mesterek, kik e szerint tanítanak, egy kosmopolita rendhez tartoznak. 1762-ig a jezsuiták: Európa nagy nevelői, kik száműzve a katolikus államokból, folytatják a tanítást a dissidenseknél és még ott is, a honnan kiűzték, folyton utánozzák őket. Szervezőknél fogva a classicus szellem remek művét képezik; senki sem hatott közre annyira, mint ők, e szellem terjesztése- és uralmának előkészítésére. És minthogy e szellem a század szelleme is, legszenvedélyesebb ellenfeleik utánoz-

¹⁾ *Civilisation en Europe*, XIV. lecke.

²⁾ Joseph de Maistre kifejezése, *Considérations sur la France*, II. f.

³⁾ *Gouvernement de la Pologne*, III. és IV. f.

zák őket a legszolgaibb módon. A bölcsészek ellenök fordítják vitatkozási módszerüket; a jakobinusok utánozni fogják tudományos szervezetüket, kérlelhetetlen fegyelmöket, és a forradalmi proselytismus szolgálatára fordítják propaganda-csináló eszközeiket.¹⁾

Az egyszerű nemesemberek és polgárok a collegiumba járnak; a nagyuraknak és fejedelmeknek tanítói vannak, kik pap-bölcsészek, vagy legnagyobb részben a papság iskoláiból kikerült bölcsészek. Condillac a pármai herczeg számára szerkeszti *Cours d'études*-jét és *Traité de l'art d'écrire* című munkájában fenséges tanítványa előtt az irály mintaképe gyanánt tünteti föl e szavakat: »A felvilágosult fejedelem meg van győződve, hogy minden ember egyenlő.«²⁾ »III. Péter«, mondja Rulhière, »az egyenlőség szeretetében neveltetett.« Unokájának, Sándornak a svájczji La Harpe, a felvilágosodás és az emberiség barátja, volt a tanítója. Svédországban III. Gusztáv alatt az egész művelt világ lelkesedik *Emile*-ért, mely a felvilágosult nevelésnek programmjává lesz.

A collegiumi tanfolyam elvégzése után azok, kik nem a katonai pályára szánták magokat, az egyetemeken a közjogot tanulmányozzák. A strassburgi egyetem egész Közép-Európában nagy hírnévnek örvend; Schoepflin és Koch tanítanak itt. A fiatal francziák ide jönnek megismerni Európát. Itt fordulnak meg Talleyrand, Narbonne, Ségur, Tracy, Rayneval, Bignon. Itt érintkezik a német fiatal emberekkel, kik Franciaországot tanulmányozni jönnek

¹⁾ L. Mallet du Pan, *Mémoires et correspondance*, II. k. 135. l. — Taine, *La Révolution*, II. k. *Psychologie du jacobin*. — André Chénier, *Oeuvres en prose*, 311. l. Paris, 1872.

²⁾ I. k. II. f.

ide, a leghíresebbek mellett, mint űk például Goethe, és Herder, nagy száma a diplomatai pályára készűlű növendékeknek, mint Metternich, ki 1788-ban itt tartózkodott és Cobenzl, ki itt megfordult. Fűleg e kapun át hatoltak Németországba a francia tanok; így jű létre a tanárok és törvénytudók egész iskolája, mely a francia pártnak magvát fogja képezni Mainzban, és így szövűdnek a kötelékek, melyek megkűnnyítendik a Rajna balpartjának meghódítását.

A világhi nevelése betetőzi a collegium és egyetem művét: ez is még egészen francia. »Tűbbször mondtam és valóban úgy is gondolkozom«, írá lord Chesterfield, »hogy egy francia, ki bizonyos fokú erűnyyel, neveléssel és tapintattal hazája modorát és finomságát párosítja, elérte az emberi természet tűkűlyét.« Az eurűpai társadalom tűbb-kevesebb durvasággal vagy finomsággal a francia társadalmat tűkrűzi vissza. Még Weimarban is, hol a század utolsó harmadában a német szellem uralkodik, bár kétsűgkűvűl bizonyos komolyabb és tartozkodű formában; de felismerhetű a párisi művelt társaság minden vonása. Ugyanazon tudásvűgy, ugyanazon vonzalom az iránt, a mi űj, ugyanazon kedvelése a szellemesnek, ugyanazon derűlt könnyelműség, ugyanazon illusiű-szűlte ittasság, vegyítve nagyon gyakran ugyanazon gűnyolűdű és rágalmazű scepticismussal. Elérzűkenyűlnek és trűfálűznak felvűlta; a Rousseau-val tett sètából visszatérve, Voltaire-nél idűznek. Az erűzelműség egyetemes, de a hitetlensűg általános. A kűlni választű-pűspűk által 1786-ban alapított akadémia bűlcselkedű. A katolikus Németországban a vallásoktatás gyengesűgűvel párosult könnyedsűge az erűkűlcsűknek szűli

a közönyt. ¹⁾ A francziákat saját gondolkozásmódjuk túlkapásaitól megóvjva könnyelműségök és e gondolkozásmód sokkal zsarnokibb módon uralkodik Európában, mint Franciaországban.

Annak a gondolkodásnak a jargonját is beszélük itt, és a forradalomnak nemcsak szellemét, hanem még szótárát is elterjedve lehet föltalálni a forradalom előtt Európa művelt társadalmában. A francia íróktól kapta, kik azt latinból fordították. Ifj. Racine állította föl ez elvet: ²⁾

Sous un roi citoyen, tout citoyen est roi.

(Polgár király alatt, minden polgár: király.)

Bossuet az, ki *Politique*-jának ³⁾ aina fejezetében, hol a *hazaszeretetről* beszél, ezt mondja: »Polgárnak kell lenni, s a hazának, ha szükséges, mindent, a mi legdrágább az embernek, föl kell áldozni.« Voltaire szomorújátékai terjesztették ez eszméket. Rousseau felújította azokat. Az erény már divatban volt az európai művelt világban, mielőtt a forradalmi gyűlések napirendjére került volna. Már nem volt többé másról szó, mint csak polgárokról és hazafiakról ⁴⁾. A fejedelmek azzal dicsekednek, hogy ők azok. »A királyné ügye a birodalom valamennyi igaz hazafi fejedelmének ügyévé lett,« írja a lothringeni

¹⁾ L. alább, III. könyv, a Német- és Poroszországra vonatkozó fejezeteket.

²⁾ *Au Roi rentrant à Paris, à son retour de Metz, 1744.*

³⁾ I. k, 6. cz, 1. prop.

⁴⁾ »Vauban ép oly jó hazafi, mint a mily nagy a várak megvételében.« Saint-Simon, *Parallèle*, 277. l. V. ö. Littre, *Patriote* cz. 1764-ben Brestnél tengerre bocsátnak egy hajót, melynek neve *Le Citoyen* (a polgár). Archives de la marine.

ház¹⁾ egyik ügynöke 1742-ben. E szó még ott is előfordul, a hol épen nem keresné az ember. Egy levélben, melyet az orosz kormány intézett a pétervári osztrák követhez, tudatva vele a forradalmat, mely III. Pétert letaszította a trónról, ezeket olyasom: »Ő felsége a császárné ma az összes Oroszországok császári trónjára lépván, hogy megfeleljen e birodalom minden hí alattvalói és igaz *honfiai* egyhangú kívánságainak, megparancsolta, hogy erről értesítsék az udvarnál székelő valamennyi külföldi képviselő.«²⁾ Ha átlapozzuk az uralkodók levelezéseit, kiáltványait és főleg a gúnyiratokat, melyeket ellenfeleik ellen írnak vagy iratnak, azt hinnők, hogy Párisban, a teljes forradalmi tragédia közepett vagyunk.

Hallgassuk csak meg egy áldozatnak a hangját: »Teheti-e ő felsége, hogy egyik kezével királyi szívét, a másikkal a gyilkot nyujtsa nekem?« Az ember egy »hazafi« minisztert vél hallani, a kit elárult az udvar: pedig az Németország császára, a gyermekes bajor VII. Károly, ki Fleuryhez fordul és panaszkodik, hogy cserben-hagyják. — »Minő gyalázatos hitványsággal van dolgunk«, kiált fel egy másik, »és körülvéve a gyáva és megvásárolható söpredékkal, hogyan tarthassuk fenn az alkotmányt és hogyan szálljunk szembe amaz átkozott bécsi *zsarnok* féktelen zsiványságával?«³⁾ Ez nem Brissot, ki a szószéken denun-

¹⁾ Stainville marquis Fleury-hez, idézve Broglie herceg által, *Frédéric II. et Louis XV*, I. k, 43. l.

²⁾ Archives des Affaires étrangères.

³⁾ Egyébíránt az a szokás, mely szerint az ellenfelek zsarnoknak nevezik egymást, classicus eredetű s a legtekintélyesebb szerzők által van szentesítve. Balzac, *Prince* cz. munkájában, mely dícséretet képez XIII. Lajosról, magasztalja ennek olaszországi hádjára-

tiálja az *osztrák bizottságot*, hanem a porosz király, ki így ír egyik miniszterének ¹⁾). De im' egy szónok, ki még magasabbban kezdi és úgy tesz, mint csak egy nemes érzésű girondi teheti majd 1792. vége felé, a lengyelekhez fordúlva: »Szembeszállni az elnyomással, védelmezni és megmenteni a hazát az igazságtalan bitorlástól, küzdeni a szabadságért — ime, ezt teszik önök szakadatlanul sok év óta Európa szeme láttára. Az emberi nem kötelességeihez tartozik, támogatni és segíteni mind azokat, kik ily nagy, ily nemes és ily természetes érzelmekről tesznek tanuságot. Boldogok azok, kik oly helyzetben vannak, hogy önökben támogatják az igazi polgárok és nagy lelkek erényét!« Hanem Lengyelországnak, fájdalom, mind ehhez semmi köze, és a nagy Katalin az, ki Paolinak szerencsét kíván. ²⁾ Végezetül olvassuk el Frigyes 1760-ki pamphletjének ³⁾ e részét és mondjuk aztán, hogy ez már nem Desmoulins Kamill hangja-e, ki *Révolutions de France et de Brabant* című könyvében a királyoknak Franciaország elleni összeesküvését denuncziálja: »Akár homályos nevű rablók bandája legyen az, mely gyilkol és magánosokat kifosztogat, akár pedig a legfényesebb nevekkal díszeskedő szövetség, mely-

tát. Leszáll az Alpokról, úgymond (XVIII. f.): »kinyitja egy egész fogoly nemzet börtöneinek ajtóit és tudtára adja mindazoknak, kik a *zsarnokok* ellen panaszkodnak, hogy szabadítójok megjött.« D'Argenson politikai elveinek sorába veszi föl ezt is: »Megalázni a zsarnokokat.« *Mémoires*, IV. k, 135. l.

¹⁾ Ranke, *Die deutschen Mächte*, II. k, 242. l, okmányok (francziául). *

²⁾ L. Rambaud, *Études sur Catherine II.* (*Revue des Deux Mondes*.)

³⁾ *Lettres d'un Suisse. Oeuvres*, XV. k.

nek célja, háború által feldúlni Európát, hogy kifoszson egy fejedelmet (olv. »népet«), kinek saját erején kívül nincs más szövetségese: nem mindegy-e az? Minisztereitek Európa minden udvaránál a corruptiót és ármányt használják fel, hogy büntársakat szerezzenek; ezeket bő zsákmánnyal biztatják; azoknak részt ígérenk a zsákmányból s végül másoknak dicsvágyát és érdekeit csiklandozva, létrehozzák azt az összeesküvést, mely Európa nyugalma nézve végzetes¹⁾.

A köztársasági rhetorica a francia irodalomból a külföldiekébe megy át. Alfieri a francziák ellen, kiket gyűlöl, munkákat ír, melyekben őket utánozza. Színpadja egészen classicus; nem beszéltet mást, mint csak elvont személyiségeket; szomorújátekai által az embereket »szabadokká, erősekké, nemesekké«, továbbá »az erényért, hazaszere tetért« lelkesedőkké tenni és velök jogaikat megismertetni akarja. 1789-ben értekezést ír a zsarnokság ellen²⁾. Németországban a költők Frigyet »a haza atyjának« nevezik. Mások, kik kevésbé udvaroncok, mint például Stolberg, a szabadság hajnalodását éneklik meg, és azt olyannak tün tetik föl, mint egy szakadó záporpatakot, mely a zsarnokok vérétől pirosra festve, árad szét a világon.

Schiller munkái e korban nem egyebek, mint egy szenvedélyes óda az emberiséghez, mint egy igaz és lelkes szabadságdal. Irályának sajátos fénye és képeinek ujdonsága nem ejthetnek minket tévedésbe az ő alapgondolata felől: ez teljesen republicanus, — a mint azt maga is mondta

¹⁾ V. ö. C. Rousset *Louvois*-jában Chamlay gúnyiratait a szövetségeseik ellen, I. k, 5, 26. l.; III. k, 221. l.; IV. k, 376, 377, 395, 398 l.

²⁾ Vita di Alfieri. Epoca III, ch. VI. Ep. IV. ch. XIII.

egy alkalommal, — azaz római és classicus ¹⁾. A szomorú-játék elavult formájának összetörésében, az elaggott színpad fiatallá tétele- és megélnéknítésében nem kevésbé francia befolyással vezettette magát, és verseit azon szellem hatja át, melyből ihletet merítenek az alkotmányozó gyűlés szónokai. A *Rablók* ²⁾ az elvakult és őrjöngő forradalom drámáját képezik; az *Ármány és szerelem* megkapó satyra a hatalom visszaélései, a nagyok bűnei, a német fejedelmecskék ocsmányságai ellen, kik államukat kifosztják és alattvaióikkal üzérkednek. Az amerikai forradalom Göthének az *Egmont* című drámát inspirálja. »Posa lelkének mélyét a republicánus erény képezi,« írta Schiller *Don Carlos*-ra vonatkozólag. Ezen erényt hirdeti és viszi a zsarnokgyilkosságig *Fiesco*-ban. A darab nem aratott sikert. Schiller ezért a germán apathiát s a németek nehézkes fegyelmét okozá. »A köztársasági szabadság itt nem egyéb, mint üres szó,« mondá ő; »ezen ország lakosainak ereiben nem kering római vér!«

Az angolok azzal büszkélkedtek, hogy bennök még kevesebb ilyen vér van, mint a többi népekben; mindazáltal a század szelleme elhatolt egészen hozzájuk. Az ő szigetök-

¹⁾ *Briefe über Don Carlos*, II. lev.

²⁾ »Nagy embert a törvény még nem alkotott soha, de a szabadság kolosszokat és szürnyeket nemz,« mondá Moor Károly. »Oh, ha még Hermann szelleme csillámlanék a hamvban! Állíts oly legényeknek serge elé, milyen én vagyok: s Németországból oly republica válik, hogy mellette Róma és Spárta apácza-klastromokká lesznek.« A *Rablók*. I. felv., II. jelen. Az 1782-ben megjelent füzet címlapján egy dühös oroszlán volt látható, e felirattal: »*In Tyrannos.*« Németországban találkoztak Schneider Eulógusok, kik a programmot betű szerint vették, mint Franciaországban a Hébertek, kik mézárásra magyarázták Diderot *Eleutheromanes*-ját.

ről indult ki az egyszerű eszmék bölcsészete, t. i. Locke bölcsészete, ez a tiszta és íz nélküli folyadék, melyet Voltaire elpároltat és szerte önt egész Európában. Zavaros vizek is szakadnak bele, még pedig minden patakából. Ezek szülik »a rombolás és ujja alkotás lázát«, mely mozgásba hozza a continenst; »a deismust, atheismust, materialismust, scepticismust, ideológiát, a természethez való visszatérés elméletét, az emberi jogok proclamációját, Bolingbroke, Tindal és Mandeville minden vakmerőségét, Hortley és Bentham minden merészségét és valamennyi forradalmi tant.«¹⁾ Vegyük ehhez a beszéd által való kormányzatot. Egyik sem adja oda magát oly készségesen, mint ez, az üres retorika és az elvont logika túlkapásainak. Ez a classicus szellem uralmának legmegfelelőbb tere. Az angolok tapasztalják ezt²⁾. »E kormányzatban«, mondja Macaulay, »a szó adománya a legnagyobbra becsült tulajdon, melylyel politikus bírhat, és ez adomány meglehet valakiben a legnagyobb mértékben, a nélkül, hogy párosulva lenne itélettel, bátorsággal, az emberek jellemébe és az idők jeleibe behatolni tudó képességgel, a törvényhozás vagy közgazdaság elveinek legkisebb ismeretével és a diplomacia vagy a hadügyi kormányzat iránti legcsekélyebb tehetséggel. A királyi almanachból furcsa lajstromát lehetne összeállítani azon kancellároknak, kik nem ismerték a jog elveit; az admirális első lordjainak, kik nem ismerték a hajózás elveit; a

¹⁾ Taine, *Histoire de la littérature anglaise*, IV. k. I. f. Paris, 1863.

²⁾ Arra nézve, a mi következik, l. Macaulay, *Lord Chatham, William Pitt*, trad. de M. G. Guizot, Paris, 1862. — May, I. k. — Stanhope, *Vie de Pitt*, trad. Guizot, Paris, 1862, I. k. — Rémusat, *L'Angleterre au dix-huitième siècle*. Paris, 1856.

gyarmatügyi minisztereknek és a kincstár lordjainak, kik nem ismerték a különbséget a consolidált és a függő adósság között, az indiai tanács titkárainak, kik nem tudták, hogy vajjon a mahratok mohamedánok-e, avagy hinduk.«

A fődolog, nem az ügyeket ismerni, hanem azokról úgy beszélni, a mint a gyűlés többségének tetszik. Ebben tündökölnék a parlament vezetői. Fox természetből ékes-szólvó volt; a politikai történelemre szorítókozó ismeretén kívül mit sem tudott a természettudományokról, pénzügyekről, kereskedelemről; de birt az ókori minták nemes lelkületével, elragadó szava-, tartása- és bájával és mindenek fölött azok alapos ismeretével. Ilyen volt alapjában a dialectica és támadás ritka hatalmával párosúlva, Burke tehetsége is. Inkább értekezéseket, mint beszédeket tartva, a forradalmi elvont elméleteket monarchikus elvont elméletekkel verte vissza, és innen van, hogy akkora hatást gyakorolt kortársaira, még a francziákra is. Sheridan és Erskine a pathost keresték s a hallgatóságot nagy tragikai hatásokkal tudták megrázni. Az angol parlament vitái híresek maradtak, és meg is érdemelték ezt; de classicus módra szónokiak voltak, s ezt itt kiemelni, fontos dolog. Egy fiatal franczia 1754-ben meglátogatván Angolországot, elment a parlamentbe. Lord Egmont megtámadta a hadsereg szaporítására vonatkozó törvényjavaslatot és azt a szabadságra nézve veszélyesnek mondá. »A republicanus büszkeségével beszél,« írja fiatal utazónk, ki akkor került ki a collegiumból ¹⁾.

Vegyük most szemügyre, nem az ellenzéki szónokokat, hanem a kormányférfiakat s a leghíresebb politikusokat.

¹⁾ C. Rousset, *Le Comte de Gisors*, 58. l.

Itt is ugyanazon talaj, ugyanazon kultúrával, mely hasonló gyümölcsöket hoz, csakhogy tartalmasabbak és erősebb száron nyugosznak. Lord Chatham semmit sem tudott tökéletesen, semmiféle tanulmánynak sem szentelte magát komolyan; a jog ép oly idegen maradt előtte, mint a pénzügy, még az alsóház házszabályait sem ismeré. De bámulatos szónok volt; birt mind azon tulajdonságokkal, melyek az összegyűlt embereket megigézik. Birta azt a »csodálatos hatalmat, melylyel a nagy embertömegekben tiszteletet és bizalmat tudott kelteni; birt oly ékesszólással, mely elbájolta a füleket, forrongásba hozta a vért az erekben és megtölté könnyel a szemeket.« Kifejteni rosszul tudott, csak úgy pazarolta az egymásba ütköző képeket és szórta a heves kifakadásokat; e »színpadi fogások« annyira meg-rögzöttek voltak nála, hogy azokról még a minisztertanácsban sem tudott letenni. Halála, a parlament ülése alatt, háború, válság és egy fényes vita közepette: volt utolsó színpadi hatása. Soha klasszikai szomorújáték nem nyújtott nézőinek oly nagyszerű katastrophát, mint mely ama napon rémületbe ejté az alsóházat.

Chatham lordot Demostheneshez hasonlíttatták; fiát athéni beszédekkel táplálta. William Pitt kizárólag klasszikai nevelésben részesült, melyet a régi auctorok és a mennyiségtudományok némi elemei tettek ki. Atyja összegyűjtötte az ő számára az ékesszólás válogatott darabjait; olvastatott vele beszédeket, gyakorolta a közhelyekben és a szóbőségben, sőt gyakorolta a kézmozdulatokban és testtartásban is. Pitt Cambridgebe érkezve, nem foglalkozik egyébbel, mint csak a szónoklat művészetével: hallgat egy tanfolyamot Quintilianról, elemézi Thukydidés, Sallustius és Titus Livius műveit; azokból füzetszámra csinál kivoná-

tokat, kijegyezvén ragyogó mondásokat és szép kifejezéseket. Időközben szomorújátékokot ír, és hogy megerősítse szellemét, elolvassa Locke tanulmányát az értelemről. Ez volt minden készlete, midőn huszonhárom éves korában a parlamentbe lépett és annak harcaiba veté magát. Azóta megszűnt tanulmányozni, nem volt rá többé ideje, csak egyik napról a másikra tanult töredékesen, társalgás útján az ügyek szükségéhez képest s a politika igényei szerint. Voltak titkárai, kik helyette intézték el az iratcsomókat és olvasták a könyveket. Az ő jegyzeteiből merítette a döntő érveket, a beszéd elemeit : a többit az ő ékesszólása végezte. »A törvényhozás és az administratió másodrendű kérdések voltak reá nézve,« mondja Macaulay. »Szabad idejét s szép tehetségének egy részét nem fordítá törvények szerkesztésének, szerződések kötésének, a hajóhad és hadsereg szervezésének, expedíciók kiküldésének munkájára. Szellemének minden ereje és minden ruganyossága másfelé irányultak. Mikor arról volt szó, hogy meggyőzze és magával ragadja az alsóházat : ekkor fejtette ki minden tehetségét. Így lett ő a parlamentáris rendszer alatti kormányzat minden művészetében a legnagyobb mester, a kit valaha ismert a történelem.« Ez visszavezet minket Franciaországhoz és forradalmához.

III.

A nevelésnek és értelmi műveltségnek ez a közössége különös rokonságot állapít meg a kortársak között. »Örömmel látom,« írta Voltaire 1767-ben egy orosznak, »hogy Európában a művelt szellemeknek roppant köztársasága képződik.« A francia bölcsesek és tanítványaik képezik e köztársaság első polgárait ; mindenütt elismerik

ebbeli tulajdonukat, s ha a művelt társaság befogadja őket, ez elég arra, hogy ők abban illendően megjelenjenek. A szokást fölvelték s követni fogják akkor is, mikor a forradalom kormányfőnökökké teendette tanítványaikat. Mihelyt a forradalom rendszeres közhatalmakat fogott szervezni, a régi Európa kész lesz érintkezésbe lépni azokkal, kik ama hatalmat birni fogják: a valóságban pedig csak régi ismeretségekkel fogja megújítani a félbeszakított összeköttetéseket. A válság, bármily hevessé válik is, nem lesz képes széttépni egy század egész műveltsége által alkotott kötelekeket. Oly jelenség ez, melyet figyelembe kell venni; ha közelebbről tekintjük, meg fogjuk magunknak magyarázhatni a forradalom történetének első pillanatra legmeglepőbb némely tényeit.

A francia republikánusok polgári származása nem riasztja meg Európát. Már régóta megszokta volt a szerencsefiakat. Nemcsak a gazdagokról beszélek, kiknek mindig udvaroltak ¹⁾, sem az ármány embereiről, kiket minden időben megsüvegeltek, hanem szólok különösen azon emberekről, kik politikai vagy katonai képességeik, lángeszök vagy bátorságuk által emelkedtek föl. Az állam az egyháztól tanulta, hogy mindenünnen szedje szolgálát, és nemeseknek tekintette azon pillanattól kezdve, melyben őket magához fölemelte. A renaissance korának nagy politikusai: Ximenes, Wolsey, Lhospital a polgári rendhez tartoztak.

¹⁾ Az általános romlás e korában még inkább udvaroltak nekik, mint valaha. »Győzelmet aratni, semmi,« írta a nagy Katalin; »a birtok, ez már valami; a pénz: minden. A gazdagoknak igen csodálatos hatalma van az emberi nem fölött, minthogy még a királyok is tisztelik azokat, kik meggazdagodtak.« *Publications de la Société d'histoire de Russie*, II. k.

V. Sixtus pápa egy paraszttól származott. A tizenhetedik században Európát tiz esztendeig egy angol serfőző és egy olasz kalandor vezették. Mind a kettő király számba ment. Cromwell leányait feleségeikül lordokhoz adta, kik közül az egyik, Faulconbridge követségbe jött a francia udvarhoz; és egész Európában beszélték, hogy Mazarin titkon férje lett ausztriai Annának.

A leghíresebb miniszterek, mint például Richelieu; nem nagyúri származásúak; legnagyobb részök a hivatalnoki vagy polgári osztályból került ki, mint Louvois is, Lionne, Colbert s a »silány polgárság« egész környezete, melylyel XIV. Lajos magát körülvevé. Említsem-e klasszikussá lett neveit amaz ügyvivőknek, kik Jeannin elnöktől kezdve Barthélemy-ig a polgári diplomatáknak szakadatlan láncolatát képezik? Dubois gonosz kópé volt, de azért a pápa bibornokká s a regens miniszterelnökké tette. Stratmann, a szent birodalom kancellárja, I. Lipót alatt, egyszerű ügyvéd volt Jülichben; Stella, a nápolyi, kit VI. Károly tanácsosává tett, öszvérhajtsár, majd hajdú s később katona volt: 1715-ben a bécsi udvarnál találjuk grófi czímmel. Ugyanott találunk a minisztertanácsban egy Perlas nevű marquist, ki pályafutásának kezdetén falusi jegyző volt Barcelona mellett. Bartenstein, ki 1767-ben mint báró halt meg és Bécsben szerepet játszott, egy strassburgi tanárnak volt a fia. Spielmann, ki a forradalom idején bizalmi állást töltött be, egy vargának volt a fia, és Thugut, ki e roppant válság alatt a külügyeket vezette, egy utolsó rangú hivatalnok fia volt, ki kegyes adományokból nevelkedett. A bécsi udvarra hivatkozom, mert nagyon is méltán ez tartatott a legexclusivebbnek.

A porosz udvarnál e tekintetben teljes szellemi sza-

badság uralkodott; majdnem valamennyi hivatalnoka szerény származású, csak újabban nemesített vagy címekkel ellátott volt ¹⁾. Spanyolországban Alberoni egy kertésznek volt a fia, és Monino, ki III. Károly minisztere volt, egy jegyzőtől származott: 1780-ban Florida-Blanca gróf lett azon szerződés folytán, mely e gyarmatot Spanyolországnak juttatta. Pombal, a ki Lissabonban mindenható, kismemes volt; gróffá, majd marquisvá tették. Egy dán orvos, Struensé, 1770-ben a királynő kedvesévé lett, a ki őt miniszterelnökké tette 1771-ben. Nem szólok Godoyról, kinek botrányos szerencséjéről később úgyis gyakran lesz szó; sem az oroszokról, Katalin kegyenceiről vagy bűntársairól, e még alacsonyabb származású összeesküvőkről, sőt gyilkosokról, kiket bárókká, grófokká és hercegekké tette a csárnő.

»Ha a miniszteri állásig terjesztik ki a születési előítéletet,« írá egy német ²⁾, »azt hiszem, nem gondolkoznak philosophicusan. Az ábrándszerű előszeretetnek el kell tűnni az állam jólléte előtt, és a közügyek vezetését tehetségekre, nem pedig a kétes értékű születési érdemekre kell bízni.« Nemesekké tették a parvenuket. Nagy Péter a maga *tsin*-je által nem tett mást, mint csak rendszeresítette egy ujdonsült és félbarbár társadalomra nézve azt, a mi már

¹⁾ II. Frigyes Vilmos trónraléptekor Königsbergben tizenhárom embert tett gróffá; köztök Hertzberg minisztert; Berlinben ötöt tett gróffá, köztök két minisztert: Blumenthalt és Schuleburgot, kettőt báróvá, huszonnégyet lovaggá, köztök Wöllnert és Dohmot. Boroszlóban egyet herceggé és hatot gróffá, köztök Haugwitzot. Azonkívül még többeket magnemesített. Ezeket úgy hívták, hogy »a nyolczvanhatok.« Philippson, I. k, 178. l.

²⁾ Bielfeld. II. k, II. f, 25. §.

gyakorlatban volt a continens régi társadalmában. A régi arisztokraczia nem minden gúny nélkül fogadta ez újonczokat és betolakodókat, kiknek vezeklésre volt szükségök, hogy bebocsáttassanak a kis egyházba. De mind ezen kizárások a társaságból és coteriákból megszűntek a határoknál. A külföldön, a politikai viszonylatokban és a diplomaták közt nem vették annyira szemügyre. Nem vizsgálták sem a címek régiségét, sem az ősök számát. A rang helyettesíté a születést — és a hivatal megadta a rangot.

A plebejusok ez emelkedései kétségkívül kivételt képeztek, de e kivétel oly gyakori s a gyakorlat által annyira szentesítve volt, hogy senkit sem lepett meg, midőn Franciaország azt szabálylá emelte. Egyébiránt amaz államférfiak, kiket a forradalom támasztott; kik annak megindulásakor alapelveit lerakták és azt anarchicus korszaka után szervezték, épen azon tanúlt polgári családokból s azon parlamenti világból származtak, melyekből a régi kormányrendszer már oly régóta toborzotta segédeit, intendánsait, tanácsosait, sőt még minisztereit is. Ők birták azon értelmi műveltséget, mely mindenütt a társadalomban jártas ember ismertető tulajdonává lett, és a mely nemcsak Franciaországban, de egész Európában is egymáshoz oly hasonlókká tette a világi embereket ¹⁾. A politikai társa-

¹⁾ »A polgár ép oly felvilágosúlt volt, mint a nemes, és, a mi nagyon megjegyzendő, e felvilágosodást ugyanazon tűzhelynél nyerték. Ugyanazon napsugár világosítá meg a polgárt és a nemest . . . A nemesség és polgárság modora közt lehetett még némi különbséget észrevenni . . . De alapjában véve, a nép fölött álló emberek valamennyien hasonlítottak egymáshoz; ugyanazon eszméik, ugyanazon szokásaik voltak, ugyanazon ízlést követték, ugyanazon élvezeteknek adták magokat, ugyanazon könyveket olvasták és ugyanazon nyelvet

dalom színvonalán állottak. Fölvették volna abba őket a forradalom előtt: ¹⁾ a forradalom rákényszerítette, feltolta őket. Európában mely kormány és kormánytanács ért fel azon kormány ismereteinek terjedelmével és politikai arravalóságával, melynek támogatói sorában Portalis-k, Mollien-ek, Roederer-ek, Treilhard-ok, Merlin-ek, Lebrun-ök, Simeon-ok, Tronchet-k, Bigot-k, Reinhard-ok voltak? Midőn Napoleon őket bárókká és gróffokká tette, egyszerűen csak a régi kormányok klasszikus példáit utánozta. Ezért nem csodálkoztak az utóbbiak rajta és adtak oly könnyedén polgárjogot a nemesítetteknek. Az igazat megvallva, Európa helytelenül cselekedett volna, ha magát nehézkesnek mutatja vala; már régóta szakított a scrupulusokkal és az előítéletek, melyek megnémultak az egyszerű gazdagság előtt, elenyészhettek a tehetség előtt. Egy Cambacérés herceg nagyon is fölért egy Potemkin herczeggel; és királygyilkos mellé királygyilkost állítva, az a francia gróf, ki halálra ítélte XVI. Lajost, legalább is egyenlő számba mehet azzal az orosz gróffal, a ki III. Pétert kivégezte. Az udvarok, melyek megnyíltak ezeknek, nem zárultak be azok előtt; annyival könnyebb szerrel fogadták be őket, mert elismerték nagyobb szellemöket és érdemöket.

A katonákkal a nemesség a maga eredeténél találta magát. A katonák bőségesen szereztek dicsőséget, és senki tőlök meg nem vonta a csodálatot. Európa soha, egy időben sem kérdezte a hősoktól, hogy minő vérből származtak.

beszélték. Semmiben sem különböztek már egymástól többé, mint csak a jogokban.« Tocqueville, *L'Ancien Régime*, II. k, VIII. f.

¹⁾ »A plebejus nemcsak jár a salonba, ha tenni szokta, hanem ott trónol is, ha van tehetsége.« Következnek nyomatékos példák. Taine, *L'Ancien Régime*, IV. k, III. f, 3. §.

Látta a köztársasági hadak hőseit és csodálta őket. Marceau temetése a lovagkor legszebb vonásaira emlékeztet. Ugyanazon tisztelet nyilvánul itt ugyanazon erények iránt. És később, midőn a harczias köztársaság katonai monarchiává alakulván át, császárrá teszi katonáinak leghíresebbikét, melyik uralkodó nem irigyelte volna meg a vezérkart, mely őt környezé? Melyik hadifőnök egyesítette valaha, bármely időben, maga körül azt a »hatalmas karát« a haditanácsnak, mely Austerlitz reggelén összeült, hogy Napoleon parancsait vegye? Murat, Lannes, Bernadotte, Soult, Davoust¹⁾. »Ha életem addig tartana is, míg a világ, soha emlékemből el nem mosódnék ama látvány benyomása,« írja egy szemtanú²⁾. Mindannyian herczegek törzsatyáivá lettek; kettőjük királylyá lett s e kettő közül az egyik, Bernadotte, királylyá lett nem fegyvereinek szerencséje, vagy urának szeszélye, hanem az öreg Európa választása által, mely egy pillanatig arra gondolt, hogy a Bourbonok trónjára helyezze őt. E nagyon homályos eredetű hadfiak közül, sokan csak igen elemi képzettséggel bírtak. A harczmezőn tanulták meg és pedig egyszerre a háborút, politikát és a világot ismerni. A régi hadseregekben³⁾ nem

¹⁾ Murat, Lannes, Soult a forradalom önkéntesei; Bernadotte katona és őrmester 1789 előtt; Davoust katonatiszt 1789 előtt, e rangjától fagyelmetlenség miatt megfosztatik, 1791-ben önkéntes.

²⁾ De Ségur Fülöp tábornok, *Histoire et Mémoires*, II. k. 463. l. Paris, 1873.

³⁾ Egy német herczeg, szász-tescheni Albert, egy osztrák főherczegnő férje, azon pillanatban, mikor Magyarország kormányzójává neveztetik ki, írja e szavakat:

»Mínthogy eddig csak nagyon felületes és igen hiányos ismeretekkel bírtam mind arról, a mi a kormányzási ügyek körébe tartozik; mínthogy semminő jogi ismeretekkel nem bírtam és a latin

egy híres vezérrel történt ez így, és senki sem csodálkozott rajta. Vegyük ehhez a század áramlatát, mely őket mindnyájokat magával ragadja: a fegyverek nagy szabadkőművességét, mely őket egymáshoz közelebb hozza, és meg fogjuk magyarázni, hogyan tarthatta fenn a vitéség kölcsönös becslése és tisztelete még a leghevesebb harcok idején is az egymás ellen harczoló seregek között a katonai udvariasság hagyományait, melyek megszelidíték a háború kegyetlenségét, sőt később még a béke előkészítésére is szolgáltak.

Csak ekkor lehet megmérni ama kötelékek szilárdságát és jelentőségét, melyeket a tizennyolczadik század hozott létre Franciaország és Európa között. Mihelyt a forradalom megszűnt vérengző lenni, a szellemek visszatértek Franciaországhoz, és a kibékülés lehetségesnek látszott. A legélesebb antagonismus idejében is találkoztak emberek, kik ez iránt nem estek kétségbe, hanem közreműködtek a megbékülés könnyítésében, később létrehozásában. Más-kép nem lehetne megmagyarázni az alkudozásokat, melyek a köztársaság és ellenségei között megindultak. A francziák tudtak védekezni és győzni: ez sok volt; tudták meghallgattatni és megértetni magokat: ez még több volt. És ez onnan van, hogy ellenségeik és ők magok is ugyanazon nyelven tanultak beszélni.

Ezek azok az utak, melyeket a régi Franciaország az új előtt megnyitott. És most képzeljük el egy egész évszázad műveltsége által ily módon előkészített Európában az ügyökért lelkesülő, győzelmeik által exaltált francia hatanulmányozásában is csak a syntaxisig haladtam volt, el lehet képzelni, mily zavarban voltam azon állomáson, melyre engem helyeztek. • Arneth, *Geschichte Maria Theresia's*, X. k. 767. l.

dakat, a mint meghódítására vetik magokat az óvilágnak, melyet megifjítani akarnak. Nemes elveket hirdetnek; megszüntetik a visszaéléseket, melyeket türhetetleneknek kellene tartani, ha a népek nem oly régóta viselték volna el. Reformokat hirdettek, melyek megfelelnek a gondolkozők óhajtásainak és az elnyomottak kívánalmainak. A kik e hadakat alkotják és a forradalmat terjesztik, azon fajhoz tartoznak, melynek minden eszméi »nemzetiek és szenvedélyesek.« Meg vannak győződve, hogy egyedül a francziák eszes lények¹⁾; hazafiságuk, mely nálók vallás, egybefoglalja a köztársaság üdvét a civilisatióéval; meg vannak arról győződve, hogy mind az, a mi Franciaország részére van megszerelve, az emberiség számára van meghódítva. Hatásuk csodálatos. és Európa nem fog annak ellenállni.

IV.

A forradalom azonban nem szorítkozik csupán a »világosság« elárasztására az invasió által, a felvilágosult kormányzat felállítására a hódítás által, a szabadság terjesztésére a háború által. Ez csak politikai szentesítése volt a Franciaország által a tizennyolczadik században gyakorolt befolyásnak: az állam a maga hasznára és dicsőségére megvalósította a nemzet által megkezdett művet. A forradalom kezdete óta e széles és szép folyamat mellett, a mely úgyszólva Franciaország egész történetén végig huzódik, látni lehet, mint képződik egy másik zavaros, rohanó, hullámos, minden zivatar által nagyobbodó áramlat, mely átcsap az elsőre, azt kiszorítja medréből és egyesítve a maga vizeit amazéival, kirohan a földekre és azokat

¹⁾ L. Stendhal, *Vie de Napoléon*, Paris, 1876.

közös áradatával előzönlí. Dühöngő proselytismus lép a hazafias neki-hevülés helyébe, a lelkesedés fanatismussá fajul. A forradalom megszűnik esemény, összefüggő, valódi tények sorozata lenni; tan, vallás, isten lesz belőle. A bölcsészek, kik azt előkészítették, kárhoztatták »e hódítási dühöt,« e »zord és kegyetlen vallási őrzöngést«¹⁾.

Ők azzal kérkedtek, hogy keresztényellenesek; többen az atheismussal hetvenkedtek. Azonban tanítványaik a legfanatikusabb felekezetek módjára járnak el; már nem is az albigensek elleni kereszties hadjáráthoz lehet hasonlítani vérengző missióikat, vad inquisitióikat és borzadalmas autodaféikat; hanem vissza kell menni az islamismushoz és hódító propagandájához, hogy a történelemben példát találjunk ily örült berontások- és rettenetes apostolkodásokra. »Egyik kezökben a kardot, a másikon az ember jogait tartják,« mondja egy egykorú²⁾. Megvannak nekik az ő tüzes hitküldérik, hitűjoncaik és vértanúik. Ennek magyarázata az, hogy tanuk, mint a vallási hittételek, általános, kizárólagos és despoticus³⁾. Csak egy igazság van és ők annak a prófétái. A világ romlott, nekik kötelességök

¹⁾ Voltaire, *Dictionnaire philosophique. Fanatisme* cz., I. és II. sect.

²⁾ Mallet du Pan, II. k, 135. l. V. ö. Tocqueville, *Ancien Régime*, I. k. III. f. Ez összehasonlítás annyira természetes, hogy azt egészen más alkalomból, ettől nagyon is különböző helyen és egészen ellentétes kéztől használva is föllelem. Még pedig Talleyrandnak a directoriumhoz 1797-ben intézett jelentésében a campo-formioi szerződésre vonatkozólag: »Az ellenségek, úgymond, a szerződéseket, melyeket velünk kötnek, csak azon fegyverszünetekhez hasonlónak tekintik, melyeket musulmánok hitök ellenségével kötni kénytelenek.«

³⁾ V. ö. Taine, *Ancien Régime*, III. k: *La Propagation de la doctrine*, III. f, 1. §.

azt újjá teremteni. Ők a megtestesült erény: hivatásuk, megalapítani az erény uralmát. A fanatizmus, mint az abszolút, önmagával mindig azonos; az emberi szellemnek nincs más formája ezen ördögösségre nézve: az ész fanatizmusa erőszakosan hatol be a hit fanatizmusának formájába és ölti azt magára.

De az elvont és egyetemes jelleg nem elégséges arra, hogy meglehessen magyarázni a propagandát, mert ez közös jellemvonása minden tannak, még azoknak is, melyek tiszta szemlélődések maradtak. Hogy a tizenhatszadik századbéli tanok ily proselytismust támasztottak, ennek oka az, hogy a szellemekben erre különös fogékonyság volt, hogy a forradalmi követelésekbe rejtelmes aspirációk vegyültek, s hogy a képzelődések mélyén kelésnek indult az érzéki és érzelmes vallásosságnak kovásza. Ugyanazon kéz irta a *Profession de foi du vicaire savoyard*-ot és a *Contrat social* rettenetes cikkét, mely száműzte a köztársaságból az atheistákat és halállal büntette az istenkáromlókat. Tüzes hazafiak, kik nem kárhoztatták az államcsínyeket és szemet húnytak a mérszárítások előtt, a forradalmi nagy napok sikereiben a gondviselés kezét látták ¹⁾. E vonások nagyon szembetűnők a francia forradalomban, még a leggonoszabb túlkapások közepett, a rémuralom legszörnyűbb

¹⁾ L. *Journal d'une bourgeoise*, publié par M. Lockroy. E gondolkozásmód sehol sincs oly őszintén kifejezve, mint itt. Például, 1792. jún. 16: »Ne aggódjék Párisért. A gondviselés csodáinak négy esztendeje, melyek a nép magasztos oltalmazását jelzik, hitet kell hogy keltsenek még a hitetlenekben is.« — 1792. júl. 4: »Minden előre meg van határozva és meg van fontolva, az ég velünk van.« — 1792. aug. 15: »Oly annyira el volt minden készítve egy új szent Bertalan-éjre, hogy reám nézve a legszentebb hitcikkely, mely szerint a legmagasabb Lény csodát mivelt a nép javára.«

ideje alatt is: az ész mysztériumai — s a természet és silány hierophantái cultusától, Théot Katalin együgyű gnosticismusáig, a legfőbb lény ünnepeletése- és Robespierre főpapságáig, — mind ezek a vonások lépnek előtérbe.

Valamint XIV. Lajos alatt Bossuet szószéke és a Port-Royal imaháza között egy földalatti, de »közvetlen és szakadatlan« áramlata képződött a szabadosságnak, mely »az utóbbi idők nagy eretnekiségére, a hitelenségre« vezetett, mint azt Nicole nevezé, és előkészítette Voltaire ¹⁾ föllépését: ép úgy a tizenhatszadik században, a vallástalanságnak a bölcsészek által hirdetett s a királyok által vezetett háborúja közepett, a szellemeket a nyugtalanság egy neme fogja el ²⁾; itt és ott bizonytalan izgalmakat lehet észrevenni, melyek előre hirdetik, hogy a szelek más irányt fognak venni. A forradalom furcsa mysticismusa és felekezeti fanatismusa: jelei ezen időknek, tünetei a válságnak, melynek lefolyását sietteti a forradalom. E szenvedélyes és absolut tanokra, melyek a forradalmat megfordított vallássá teszik, következnek hirtelen, nem kevésbé absolut és nem kevésbé szenvedélyes tanok, melyek a vallást megfordított forradalomná teendik ³⁾. Az ész cultusa 1793-ból való, a legfőbb lényé 1794-re esik; Bonald 1796-ban szerkeszti első iratát s ugyanazon évben Joseph de Maistre teszi közzé első könyvét ⁴⁾. Mellettök, majdnem ellenök és tud-

¹⁾ Sainte-Beuve, *Port-Royal*, III. k, XVI. f; V. k, VII. f, Paris, 1867.

²⁾ »A nyugtalanságnak ez a neme, mely vallási jelleget negélyez,« melyről J. de Maistre beszél, *Considérations sur la France*, II. f.

³⁾ L. Scherer tanulmányát Joseph de Maistréről: *Mélanges de critique religieuse*, Paris, 1860.

⁴⁾ Bonald, szül. 1754-ben, közzéteszi 1796-ban a *Theorie du Sorel Albert: Európa és a francia forradalom.*

tokon kívül már érezhetővé lesz az ihlet, mely át fogja hatni a *Génie du Christianisme*-et. A lelkek önként nyílnak meg előtte. Saint-Martin, »a gondviselés szolgálatkész védelmezője,« mint magát később nevezni fogja, úgy élt, mintha egy új korszakot várt volna: »Nekem isten kell!« Kereste is önmagában, a természetben és mindent isteníteni akart maga körül¹⁾. Ballanche a kinyilatkoztatásról és a palinogenesisről ábrándozott. Ampère levelei szelíd fényt löveltek a Lyon-környéki mysticus és gyöngéd kis társaságra²⁾. Itt már Genfhez érünk és a protestantismushoz. Ez teljesen át van hatva Rousseau gondolatától: »Az ember vallása templomok, oltárok, szertartások nélkül, szorítkozva csupán a legfőbb isten benső tiszteletére, az evangéliom tiszta és egyszerű vallása.« Ez is visszahatás, még pedig igen nagy fontosságú, mert egy egész évszázad vallási gondolatvilága ebből származik. Egyenest a racionalista és sentimentalis kereszténységhez, Schleiermacherhez vezet. Necker 1788-ban *Importance des opinions religieuses* cz. munkájával magára vonta Rivarol s az egész előkelő világ gúnyját. Ebben a környezetben született Staël asszony. Ugyanakkor érlelődött meg agyában a *Religion de l'enthousiasme*, mikor Németországban is tért foglalt. Staël asszony csak azért értette oly igen jól át és csak azért tett róla oly ékesszóló bizonyosságot, mert már régóta beavatta magát és önként áttért reá.

pouvoir-t; J. de Maistre szintén 1754-ben született és 1796-ban kiadja *Considérations sur la France* cz. munkáját. L. Costa de Beauregard, *Un homme d'autrefois*, J. de Maistre benyomásaira nézve a forradalom tartama alatt. Paris, 1877.

¹⁾ Sainte-Beuve, *Causeries du lundi*, X. k., *Saint-Martin* cz.

²⁾ *Journal et correspondance d'André-Marie Ampère*. Paris, 1872.

A vallási ujjászületés Németországban korábbi a francia forradalomnál. Egyébiránt itt a hitetlenség csak az arisztokrácia tulajdona volt. A porosz nép, megmaradva hívőnek, tiltakozott a vállhajtókás Voltaire-ek különös hit-szónoklata ellen, kiket Frigyes¹⁾ furcsa consistóriumai küldöttek reá. E bölcsész király halálát 1786-ban brutális visszahatás követte a bölcsészet ellen. A kormányhatalom ebben kereste a népszerűséget. A hivatalos »Egyetemes-ség«-re az állam orthodoxiája következett s a szenteskedők kormánya az athéistákét váltotta fel. Egész Németországban, még oly helyeken is, hol a jámborság eltűnt, megmaradt a szenvedélyes vallásosságnak azon alapja, melyen Rousseau és mindazok, kik iskolájához tartoztak, ép úgy megtalálták a magok közönségét, mint a katolikus hitűjítők, Stolberg és azok, kik Németországban a Chateaubriandéhoz hasonló munkát kíséreltek meg. De Angolország az, hol a vallástalan bölcsészet először árasztja szét sugárzását, hol a visszahatás a legzajosabban nyilatkozik²⁾. A meglevő vallás elsorvadt, a katholicismus tilalom alá volt vetve, a felvilágosult osztályokban a scepticismus uralkodott. Az ébredés és vallási újítás mozgalma indul meg a népben. Wesley és Whitefield methodisták bejárják az országot, hirdetve az evangeliumot és prédikálva az erkölcsök és az egyház átalakulását. Hitők közlékeny és mély. Térítőik elárasztják Angolországot, és a tömeg, mely mindenütt köréjük sereglik, szavuk által lebilincseltnak látszik. A lökés kihat a fennálló egyházra, mely is megélenkül, s a régi fele-

¹⁾ Philippon, I. k, I. f. — II. k, VI. f. L. alább III. könyv, VII. f.

²⁾ E szempont nagyon alaposan van kifejtve Cornelis de Witt által, *La société anglaise et la société française au dix-huitième siècle. Études*, II, V. f. V. 3. Erskine May, II. k, XII. f.

kezetek, mint a presbyteriánusok, independensek, baptisták, sarkalva a példa által, vitatják az új felekezettől a hitsovár lelkeket. Az elméknél ezen különös hajlandósága nélkül Európában az események, melyek Franciaországban végbementek, egy rendkívüli dráma nagyszerű vagy végzetes epizódjai maradtak vala; nem hatottak volna színterükön túl s nem találtak volna semmi visszhangra a lelkekben. A legtüzesebb térítgetésnek minden heve sem elégséges az áttérések és a propaganda megfejtésére, legalább is ama titkos hajlandóságra van szükség, mely előkészíti a vallási lelkesültséget s az elragadtatást. Ezek nélkül visszalökés következik és zendülés támad, melyek annál erőteljesebbek, minél hevesebb a kényszer. »A legmeglepőbb,« mondja Tocqueville¹⁾, »nem az, hogy a francia forradalom oly eszközökhöz nyúlt, melyeket alkalmazásba venni láttuk, s hogy oly eszméket táplált, melyeket felszínre hozott: a nagy ujság az, hogy annyi nép jutott el e pontra, hogy ilyen eszközöket hatékonyan lehetett alkalmazni s hogy ilyen elveket könnyen lehetett elfogadtatni.«

Ennek oka az, hogy a szellemek nemcsak elő vannak készítve az elvekre, hanem fegyelmezve is vannak az eszközök használatának tekintetében. A francia forradalmárok propaganda-rendszerüket a vallásfelekezetektől kölcsönözték; szervezetüket azon társulatok leghatalmasabbjától vették, melyek valaha az egyház környezetében elhelyezkedtek. Még ebben sem voltak tehát újítók. A forradalom előtt Európát ugyanazon mintára alkotott s ugyanazon szellemtől áthatott titkos társulatok által elborítva látjuk. »Legnagyobb részök,« írja egy történetíró, ki e dolgokat a

¹⁾ *Mélanges : De la Constituante au 18 brumaire*, 187. 1.

legszelesebb szempontból tekintette ¹⁾, tisztán bölcsészeti, vagy vallási volt; aztán valamennyien együttesen a politika felé fordultak és abban merültek el. Eszközeik különböztek ugyan, de valamennyiök a társadalmak újjászületését és a kormányok átalakítását tűzték ki közös célul. « A legfőbbik köztök a szabadkőművesek társulata. Központjuk Angliában van, de vannak gyűtőpontjaik mindenütt, Francia-, Olasz-, Svédországban, sőt még Oroszországban is, főleg pedig Németországban. A fejedelmek és a nagyok tiszteletnek tartják, hogy elnökölnek a csoportokban, s a nagymester méltóságában büszkélkednek. Poroszországban a hét éves háború után megalakul a *Haza barátainak* társulata, melyhez Frigyes is siet csatlakozni.

Egyikéből a tanulók eme társulatainak, melyektől csak úgy hemzsegett Németország, származott az *Illuminátusok* híres felekezete. Weishaupt, ki azt alapító, bajor volt és a kanon-jog tanára Würzburgban. A szabadkőműveség neki törekvéseiben igen bizonytalanok s páholyaiban igen szétszórtnak tűnt fel. Ő tehát egyszerűbb és összefüggőbb, de elveiben őszintén forradalmi tant állított fel, melynek alapja: a szabadság és egyenlőség, e természeti és elévülhetetlen jogok; a társadalom gátolja azok gyakorlását, következésképp a társadalom akadályozza az ember tökéletesedését; az egyéni tulajdon: önkény és visszaélés; a polgári és vallási törvények mind megannyi merénylet az ember ősjogai ellen, melyeket vissza kell állítani s ennek módja az, hogy a társadalom épületét le kell rombolni és minden ízében újra építeni ²⁾. Ezek az elvek; ezek pedig az elméletben nem tūr-

¹⁾ Tocqueville, *Mélanges*, chapitres inédits de *l'Ancien Régime et la Révolution*, I. f.

²⁾ L. Philippon, I. k., I. f. — Geoffroy, II. k, X. f. — Tocque-

nek meg semminő módosítást, de az alkalmazásra nézve az Illuminátusok azt tartják, hogy oktalanság volna erőszakhoz és megrohanásokhoz folyamodni. Okosabbnak tartják az erődbe belopózni, mint rohamot intézni. Nem semmisíthetvén meg a társadalmi épületet, befészkelik magokat beleje. Ármánynyal vetik magokat a hivatalos állásokra, azokat elnyerik, s e stratégiában kiváló tehetséget fejtenek ki. Ezen világ-ujjáteremtők mindenikében egy-egy igen gyakorlott politikus is lakik, és soraik között vannak olyanok is, kik mesterek az ármánykodásban. Mindenütt ott vannak, hivatalokba jutnak, körülveszik a fejedelmeket és felvilágosult minisztereket. Megválogatják kifejezésöket; tanaik megtürik az elmebeli fentartásokat s hogy kevesebbet beszéljenek a zsarnokokról, többet magasztalják a demokrata uralkodókat. Tömérdek számban voltak a bajor választó körül. A kis udvarok legtöbb államférfiai és diplomatái összeköttetésben állottak e felekezettel. Találkoztak benne még katolikus papok is, mainzi kanonokok, Dalberg coadjutor, Benzél curator és némely mások, kik dolgozó szobájokban a szent képeket bölcsészeti symbolikus képekkel cserélték föl. De minden beavatottat nem lehetett hivatali javadalommal ellátni; voltak türelmetlenebbek is, kik 1759-től kezdve tűntetőleg különváltak Weishaupttól, alapítottak dissidens-páholyokat és előkészíték a harczot a nemesek, papok és a királyok ellen. A francia propaganda pedig, az elsőben jóakarókra, az utóbbiakban már szövetségesekre talált. Ezek nagy számmal voltak a rajnai tartományokban; voltak társaik Olaszországban és

ville, *Mélanges*. Staël, *De l'Allemagne*, IV. r., VII. f. — Perthes, I. k., I. könyv, I. f. — Fournier tanulmányai az *Allgemeine Zeitungban*, 1883. — Mirabeau, *Monarchie prussienne*, VIII. könyv.

köztök szövődött a svédországi összeesküvés, mely 1792-ben királygyilkossággal végződött.

Azonban a század vége felé és azon visszahatás nyomása alatt, mely a szellemeket lappangva mozgatta, sokan azok közül, kik a minap hajlandósággal viseltettek a szabadkőművesek és az Illuminátusok iránt, egyszerre csak megkezdettek rémülni e tanoktól és következményeiktől. Az eredményeket anarchikusoknak, a tanokat észtoppítóknak találták. A gyakorlat félelmet keltett bennök; az elmélet pedig nem elégité ki őket. A tiszta ész ellenkezésbe jött zavaros képzelődéseikkel; a tudomány igen lassúnak látszott türelmetlen szellemeik előtt; még nem voltak hajlandók a vallásra: a mysticismus és a babonák karjaiba veték magokat. A szabadkőművesek, főleg a szigorú megtartás hívei, az ünnepélyes és gyermekes-szertartások egész rendszerét terjesztették már el, melyekről azt állították, hogy keletről származtak és a melyekben a kőművesi malaszt erejénél fogva részt tudtak venni nevetés nélkül Voltaire olvasói. André Chénier, ki, mielőtt kortársainak bűneit megbélyegezte volna, oly igazi hévvel álcázta le azok ostobaságait, úgy mutatja be nekünk az Illuminátusokat, mint kik »felekezetök eszméihez alkalmazták a régi babonák egész sokaságát, úgy hirdették a szabadságot és egyenlőséget, akár az eleusisi vagy ephesusi rejtelmeket, titkos tanná tették és a hitrege nagyva nyelvére fordították a természetjogot«¹⁾.

A babonáság, mely mindig a lélek mélyén fészkel, hirtelen felszínre kapott. Az ember megvakult a maga világosságától és meggittasult saját kevélységétől. Azt kép-

¹⁾ *De l'esprit de parti*, 1791.

zette, hogy a világnak, mely csak az ő gondolata által létezik, engedelmeskednie kell az ő akaratának; hogy az ész, mely képes mindent felfogni, képes mindent véghez vinni is. Az ész a maga módja szerint alkotta a fogalmakat, de azért a világ haladt a maga törvényei szerint, a természet pedig kivonta magát a szellem rendelkezése alól. Az ember ezen fölháborodott; persze, mert urai elkényeztették vala. Minthogy most megtagadták tőle a lehetetlent, melyet követelt, fellázadt uralmok ellen, összetörte görebjeiket, melyek igen vastagok valának arra, hogy a dolgok lényegét destillálják; a lomtárba dobta könyveiket, melyek csak tökéletlen tapasztalatok bizonytalan eredményeit tartalmazták; összetörte mérlegeiket, melyek igen durvák voltak arra, hogy a parányokat megmérjék, és az alchimistáknál keresett menedéket. A formulákat egyszerűsítve, kiábrándították a világot. A vékony és világos sugár, melyet a dolgokra löveltek, egy fényes pont körül nagyon sűrű sötétséget hagyott feun. Az emberek önkéntelenül is arra felé vonzódtak.

A rejtelem, melyet az emberi értelemből száműzni akartak, ugyanakkor megboszulta magát. Mintha megújultak volna az örökös tévelygések, és újra megjelenni látjuk a bölcsészet által kendőzött, a tudomány által álcázott régi tévedéseket, melyeket örökre elfeledetteknek hitünk. Egy Cagliostro szerepet játszik a világban; Mesmer dézsája pedig sokkal több szenvedélyes érdeklődést kelte, mint Lavoisier találmányai. A leggyöngédebbek, legfinomabbak, mint például egy Lavater, a rejtély felé hajoltak; maga Goethe is e kétes utakra tévedt s egy pillanatra elveszett e bizonytalan ormok között: neki is megvolt a maga Walpurgis-éjjele; lángezésének egész szilárdságára volt

szüksége, hogy ellenálljon a kísértésnek és megóvja magát az elszedüléstől.

Ekkor bontakozott ki a homályból a Rózsakeresztesek szövetkezete, mely azelőtt épen nem beszéltetett magáról s mely a megelőző században alakult meg Németországban. Ugy fordult, hogy megfelelt a szellemek homályos sovárgásainak. Hasznára fordítá azokat. A Rózsakeresztesek, mint szellemidézők és bölcsészek egy tant és egy közös köteléket nyújtottak a nyugtalan szellemeknek, melyeket a rationalismus nem elégített ki, melyeknek a tiszta kereszténység többé már nem volt elég, és melyek az emberies aspiratiókba, a mik egész Európát áthatották, a csodásnak homályos szükségérzetét vegyítették. Mint tisztelői a fennálló hatalomnak, határozott ellenfelei a reformátoroknak és forradalmi sectáknak, különösen az Illuminátusoknak, kiket a minisztériumok- és udvarokból kiszorítani törekedtek, a fejedelmeknek jámbor prédikációt tartottak s arra ösztönözték őket, hogy az emberiség boldogságát hatalmuk megszilárdítása által munkálják. Képzeldésök- és dicsvágyuknak egyszerre hízelegvén, kibékíték a zsarnokságot az erénnyel. Hirdették, hogy birják az aranycsinálás titkát, — e becses jövedelmet oly időben, mikor minden kincstár üres volt; nemkülönben a kormányok átalakításának titkát, a fejedelmek tekintélyének csorbítása nélkül, mely nem kevésbé hasznos titok olyan korban, midőn mindenütt lappangani sejtették az elégtelenséget, ha nem a zendülést. Állították, hogy rendelkeznek a természet erői felett. A tudomány csak igen takarékosan osztogatta eme rendelkezést a természeti erők felett: elvetették tehát módszereit, mint a hogy a politikában elveték a hagyományt és a tapasztalatot; közvetlenül közlekedtek

a természettel s azt beavatottjaik szolgálatába állíták. Még többet tettek; összeköttetésbe helyezték őket elmúlt idők nagy embereivel, a kik ily módon rejtelmes bizalmasaikká és titkos munkatársaikká lettek. Theosophok lévén vegyest nyeglékkal, az emberiség képmutatói, az érzelem hypokritái, a nagyok gyöngéinek hízelgői, udvaroncok és cselszövők lévén, minden eszköz jó volt nekik, melylyel célhoz juthattak s durva mysticismusuk életpályát képezett rájuk nézve. A kasseli landgraf nagyon drágán fizette meg a rémjelvényeket, melyeket neki ügyes gazemberek rendeztek. III. Gusztáv buzgó és meggyőződött hívők volt. Egy jósnője vala, kitől tanácsot kért; cabalistikus műveletekre adta magát és hitt XI. Károly látományaiban. De a Rózsakeresztesek befolyása és a szemfényvesztők szerepe sehol sem volt oly jelentékeny, mint a porosz udvarban, Frigyes halála után. Ez otromba és ravasz bűvészek Potsdam cabinetjeiben állíták fel varázsló készülékeiket, ugyanott, a hol a bölcsész király a minap még Voltaire társaságában azzal mulatott, hogy nyomon követték az emberi balgaságot, annak legmélyebb örvényéig. A Rózsakeresztesek Frigyes Vilmos porosz fejedelem meghittjeivé furták be magukat, megnyerték bizalmát; mióta ő uralkodott, igen értettek ahhoz, hogy kiragadják kezéből a hatalmat, hogy az ő nevében kormányozzanak és uralkodjanak Poroszországon. 1789-ben mindenhatók voltak, és látni fogjuk, hogy egy pillanatig elhatározó befolyást gyakoroltak Európa legfontosabb ügyeire.

E szerint ugyanakkor, midőn Európában mindenütt kelésnek indulnak a forradalmi csirák és minden arra hajlik, hogy megkönnyítse a forradalmi propagandát, látjuk szervezkedni a reactio és ellenállás elemeit. Ezek két, nagyon

ellentétes alakban, eredményei az emberi szellem ugyanazon munkájának, és ez a munka nemcsak a francziáknál megvégebe. Az izgalomnak hasonló okai rázkódtatnak meg minden államot, hasonló válságok látszanak fenyegetni minden nemzetet.

V.

A forradalom kitör Franciaországban s továbbterjed: némely népek azonnal elfogadják elveit; mások visszautasítják; látunk kormányokat elbukni, mert vele szembe szálltak, másokat fenmaradni, bár küzdöttek ellene, ismét másokat, melyek módját ejtették annak, hogy ellenállva hódításainak, azonosítsák magokat annak szellemével, és újra fölemelkedjenek, utánozva annak példáját. Hogy a francia forradalom propaganda-jelleget ölt magára, és hogy ez a propaganda a helyek szerint, melyeken végbe megy, különböző eredményekre vezet, ennek okát nem az uralkodó tanokban s az elterjedt eszmékben kell keresni, mert ezek mindenütt ugyanazok. Az ok kizárólag a nemzetek jellemében van. A tanok és eszmék csak azért terjedtek így el, mert a tanok elvontak és az eszmék egyetemesek valának: mindeuki elfogadhatta, mert mindenki vérmérséklete, szenvedélyei és szerzett ismeretei szerint értelmezte azokat. Innen van, hogy ugyanazon formulák nagyon különböző érzelmek kifejezésére szolgáltak; hogy ugyanazon szavak nagyon eltérő gondolatokat rejtettek magokban; hogy éppen e közös kifejezések értelmén vitatkoztak az emberek, és hogy nagyon gyakran azon vették észre magokat, hogy azonnal megszűnne az egyetértés, mihelyt egymásnak magyarázatokat kezdenek adni. Ez itt fődolog a

történelemre nézve, mely következni fog, és szükséges azt jól meghatározni.

A nemzetek így értelmezvén a tant, melyre őket tanították, s mindenik a maga képe után rájzolván az elvont embert, nem tettek mást, mint hogy visszavezették a tant a maga kiindulási pontjához s az elvont embert a maga eredetéhez. Valamennyien azon az úton jutottak a valósághoz, melyet használtak, hogy attól eltávolodjanak. E híres rendszerek — itt főleg a politikaiakról beszélek, — alapjokban véve nem bírtak más egyetemet, mint csak a formát. E forma összhangban volt a kor izlésével, mindenkit tévedésbe ejtett, és elvek gyanánt vétettek olyan dolgok, melyek többnyire nem voltak egyebek, a klasszikai alkotás módszereinél. Ha némi szigorral elemezzük és vizsgáljuk emez elméletek leghíresebbjeinek kezdeteit, találni fogunk többkevesebb éles elmével észlelt, elszigetelt, sajátos jellegöktől megfosztott, az egyszerűsítés különös erejével elvont, majd szabályelvekké (maximes) általánosított és átalakított némely különálló tényeket. Így van ez Hobbes és *Léviathan-jával*; így Locke és *Polgári kormányzatával*: ez is, az is csak Angolországot és kormányát vette szemügyre. Az előbbi az absolutismus felé tereltetett a forradalom látványa által, a második a szabadság felé az absolutismussal tett tapasztalatok által. Bossuet eszményítve írja le XIV. Lajos monarchiáját, hogy a szentírás tanaihoz vezesse vissza. Saint-Pierre abbé nem ismer mást, mint a szent birodalmat, s örök békéje nem egyéb, mint annak átalakított és kifejlesztett alkotmánya. Kant csak Németországra gondol.

De mind ezek a példák elmosódnak Rousseaué mellett. A *Contrat social* csak Genf számára íratott; ez egy genfi

demokrata hazafias óhaja ¹⁾). Így mindent meg lehet érteni benne, és a reformban, melyet Rousseau javasol, bár nagyon radicalis, nincs semmi utopia. Genf: ókori minta szerinti város; a köztársasági erkölcsök itt hagyományosak; még a polgárjog kiterjesztése mellett is valósággal minden polgár részt vehet a kormányban. Itt a nép általi szigorú értelemben vett közvetetlen kormányzat sem nem fictio, sem nem csalás. Rousseau minden szenvedélyét eszményítette, a maga lelkében látta a világot és hazájában az emberiséget tekinté. Tényleg nem figyelt meg és nem ismert mást, mint Genfét. »Mit gondolt uram,« írta egy genfinek, »olvasva könyvem ezen rövid és hű taglalatát? Kitalálom; ön így szólt magában: Ime Genf kormányának története!... Én az önök alkotmányát, melyet szépek találtam, a politikai intézmények mintaképeül fogadtam el s önöket Európának példányul mutatva be, távol attól, hogy romlásukra törekedjem, az önök fenmaradását célzó eszközökre mutattam rá« ²⁾). Következik-e ebből, hogy ő e rendszert minden államra nézve jónak és rendelvényét csalhatatlannak hitte? Koránsem. Bár mennyire szívta is tele magát Plutarchchal, nagyon jól tudja, hogy Spárta eltűnt a föld színéről s hogy annak képmását nem lehet többé feltalálni, még a genfiek-nél sem ³⁾). Azt tartja, hogy a köztársaság csak a kis és

¹⁾ L. Sayous, *Le dix-huitième siècle à l'étranger*, I. k. 226 és köv. l. — Desnoiresterres, *Voltaire et J. J. Rousseau, Voltaire et Genève*. — Mallet du Pan, I. k. III. f. — Janet IV. k. VII. f. — *Viry, Origine des idées politiques de Rousseau* CXII. k. 359. l. — *Revue historique* XV. k. 517. l.

²⁾ *Lettres de la Montagne*, VI. l.

³⁾ »A régi népek nem mintaképek többé a modern nemzetekre nézve: minden tekintetben nagyon idegenek rájuk nézve. Főleg ti,

szerény államoknak felelhet meg ¹⁾. A nagy államokra nézve csak a foederatív rendszerben látja a reformot ²⁾. Az alkotmány tekintetében kijelenti, hogy »bármely alkotmány a legjobb bizonyos esetekben és a legrosszabb másokban« ³⁾. A lényeg, a fődolog a népekre nézve az, hogy ugyanazokul maradjanak meg. E tekintetben azzal hízeleg magának, hogy az emberek közt ő a legkevésbé kosmopolita. »Tegyétek, hogy a lengyel soha se lehessen oroszszá, s én azt mondom nektek, hogy Oroszország soha sem fogja leigázni Lengyelországot. A nemzeti intézmények azok, melyek egy nemzetnek szellemét, jellemét, izlését és erkölceit alkotják; melyek a nemzetet azzá teszik, hogy ő az és nem más; melyek a kiirthatatlan szokásokon alapuló forró hazaszeretetet keltik föl benne; melyektől áthatva, megöli az unalom más népeknél, közepette a gyönyöröknek, a melyektől a saját országában meg van fosztva. »*Ūbi patria ibi bene*« ⁴⁾.

Ime, ez Rousseau gondolatának valódi alapja, meg-

gentiek, ti nem vagytok sem rómaiak, se spártaiak, nem vagytok még athéniek sem . . .« *Lettres de la Montagne*, IX. l.

¹⁾ »A monarchia csak gazdag, hatalmas nemzeteknek való; az arisztokrácia a gazdagságban és nagyságban közepes államoknak, a demokrácia a kicsi és szegény államoknak felel meg.« *Contrat social*, III. könyv, VIII. f.

²⁾ *Contrat social*, III. k, XV. f. — »Szánjátok rá magatokat, kiterjeszteni és tökéletesíteni a foederatív kormányok rendszerét, az egyedülít, mely a nagy és kis-államok előnyeit egyesíti s ez által az egyedülít, mely nektek megfelelhet.« — *Gouvernement de la Pologne*, V. f.

³⁾ *Contrat social*, III. k, III. f.

⁴⁾ *Gouvernement de la Pologne*, III. f, v. ö. IV. f: *Éducation*.

fosztva az irány sallangjai- és czifraságaitól. Innen van, hogy Genfen kívül csak a formulát fogták fel s csak az abstractiókat sajátították el az emberek. Megvalósítván a tant, meghamisították értelmét; de ez, a nemzetek szerint, nagyon különböző alakban történt. Franciaországban például a nép általi közvetlen kormányzat arra vezetett, hogy a hatalom a fegyveres csoportoknak s a párisi cluboknak lőn kiszolgáltatva; a népfelség elve, római hagyományok szerint értelmezve és összpontosított államban alkalmazva, egynéhány pártember zsarnokságára vezetett. Franciaország multja, történetének kényszerűségei itt bünténynek tüntették föl a foederalismust, minél fogva a rendszerben már nem volt sem mérséklő szer, sem correctivum: nem maradt meg egyéb belőle, mint egy zsarnoki paradoxon.

Németországban ellenben, hol az intézmények foederativek voltak, a hol kis fejedelemségek léteztek, s hol az állam gyengéje a hatalom megoszlásából, meg a nemzet szétszóródásából származott, a szerződés tana az állam tömörülésére, a nemzet összesimulására vezetett: itt egész természetszerűleg illeszkedett bele e tan a történet folyamataiba. Rousseau tanítványai, kik Franciaországban forradalmárok voltak, Németországban reformátorokká lettek.

E szerint a nemzetek tanulmányozása ugyanazon eredményre vezet, mint az államok tanulmányozása, s az eszmék vizsgálatából ugyanazon következtetést vonjuk le, mint a politikai szokások vizsgálatából. A készülő forradalomban a kormányok csak az állameszély, vagyis a magok érdekei után indulnak, a mint azokat velök a tapasztalás megértette. A nemzetek csak örökölt szellemöket követik,

vagyis a jellemet, szenvedélyeket, ösztönöket, a mint azokat a századok munkája bennök kifejlesztette. A népek, kezdve a francziákon, a forradalmat nemzeti hagyományaik szerint értelmezik, a kormányok pedig politikai hagyományaik szerint itélik meg. Szükséges tehát visszamenni e hagyományokhoz, hogy megértsük Franciaország és Európa viszonyait a forradalom alatt: azok nyujtják nekünk ezen egész történethez a kulcsot.
